

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІСТО: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО

Е-журнал урбаністичних студій

№ 8 (1)

Фахове видання з історичних наук

Київ 2020

Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Олександр Галенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2020 8 (1). – 119 с.

Редакційна рада:

*Мартін Баумейстер
Геннадій Боряк
Ярослава Верменич
Вікторія Константинова
Станіслав Кульчицький
Іван Патриляк
Володимир Петровський
Валентина Шандра
Томас Вюни*

Редакційна колегія:

*Тетяна Водотика
Олександр Галенко
Гречко Денис
Андрій Заярнюк
Геннадій Казакевич
Наталія Кашиєварова
Ксенія Кузіна*

За підтримки Фонду Катедр
Українознавства (США)

*Роман Любавський
Оксана Міхєєва
Маркіян Прокопович
Остап Середа
Сергій Тараненко
Артем Харченко
Микола Плавінський
Алла Петренко-Лисак
Людмила Малес
Ольга Максимович*

Головний редактор

Олександр Галенко

Шеф-редактор

Тетяна Водотика

Над випуском працювали:

Відповідальний секретар – *Ігор Постольник*
Верстка – *Ірина Собко*

web page: mics.org.ua
email: editorial.mics@gmail.com

За достовірність наданої інформації
відповідають автори

© Інститут історії України НАНУ, 2020
© Історичний факультет Київського національного
університету імені Тараса Шевченка, 2020
© «Місто: історія, культура, суспільство», 2020

З М І С Т

Київ – місто для/без держави

Від редакції	5
--------------------	---

Київ – місто для/без держави

<i>Петренко-Цеунова Ольга</i> . Столичний статус у «київському тексті» доби бароко: переосмислення старокиївського минулого на початку XVII ст.	11
<i>Дворкін Ігор</i> . Музейництво в Києві (1830-ті – 1919 рр.): формування, розвиток, трансформація під час революції	24
<i>Боженко Анастасія</i> . Побудова столиці: архітектура і свідомість у Харкові у 1919–1934 рр.	36
<i>Віллем Блекер</i> . Посткатастрофічний міський текст: читання міста в післявоєнній Східній та Центральній Європі	45
<i>Примаченко Яна</i> . Трансформація «місць пам'яті» в культурному просторі пострадянського Києва (на прикладі вулиці Січневого повстання)	54

Приморські міста та їх голоси

<i>Чернухін Євген</i> . Пісні й вірші «великого міста»: до питання про культуру й побут Маріуполя першої половини XIX ст.	73
<i>Тхоржевська Тетяна, Виноградова Катерина</i> . Двір у спальному районі Одеси в уявленнях трьох поколінь його мешканців	80

Переклад

<i>Lupienko Aleksandr</i> . Definitions And Theories of Public Space	97
--	----

Рецензії. Огляди

<i>Анісімов Олександр, Франовська Марія</i> . Результати і виклики учасницького семінару з дослідження постмодерних кварталів	119
<i>Константінова Вікторія, Лиман Ігор</i> . Урбаністичний проект «Яка твоя історія?»	127

ВІД РЕДАКЦІЇ

ІКС шукає нові формати роботи – насамперед в офлайн. Тож ми радо долучаємось до різноманітних заходів, які стосуються міської тематики. Однією з них став воркшоп «Як міста пам'ятають і як міста забувають», який відбувся 12–13 вересня 2019 року в Києві. МІКС виступив партнером і співорганізатором події, що має всі шанси стати щорічною (принаймні ми дуже на це сподіваємось)¹.

Нинішнє число складається частково із текстів, оформлених за результатами роботи на воркшопі, частково із тих, що надійшли до редакції поза ним. Відповідно і цей редакційний текст є двоскладовим. Отож до Вашої уваги – огляд власне робітні.

Огляд воркшопу «Київ: місто для/без держави»

Центр урбаністичних студій спільно з ГО «Місто: історія, культура, суспільство», Центром міської історії та Державною науковою архітектурно-будівельною бібліотекою ім. В. Заболотного за фінансової підтримки Представництва Фонду імені Гайнріха Бьоля в Україні розпочали серію щорічних робітень «Як міста пам'ятають і як міста забувають». Її відкривав 11–13 вересня 2019 року історико-урбаністичний семінар «Київ: місто для/без держави».

Що таке «пам'ять» і що таке «забування»? Як вони проявляються у середовищі міста? Яку роль у цих процесах відіграють фізичні простори і спільні ритуали? Кому і в який спосіб різні спільноти делегують свій «тягар пам'яті» і свою відповідальність за її збереження? Чим у такому разі є «відповідальність»? Хто приймає рішення про те, щоб зробити одні історії більш видимими в міському просторі, а якісь – прихованими? Які існують проблеми та обмеження у підходах до репрезентації, в етиці комеморації тих чи інших трагічних, героїчних або просто «звичайних» подій? І як ставитися до травми, її пере/прожиття, вписування в публічний простір? Які є способи уникнення чи медіації конфліктів щодо множинності пам'ятей у місті? Ці та інші питання впродовж трьох днів обговорювали з учасниками й учасницями семінару на прикладі Києва – міста, яке існує для держави або без

¹ Детальніше про семінар, наприклад, тут: <https://www.lvivcenter.org/uk/conferences/conferences/3231-19-09-12-city-forwithout-the-state/>

неї, де різні пам'яті записуються одна поверх іншої. Одна з цілей цього заходу, яку ми як організаторки ставили перед собою, стосувалася необхідності фахової дискусії та критичного осмислення питань про те, що таке пам'ять у місті і які є можливості її формування саме в Києві. На основі цієї розмови можна зрозуміти, які проблеми у сфері комеморації є ключовими зараз і які мають шанс стати такими в майбутньому.

Семінар будувався навколо чотирьох дискусійних панелей. Перша з них, «Простори маніфестації спогадів», фокусувалася на локаціях і відповідала на питання про те, де минуле актуалізується й у який спосіб. Розпочала її історико-архітектурним екскурсом у розвиток сакральних просторів Марія Сіверс (Київський національний університет будівництва та архітектури). Вона зосередилася на їхній функціональній трансформації і вказала на низку символічних тяглостей між Римом, Константинополем та Києвом. Віталій Огієнко (Український інститут національної пам'яті) у своєму виступі про візуальні репрезентації Голодомору говорив про відмінності між політикою пам'яті й наративною пам'яттю, між монументами та практиками, між санкціонованим і вернакулярним пригадуванням травми. На прикладі Меморіалу Голодомору в Києві він показав, які дієвці залучені в політику пам'яті і як вони заявляють про своє право на місто. Обидві доповіді в різний спосіб стосувалися теми сакралізації тих чи інших просторів міста, яка відбувається або інституційно через залучення релігійної традиції, або через спільну пам'ять, яку підсилюють ритуали.

Про те, що розповідають і не розповідають джерела й історіографія, говорили під час панелі «Перепрочитання минулого Києва: тексти і контексти». Вступ до неї зробила Яна Примаченко (Інститут історії України НАН України): на прикладі колишньої вулиці Січневого повстання вона показала, як взаємодіють між собою різні пласти пам'яті – релігійний, імперський, комуністичний і національний. Як концептуальний інструмент дослідниця застосувала концепт «незручної пам'яті» та проілюструвала різні стратегії роботи з минулим у міському просторі – амнезія, амбівалентність і активація. Доповідь Віталія Скальського (Інститут історії України НАН України) «Що Київ забув зі своєї історії за 1917–1919 рр.?» підкреслювала те, що розповідь про минуле Києва написана здебільшого з національної перспективи, тоді як потенційними рамками може бути й екологічна, і власне міська історія. Дискусійну частину завершила Ольга Петренко-Цеунова (Національний університет «Києво-Могилянська академія») з презентацією «Столичний статус у “київському тексті” доби Бароко: пригадування старокиївського минулого на початку XVII ст.». Вона вказала на те, що на відміну від текстів XX століття, які відображають індивідуальну пам'ять, тексти доби бароко є «колективним голосом». Виступи цієї панелі концептуалізували те, як «місто» і «столиця» поєднані у випадку Києва, і як у різний час ця конфігурація змінюється.

Хто і як залучений у боротьбу навколо множинних пам'ятей міста було лейтмотивом дискусії «Агенти, інституції та інструменти пам'яті у місті». Кожна з доповідей вказувала на роль влад-

них інституцій та груп інтересів у творенні наративу про місто. Так, Ігор Дворкін (Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут») розповів про формування музейних інституцій у Києві в період між 1830 і 1919 роками. Його доповідь ілюструвала різні типи стосунків з локальною і центральною адміністрацією, практики лобіювання, ресурси й мотивації, які супроводжували появу музеїв. Він також говорив про те, як співвідносилося укладання експозицій із формуванням національного канону. За допомогою контент-аналізу туристичних путівників Львовом Інга Козлова (Український католицький університет) показала, як відбувається творення і легітимація знання про місто та переозначення міського простору. Через акцентування на конкретних об'єктах і свідоме чи несвідоме «забування» про інші путівники творять контекст для «споживання» міста різними аудиторіями. Доповідь Дениса Куценка (Варшавський університет) стосувалася політик ідентичності харківської міської та обласної влади у 2010–2015 роках. У ній він висвітлив, звідки локальна влада запозичує моделі комеморації, як вона взаємодіє з управлінцями з Києва і як здійснює інтервенції у міський простір.

Нарешті, на прикладах конкретних будівель у панелі «З/вбудована пам'ять і держава» ми аналізували те, як локальна чи державна влада маніфестує себе в матеріальності міста. Доповідь Анастасії Боженко (Харківський національний університет імені Василя Каразіна) «Побудова столиці: архітектура і свідомість у Харкові у 1919–1934 рр.» розпочалася оглядом архітектурних утопій, на зразок міста-саду, які були важливими моделями для наслідування. Згодом дослідниця показала дискусії, що супроводжували появу соціалістичної – промислової і пролетарської столиці – у Харкові. Якщо її фокус був на місті в цілому, то Тарас Самчук (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) зосередився на одному об'єкті – Червоному корпусі тепер Київського національного університету імені Тараса Шевченка. На його прикладі він показав реакції інституції на зміни в історичній політиці держави.

Наші теоретичні обговорення супроводжувала взаємодія з міським простором у форматі критичної прогулянки Києвом від пам'ятника Щорсу на бульварі Шевченка до Софійської площі, яку провела для учасників та учасниць Світлана Шліпченко (Центр урбаністичних студій). У рамках семінару також відбулися дві відкриті події: лекція Уіллама Блекера (Університетський коледж Лондона) «Посткатастрофічний міський текст і пам'ять у післявоєнній Центрально-Східній Європі», текст якої доступний для ознайомлення в цьому номері журналу, та публічна дискусія «Допомога у пригадуванні: Періодичні видання про минуле і теперішнє міст» за участі Світлани Шліпченко (Центр урбаністичних студій), Тетяни Водотики (Інститут історії України НАН України) і Наталі Отріщенко (Центр міської історії).

Наталія Отріщенко

Про зміст випуску

Тож в тематичній рубриці «Київ – місто для/без держави» закономірно – більшість текстів номера.

Стаття історикині та літературознавиці Ольги Петренко-Цеунової переносить нас у добу українського бароко і пропонує ознайомитись, яким чином «столичність» Києва відображалась у текстах сучасників.

Ігор Дворкін аналізує ретроспективу впливу змін статусу Києва як (не)столичного міста на стан музейної справи. Особливо показовими були ці зміни наприкінці XIX століття та в передреволюційні роки, коли українське національне відродження перебувало на межі політичного свого етапу.

Текст Анастасії Боженко аналізує, як саме столичний статус Харкова упродовж 15 років змінював тканину міста та його архітектурний каркас, впливав на повсякдення містян, врешті.

Запрошений спікер воркшопу літературознавець та перекладач Уіллем Блекер оформив у статтю матеріали відкритої лекції, прочитаної ним в рамках воркшопу – «Пост-катастрофічний міський текст: читання міста в післявоєнній Східній та Центральній Європі».

Завершує рубрику стаття Яни Примаченко. На прикладі київської вулиці Січневого повстання, авторка показує, як саме практики пам'яті впливають на щоденне життя містян, (не) змінюючи сприйняття власне самої вулиці та її функціонального навантаження.

Утім разом з матеріалами воркшопу, в номері є матеріали із загального редакційного портфеля – так сформувалась рубрика «Приморські міста та їх голоси». Євген Чернухін у своєму тексті крізь призму кількох італійських, українських та російських народних пісень та віршів, записаних по пам'яті урумом Іваном Савичем Куркчу-Кушнарєвим (1801–?), маріупольським міщанином, у 1828–1855 роках, аналізує культурну й мовну інтерференцію в місті Маріуполі в першій половині XIX століття. Надзвичайно цікава джерелознавча розвідка на межі з мовознавством, яка, маємо надію, підштовхне до подальших досліджень етнічних процесів в Надазов'ї.

Стаття «Двір у спальному районі Одеси в уявленнях трьох поколінь його мешканців» є чудовим прикладом одного з можливих шляхів молоді в науку – через підтримку та менторство викладача. Співавторство Тетяни Тхоржевської та Катерини Виноградової показує, наскільки продуктивним є такий шлях. І дослідження є вартісним.

Також традиційно залишається рубрика оглядів та хронік – чудова нагода дізнатись про проекти колег.

КИЇВ – МІСТО ДЛЯ/ БЕЗ ДЕРЖАВИ

DOI 10.15407/mics2020.08.011

УДК 94(477.25)»17»

Ольга Петренко-Цеунова,

*аспірантка кафедри літературознавства
Докторської школи ім. Юхименків Національного університету
«Києво-Могилянська академія», Київ,
ol_petrenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-3262-7866>*

СТОЛИЧНИЙ СТАТУС У «КИЇВСЬКОМУ ТЕКСТІ» ДОБИ БАРОКО

Урбаністичні студії є мультидисциплінарним напрямком, однак фахівці різних галузей доходять висновку, що місто можна і варто розглядати як текст. Урбаністичну критику в літературознавстві вирізняє те, що вислів «місто як текст» для філологів є не просто красивою метафорою. У художньому тексті простір, зокрема й міський, становить окрему дійсність, котра існує за власними законами залежно від стилю епохи та жанру твору. У добу Бароко саме місто є простором творення і споживання культури. У XVII ст. в українських містах виникає низка навчальних закладів, зусиллями меценатів пожвавлюється будівництво культових споруд, що відбилося в численних панегіриках благодійникам. Водночас реконструюються споруди Київської Русі і паралельно відбувається «пригадування» руського минулого Києва в полемічній літературі, драматургії, літописанні. За Києвом утверджується слава «стольного граду», «Єрусалиму землі руської». У статті розглянуто, як міський простір стає втіленням колективної пам'яті: через будівлі Софії Київської, Михайлівського собору, Десятинної церкви, церкви Богородиці Пирогощі, Успенського собору Києво-Печерського монастиря транслюється святість і столичність міста в сакральному і профанному вимірах. Окрему увагу приділено аналізу протилежного самообразу киян як мешканців «міста окраїнного», що межує з Диким Полем, а тому потребує особливих привілеїв.

Ключові слова: міський текст, Київ, бароко, українська література.

В українській культурі доба Бароко є знаковим періодом з погляду формування ідентичності, зародження історичної пам'яті, осмислення свого минулого та власної тяглості. У XVII ст. зусиллями Єлисея Плетенецького, Петра Могили та інших інтелектуалів доби Бароко відбулося поновлення ролі Києва як духовного та культурного центру українських земель. Заснування друкарні при Києво-Печерському монастирі, відкриття братської та лаврської шкіл, об'єднаних згодом у Києво-Могилянську колегію, висвячення православних ієрархів і відновлення київської митрополії, канонізація перших руських святих, відбудова Софії Київської – усе це мало на меті об'єднати довкола Києва діяльних культурних та освітніх діячів свого часу і водночас акцентувати тяглість традиції Русі.

Метою цієї студії є проаналізувати моделі означення та самоозначення киян доби Бароко – жителів стольного граду чи «міста українного», зафіксовані в художніх текстах. Для ширшого розуміння контексту серед проаналізованих джерел є твори, що походять з кіл київських інтелектуалів, а також написані чи опубліковані авторами поза межами Києва наприкінці XVI – на початку XVIII ст.

Насамперед варто визначитися з поняттям «міського тексту». Цей термін тут використано за В. Топоровим. Засновник урбаністичної семиотики розмежовував міський текст і міський міф. Останній є міфологічним інваріантом, не іманентним конкретним текстам, проте таким, що існує потенційно в межах певного типу художньої свідомості¹. «Міський текст» – це смислова похідна міського міфу, втілення цього інваріанта на текстовому рівні. Кожен «міський текст» має семантичне ядро, яке містить основні категорії міського міфу, що забезпечують його цілісність. Це семантичне ядро є константами «міського тексту» певної епохи, тобто низкою повторюваних поетичних формул, що становлять спосіб існування міста в різних за жанрово-стилістичною природою текстах і відповідають запитам художнього мислення доби.

Е. Сміт, розмірковуючи про механізми об'єднання спільноти, вказує, що під час конструювання міфу про заснування політичного утворення певну історичну подію обирають за вихідну точку і здійснюють її символічну інтерпретацію, доповнюючи новими подробицями. У «київському тексті» доби Бароко сюжети про прихід апостола Андрія та Володимирове хрещення відіграють роль легенд про заснування. Це семантичне навантаження робить їх ідеологічним знаряддям, джерелом політичної єдності у полемічних трактатах, історичній прозі та духовних віршах. Так, у «Синописі» піднесення Києва витлумачено як наслідок благословення Андрія Первозваного, виголошеного на місці, «*идеже по сем церков Воздвиженія Креста Господня сооружися*»². У вірші «Како Андрей, святыи Апостол, пришел в Киев-град к невѣрным» із «Загоровського збірника» апостольська молитва розпросторює благодать від конкретного локусу гори до майбутнього міста і ширше – держави й усього християнського люду: «*На горах кievских молитву сотворив, / дабы там господь благодать створив / ...Всеми христианству и Киеву-граду, / богоизбранному российскому стаду*»³. М. Яременко

¹ Топоров, В. (1984). Петербург и петербургский текст русской литературы (введение в тему). *Семиотика города и городской культуры. Петербург: Труды по знаковым системам, XVIII*. Тарту, ТГУ, 21.

² *Киевский синопис* (2006), подг. текста О. Я. Сапожников, И. Ю. Сапожников. Москва : Европа, 63.

³ *Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика* (1987). Вступ. ст., упоряд. і прим. В. І. Крекотня; АН Української РСР. Київ: Наукова думка, С. 132.

⁴ Яременко, М. (2017). *Перед викликами уніфікації та дисциплінування. Київська православна митрополія у XVIII столітті*. Видавництво УКУ, Львів. Серія «Київське християнство», т. 4, 178.

⁵ Ассман, Я. (2004). *Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*. Языки славянской культуры, Москва, 30.

⁶ Лотман, Ю. (1984). Символика Петербурга и проблемы семиотики города, In *Семиотика города и городской структуры: Труды по знаковым системам (Вып. XVIII)*. Тарту, 39.

⁷ Кром, М. (1995). 'Старина' как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.). In *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей* (Т. 3), 68.

⁸ Кленович, С. (2006). Роксоланія, У Шевчук, В. & Яременко, В. (eds.) *Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (др. пол. XV–XVI ст.) та в епоху Бароко (кін. XVI–XVIII ст.)*. (Кн. 1.). Київ: Аконіт, 275.

⁹ Протестація (1988). У *Пам'ятки братських шкіл на Україні: кінець XVI – початок XVII ст.: тексти і дослідження*. Київ: Наукова думка, 316.

¹⁰ Домбровський, І. (2015). Дніпрові камени, пер. В. Литвинов, У *Київський Атеней: мистецький Київ XVII–XVIII століть*. Київ: Родовід, 64.

¹¹ Десять отрывков разнообразного исторического содержания (из сочинения) Михалона Литвина «О нравах татар, литовцев и москвитян» (1854), У *Архив историко-юридических сведений, относящихся до России* (Кн. 2, отд. 5). Санкт-Петербург, 60.

¹² Ibid.

¹³ Лотман Ю. Op. cit., 39.

розглядає звернення до образу Андрія Первозваного як ідеологічне знаряддя київських релігійних інтелектуалів, що мало на меті утвердити самотність і давність Руської церкви та оборонити її від зазіхань католиків⁴.

Дослідник феномена пам'яті Я. Ассман зазначає, що смислові послідовності міських локусів, впорядковані за соціальною та культурною значущістю, слугують знаряддям колективної пам'яті, здатним репродукувати образи минулого, суголосні з панівними ідеями доби⁵. За висловом Ю. Лотмана, місто є механізмом, що постійно заново породжує свою історію⁶.

Аксіологічна роль «старовини» у значенні критерію доброго ладу стала загальноприйнятою нормою в руських пам'ятках, що в XVI ст. трансформувалася в гасло: «*Мы старины не рушаем, а новины не уводим*»⁷. На межі XVI–XVII ст. у середовищі інтелектуалів набула поширення ідея континуальної тяглості історії Києва. Автори латиномовних поем глорифікують славне минуле міста й сумують за його занепадом. Зокрема, згадка про Київ у «Роксоланії» (1584) Себастьяна Кльоновича починається такими словами: «*Кисве славний, могутня столице князів древноруських, / Безліч ти бачиши іще пам'яток старовини: / Скрізь на левадах тут видно каміння зруйнованих мурів, / Залишки давніх руїн травами вже поросли*»⁸. У трактаті «Протестація» 1621 р. Йов Борецький простежує спадкоємність лицарської традиції від князя Олега до запорозьких козаків⁹.

Попри всі руйнування минулої доби, Київ і надалі зберігав столичний статус у свідомості мешканців: «*Місто, де нині престол твій, колись пишнотою буяло, / Згодом воно в чужоземнім ярмі захиріло [...] Храмів, проте, збереглося чимало. І влада в нім здібна. / Люди тутешні його за столицю вважають незмінно*»¹⁰. Ще в середині XVI ст. Михалон Литвин характеризував Київ як «*главу інших замків і провінцій*» («*princeps aliarum arcium et provinciarum*»)»¹¹. У записках Литвина є свідчення наявності «історичної пам'яті» у киян. Він пише, що, попри зруйнованість фортечних мурів та занедбаність міста, існує «*простонародне руське прислів'я*» («*vulgatum est Roxolanorum proverbium*»): «*З київських гір далеко видно*» («*Ex cuius promontorio multa alia videri loca*»); дослівно: «*З київських гір видно багато інших місць*»»¹².

Ю. Лотман вказує на два типи розташування столиці щодо співвідносної з нею землі: концентричний (у центрі) та ексцентричний (на периферії або поза межами)¹³. Київ віддавна був столицею першого типу. Спроба князя Святослава перенести столицю не мала успіху: Києву як осердю руської землі, що посідає концентричну позицію, протиставлявся ексцентрично розташований Переяславець. Прикметно, що і в «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, і в «Синописі», і в інших тогочасних текстах цей факт є фігурою замовчування.

На початку XVII ст. актуалізувалася тема повернення Києву статусу культурного центру, який на той час мали Львів, Острог та інші міста, розташовані на віддалі. Показово, що у віршах на герб Львівського братства (1609 р.) сказано: «*Як лев срукгій над всѣми звѣряти пануєт, так Львов над*

¹⁴ Українська література XIV–XVI ст.: Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Історіограф. твори. Полем. твори. Перекладені повісті. Поет. твори (1988). Київ: Наукова думка, 520.

¹⁵ Митура, О. (1978). ВЪзерунк цнот Превелебного В БозѢ Его Милости Господина Отца Єлисея Плетенецкого, Архимандрита Кієвского Монастыря Печарского и проч. У Українська поезія: кінець XVI – початок XVII ст. Київ: Наукова думка, 227.

¹⁶ «Року 1339. Польський король Казимир взяв Львів», «1471. Польський король Казимир перетворив Київське князівство на повіт» // Ісписаніє літом от Рождества Христова... року і по нім ідущих (Львівський літопис), У Львівський літопис і Острозький літописець (1971), Київ: Наукова думка, 99.

¹⁷ Ісиченко, Ігор, архієп. (2011). Історія української літератури : Епоха Бароко (XVII–XVIII ст.): навч. посіб. Львів, Київ, Харків, 268.

¹⁸ Кониский, Георгий (1846). История Русов, или Малой России У Чтения Общества Истории и Древностей Российских. Москва, 5.

¹⁹ Ассман, Я. Op. cit., 84.

²⁰ Кальнофойський, Афанасій (2015). Тераургима, або Чуда. У Київський Атеней : мистецький Київ XVII–XVIII століть. Київ: Родовід, 150.

²¹ Летопись Густынского монастыря (1848), У Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. № 8. С. 73.

²² Krauss, R. (1979). Sculpture in the Expanded Field, In *October* (Vol. 8), 31.

всѢ мѢста в князствѢ Руском продуєт»¹⁴. Чільну роль у процесі поновлення важливості Києва відіграв архимандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький. Він викупив і перевіз до міста друкарню братів Балабанів, що стояла закинута в Стратині біля Рогатина, згуртував довкола друкарні львівських інтелектуалів і започаткував книговидавництво. Це відображено в панегіричному творі «Візерунок цнот Єлисея Плетенецького...» (1618 р.) Олександра Митури, одній із перших публікацій лаврської друкарні. Фундатор «київського гуртка книжників» постає щедрим на добрі вчинки: «Ты, як велце потенжный в учинку горливым, / ведеш (яко мовять) рій в дѢлѢ святобливом. / Бось повскресил друкарню припалую пылом, / Балабана, цнот велких, речю и теж дѢлом»¹⁵.

На початку Львівського літопису Михайла Гунашевського (XVII ст.) вміщено два повідомлення польською мовою: про захоплення Польщею Львова і втрату незалежності Києвом: «*Roku 1339. Król Kazimierz polski Lwów wziął*», «*1471. Król Kazimierz polski przerobił księstwo Kijowskie na powiat*»¹⁶. У такий спосіб уже на початку визначається кінцева причина конфліктів, викладених у літописі, – втрачена державність українських земель¹⁷.

Натомість невідомий автор «Історії Русів» пов'язує падіння Києва з розбратом і поділом країни на окремі князівства після упокоєння князя Володимира. У тексті вказано, що українські землі відійшли до Великого князівства Литовського внаслідок перемоги над татарами, а не завоювання Русі, відтак зберігали й надалі виборний устрій та автономію: «*Возстановил Гедимин правленіє Руское под начальством выбранных от народа особ, а над ними устроил намѣстником своим из Руской породы князя Ольшанскаго... Права же и обычаи Рускіе не токмо подтвердил Гедимин тамошнему народу во всем их пространствѢ, но ввел их и в своей землѢ вмѣстѢ с письменами или грамотою Рускою*»¹⁸.

Зазвичай звернення до минулих епох розквіту виконує «контрапрезентну» функцію звільнення через пам'ять про минуле, оскільки відчуття вад теперішнього неunikно веде за собою героїзацію минулого¹⁹. Афанасій Кальнофойський пише в «Тераургимі», що нинішній Поділ «убогий і навряд чи гідний свого стародавнього імені»²⁰. Так відбувається релятивізація теперішнього порівняно з минулим, останнє видається величнішим. Цей спосіб вибудовування історичного нарративу притаманний спільнотам у перехідні часи, насамперед в умовах чужоземного панування, коли існує потреба в оповідях про славу давнину, котрі не обґрунтовують наявну ситуацію, а підважують її. Так, за Густинським літописом, в огляді давньої руської історії наведено низку легенд, зокрема про заснування Києва Києм, Щеком і Хоривом, а вже після монгольської навали й втрати Київським князівством незалежності виклад стає значно лаконічнішим²¹.

Нове явище стає залежним, якщо його виводити як безпосередній наслідок минулого, адже в такий спосіб чуже, незвичне редукується в часі й просторі до того, що вже відомо. Тож історизм покликааний якомога зменшити новизну й пом'якшити відмінності²². Цим можна пояснити принцип

²³ Лотман, Ю. (1976). Отзвуки концепции «Москва – Третий Рим» в идеологии Петра Первого (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко). У *Культурное наследие Древней Руси (Истоки. Становление. Традиции)*. Москва: Наука, 236.

²⁴ Домбровський, І. *Op. cit.*, 66.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Грабянка, Г. (1854). *Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани...* Київ: Изд. Киевской временной комиссией для разбора древних актов, 3–4.

²⁷ Домбровський, І. *Op. cit.*, 76.

²⁸ Прокопович, Феофан (1961). Владимир У *Сочинения*. Москва–Ленинград, 204.

²⁹ Домбровський, І. *Op. cit.*, 66.

³⁰ *Ibid.*

свідомого добору подій, обраних за точку відліку історії, визнаних вартими збереження в культурній пам'яті. Ю. Лотман зазначає, що ідеології петровської епохи було властивим мислити свій час як вихідний пункт, тож попередні події оголошувалися такими, що ніби не існують або принаймні не мають істотного значення, тобто є часом ентропії, невігластва й хаосу²³. У такий спосіб вибудовувалася спадкоємність не з попередньою добою, а безпосередньо з античністю як ідеальним предком.

Натомість українським авторам не була властива така негачія свого минулого. Навпаки, Іван Домбровський у поемі «Дніпрові камени» (бл. 1618) жахається історичного безпам'ятства й розпачливим вигуком засуджує сучасників, що забули власне коріння: «В чорному мороці безвісти зникла / Предків умілість, бо що на папір не покладено – гине. / Тож і про Кия вже майже забуто, а те, що відомо, / Ніч мовчазна поглинає. Ми прадідів власних забули!...»²⁴. Страхітливою постає несказаність, «безсловесна тьма», що поглинає колишню велич: «Та найславетніші подвиги прадідів наших сховала / Темінь безмовна»²⁵. Григорій Граб'янка у передмові мотивує свою працю прагненням не допустити, щоб колишня слава була поглинута попелом мовчання: «...в толикой забвенія пучинѢ дѢла видя погруженна... не оставляю въ пепелѢ погребенних повѣстми свѣту явити»²⁶.

У контексті минулості земної слави з'являється поширений у бароковому мисленні мотив *vanitas*: «Тож не буває на світі нічого тривкого, держави / Слабнуть щоднини, а з часом хиріють і мруть невблаганно. / Старістю зморений Київ так само, по згубній поразці / Внав, і це місто ослабле тепер переслідує доля»²⁷. Тексти, в яких зображено жалюгідне животіння колись славного міста, позначені відчуттям сорому за невиправдані сподівання, висловлені апостолом Андрієм, бо, за євангельською притчею, таланти в землю не закопують, «і не запалюють світла, щоб поставити його під посудину, але на світильник, – і світить воно всім у домі» (Мт. 5, 15).

Водночас у бароковому «київському тексті» не згасає надія, що місто нарешті встане з руїн, відродиться з попелу, мов фенікс у середньовічних бестіаріях, оговтається після монгольської навали, князівських міжусобиць і бездержавності. У фіналі трагедокомедії «Володимир» (1705) Феофана Прокоповича ап. Андрій віщує долю місту: «Но не до конца забвен будеши: возстанет, / Возстанет избран Богом, іже тя возставит, / возвратит ти доброту і паки прославит»²⁸.

Ще один мотив виринає в контексті теми пам'яті: нащадки згадають лише те, що існує текстуально, омовлено, а з цього впливає, що тільки записане було насправді – записане «літерально», на папері, та «алегорично», на скрижалях пам'яті: «У давнину шанували ми службу жерців і численні / Подвиги лицарів – нам про це свідчать літописи наші. / Хай же пізнають нащадки звиягу і мужність тих предків»²⁹. Іван Домбровський ставить безпам'ятство в один семантичний ряд із некультурністю, доцивілізованістю: «Знайте всі й інші: народ, що зберіг цей престол аж понині, / Диким не можна вважати»³⁰.

³¹ Завгородній, Ю. (1999). Київ у системі сакральної онтології в культурі давньоруської доби. *Наукові записки НаУКМА (Т. 8. Філософія. Право. Історико-філософські студії)*. Київ, 50.

³² Кальнофойський, Афанасій. *Op. cit.*, 158.

³³ Данилевский, И. (1993). Библия и Повесть временных лет. *Отечественная история (1)*, 90.

³⁴ *Ibid.*, 79.

³⁵ Барац, Г. (1908). *Библейско-агадические параллели к летописным сказаниям о Владимире Святом*. Киев: Тип. 1-й Киевской артели печатного дела, 29.

³⁶ Ісиченко, Ігор, архієп. *Op. cit.*, 81.

³⁷ Леонид (Кавелин). (1891) *Святая Русь или сведения о всех святых и подвижниках благочестия на Руси (до XVIII века)*. Санкт-Петербург, 17.

Як зазначає Ю. Завгородній, семіотичний статус Києва в культурі Київської Русі мав домінантні конотації з процесом явлення святості, її розгортання в земних умовах³¹. Тож автори нової доби починають творення власного «київського тексту» з перерахування колишніх здобутків і втрат. Афанасій Кальнофойський у «Тератургимі» фіксує занепад київських святинь: «*Ті церкви, до яких-бо з сенатом ходили / Князі, тут нині птаство всі вежі сповнили. / Тіл повно святих, зараз святині упали, / Одні у попіл, інші в руїнах постали, / І поганин пороги святі топче сміло, / Не дба, що заростають тіла святі в зіллі. / Майстерної роботи гроби, що стриміли, / Самим упадком тяжко ячать, повалились*»³². Цей текст має численні біблійні алюзії, зокрема з Плачу Єремії: «Як самотно сидить колись велелюдне це місто, немов удова воно стало! Могутнє посеред народів, княгиня посеред країн, воно стало данницею!...» (Плач Єремії 1:1). Водночас образ пташиних гнізд у храмі відсилає до Книги Псалмів: «Затужена та омліває душа моя за подвір'ями Господа, моє серце та тіло моє линуць до Бога Живого! І пташка знаходить домівку, і кубло собі ластівка, де кладе пташенята свої, при жертівниках Твоїх, Господи Саваоте, Царю мій і Боже мій!» (Псалми 83:2-4).

Загалом алюзії до біблійної історії були способом легітимації власного існування. Для давніх авторів подія була суттєвою настільки, наскільки мала аналогії в сакральній історії («со-Бытие» за І. Данилевським³³). Референції до біблійних подій формували «типологію суттєвого», позаяк Святе Письмо слугувало своєрідним «семантичним фондом», з якого автори запозичували готові формули для опису й оцінювання подій³⁴. Г. Барац обґрунтовує гіпотезу, за якою образ язичницького ідола Перуна був змальований літописцем у «Повісті временних літ» під впливом біблійної образності³⁵. Згодом у Густинському літопису до його опису додано залізні ноги й коштовні камені в руках, що містить алюзію до образу боввана, який наснився царю Навуходоносору (Дан. 2:32-33).

Петро Могила ініціював канонізаційні процеси, актуалізувавши києворуський код української минувшини. Це явище розпочалося вже незабаром після відновлення православної ієрархії: протягом 1621–1622 рр. офіційно визнано святим митрополита Київського Макарія, убитого татарами 1 травня 1497 р. під час літургії, а його мощі перенесено до Софійського собору. Біля Успенської церкви за архимандритства Єлисея Плетенецького було відкрито нетлінні мощі княгині Юліанії Ольшанської (XVI ст.), біля яких почали відбуватися чуда зіцлення, і митрополит Петро Могила канонізував святу. У 1643 р. відбулося прославлення в лику святих києво-печерських угодників, чії мощі спочивали в ближніх і дальніх печерах³⁶. У 1647 р. патріарший протосингел Мелетій Сериг, перебуваючи в Києві, уклав службу всім печерським святам³⁷. Це мало як релігійну, так і політичну мету: утвердження повноправності православної церкви, столичного статусу Києва, давності державної традиції.

Е. Сміт називає прообразом націй етнічні спільноти з історичною культурою і чуттям спільної ідентичності, до головних атрибутів якої належать: групова власна назва; міф про спільних пред-

³⁸ Сміт, Е. (1994). *Національна ідентичність*. Київ: Основи, 30.

³⁹ Сас, П. (1996). Роль Києва у формуванні моделі національної ідентичності українського народу у першій половині XVII ст. У *Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти. Матеріали наук.-практ. конф. (28 лют. 1996 р.)*. Київ, 53.

⁴⁰ Київ та його давня давнина у творах народних: Збірка фольклорних матеріалів, випуск з літописів та інших історичних пам'яток Тулуба О. Ін-т рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. 209. № 3. Арк. 191.

⁴¹ Українська поезія: середина XVII ст. (1992). Київ: Наукова думка, 111.

⁴² Сас, П. *Op. cit.*, 53.

⁴³ Кониский, Георгий. *Op. cit.*, 102.

⁴⁴ Цит. за: Ісіченко, Ю. (1990). *Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні*. Київ: Наукова думка, С. 102.

⁴⁵ Яковенко, Н. (2002). Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640-ві роки). У *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* Київ: Критика, 299.

⁴⁶ *Летопись по Ипатскому списку (1871), У Полное собрание русских летописей, издаваемое Археографической комиссией*. Т. 2. Санкт-Петербург. С. 71.

ків; спільна історична пам'ять; один чи більше елементів спільної культури; зв'язок із конкретним «рідним краєм»; чуття солідарності у значній частини населення³⁸. Святині Печерської лаври стали елементом спільної історичної пам'яті та міфології, характерним для нації на стадії становлення³⁹.

Націєтворча діяльність потребувала від очільників неабиякої сміливості; у цьому процесі, який кожна спільнота має пройти самостійно, неможливо покладатися на сусідів. О. Тулуб наводить переказ про невдачу під час перепоховання князя Володимира: 1635 р. митрополит Петро Могила, ініціювавши розкопки Десятинної церкви, хотів перепоховати Хрестителя Русі в Софії Київській і просив у Московського царя «новий гріб», проте не дістав бажаного, і «моці не знати де поділися»: «голова – в Печерській лаврі, нижня щока – в Московській Успенській катедрі, а рука – в Софійській катедрі»⁴⁰.

Ще одним приводом до уславлення старовини для барокових авторів стає взорування на героїв минулого – достойників-меценатів і звияжних воїнів: «Россія древле суций преславна, / В храбрых воинѢх слыне издавна / Славою мноюю, / ...До нынѢ / в УкраинѢ Россійской непремѢнне» («О велицѢй Росіи и о сопротивіи с ляхи и о градѢ КіевѢ»)⁴¹.

Тогочасна інтелектуальна еліта переймалася темою «старожитних прав» руського народу й відчувала потребу в оперті, коли посилення на авторитет православної традиції, давні вольності та «доведення чудом» (Ле Гофф) стало не досить⁴². У передмові до «Історії Русів» артикульовано легенду її появи: Григорій Полетика для виконання важливого доручення потребував огляду вітчизняної історії, тож звернувся до свого вчителя, архієпископа Білоруського Георгія Кониського, колишнього ректора Києво-Могилянської академії, і отримав Літопис, начебто писаний ченцями Могильовського монастиря, котрі здобували відомості від «учених мужів Київської Академії» при Братському монастирі та з інших монастирів, зокрема тих, де перебував ченцем Юрій Хмельницький і лишив чимало паперів свого батька⁴³. Особливе пошанування в дискурсі барокового осмислення історії здобувають ті, хто зафіксував події минулого, не давши їм потонути в «теміні безмовній». Так, у «Патерику Печерському» 1661 р. сказано: «...яви Господь в російской нашей земли, в Печерском святом монастырѢ, преподобного отца нашего Нестора, иже просвіти наша очеса, в ползу нас и благодареніе Богу приведе, егда написа нам о началѢ и первом строеніи російскаго нашего міра, не токмо внешнего, но и внутреняго и духовного»⁴⁴.

Існувала і протилежна тенденція представлення Києва як міста на периферії, околичного града. Н. Яковенко вказує, що наприкінці XV ст. за Києвом закріпився статус «пограничного міста»⁴⁵, на противагу візії Києва в руській літописній традиції, де місто поставало як «честь, и слава, и величество, и глава всѢм землям Рускиим»⁴⁶. «Околичність», «прикордонність» як головна прикмета колишнього центру засвідчена в королівських привілеях та пільгах містянам, яких названо «людьми

⁴⁷ Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. (1982). Київ: Наукова думка, 36.

⁴⁸ «Наш і того міста Пан і дбайливий покровитель, заступник убогих і полишених Богом мешканців того міста українного з батьківською турботою зміркував і постановив виявити свою панську ласку» // Цит. за: Білоус, Н. (2008). *Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 215.

⁴⁹ Ibid., 168.

⁵⁰ Плохій, С. (2005). *Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*. Київ: Критика, 304.

⁵¹ Софонович, Феодосій. (1992). *Кроїника з лѣтописцовъ стародавних...* Київ: Наукова думка, 78.

українними»⁴⁷. У тогочасній документації Київ постає як околиця в межах Речі Посполитої насамперед тому, що містянам було вигідно витворювати саме такий авто-образ, оскільки це гарантувало чимало переваг порівняно з іншими містами. Наприклад, киян звільняли від обов'язку надавати коней для послів; вони не мусили сплачувати «сторожовщину» й відбувати «кликовщину» (податки й повинності з охорони міських мурів), виконувати безоплатні ремонтні роботи з благоустрою замку. Звільнення від цих обов'язків, неунікних для мешканців багатьох інших міст Корони Польської і Великого князівства Литовського, було надано численними королівськими привілеями з посиленням на «українну» позицію міста. Прохання зважити на «українне» розташування слугувало виправданням різноманітних потреб, наприклад у листі від 6 вересня 1621 р. київський вїт і радці просили захистити містян від участі в оголошеному королем «посполитому рушенні», посиляючись на свою богопокинутість і «українне» становище, і покладали надії на заступництво воєводи Томаша Замойського як на останній прихисток: «...nasz i tego miasta Pan i opiekun Mściwy o nas ubogich ludzioch od Pana Boga sobie w opieke poleconych y o tym mieiscu ukrainnym oycowską Mściwie obmyślić y łaske swą panską pokazać będziesz raczeł»⁴⁸.

Набуття статусу міщанина передбачало низку переваг: якщо міська влада брала особу під свою опіку, їй надавали право користуватися всіма вольностями та привілеями, доступними громаді. Водночас статус мешканця міста накладав певні обов'язки: відбувати міські повинності, сплачувати грошові збори до міської скарбниці, підпорядковуватися судовій владі магістрату, визнавати судочинство за нормами магдебурзького права⁴⁹. У містах Речі Посполитої особа, якій надавали статус міщанина, складала присягу на вірність громаді та підлеглість раді міста.

Поза тим Київ лишався принадним як центр церковного життя, що засвідчує запекла боротьба за Київську митрополію. Після смерті митрополита Йова Борецького в березні 1631 р. постало питання про обрання його наступника. На виборах того ж року переміг підтримуваний козаками Ісає Копинський, йому протистояв архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила, котрий заручився підтримкою православної шляхти та київського міщанства. На коронаційному сеймі 1633 р. було ухвалено «Статті заспокоєння народу руського», що легалізували Православну церкву на території Речі Посполитої. Королевич Владислав усунув козацького ставленика Ісаю Копинського, призначивши, як видавалося, більш лояльного до Речі Посполитої Петра Могилу⁵⁰. У «Хроніці з літописів стародавніх» Феодосія Софоновича сказано про ці події: «Петр Могила... которому кроль Владислав отдал церков столечную митрополитанскую Святой Софий, монастырь Выдубецкий, Святого Спаса церковь в Печерском местечку и Десятинной Богородицы з слободою Софѣискою»⁵¹.

Відтак у панегіриках, зокрема з нагоди сходження на митрополичу кафедру нового ієрарха, Київ послідовно названо духовною столицею. У вірші «Евфонія веселобрмчаа» 1633 р. Петра Могилу запрошують: «Вступи ж на свою **столицу** щасливе, / Жій святобливе»⁵², «Живи ж долгофортунне на своїй **столиці**, / Котрую годне взял-єсь з Бозскои правицы»⁵³.

⁵² Ευφώνια веселобрмчаа. (1992). У *Українська поезія: сер. XVII ст.*, 65.

⁵³ Ibid., 66.

⁵⁴ Грабянка, Г. (1854) *Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани...* Киев: Изд. Киевской временной комиссией для разбора древних актов, 14–15.

⁵⁵ Ibid., 14.

⁵⁶ Ibid., 13.

⁵⁷ Ibid., 232.

⁵⁸ Ibid., 3.

⁵⁹ «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (1992). Україна (19), 21.

⁶⁰ Величко, С. (1855). *Летопись событий в югозападной России в XVII-м веке: в 4-х т. (Т. 3), 545–546.*

⁶¹ Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter D; D. Philippum Orlik, neoelectum Ducem, et inter Generales, Colonellos nec non eundem Exercitum Zaporoviensem, an. 1710, aprilis 5, ad Benderam (1847). *Переписка и другия бумаги Шведскаго Короля, Карла XII, Польскаго, – Станислава Лещинскаго, татарскаго хана, турецкаго султана, генеральнаго писаря Ф. Орлика, и киевскаго воеводы, Иосифа Потоцкаго, на латинском и польском языках.* Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете. Заседание 31-го мая, 1847 года. № 1. Москва, 13.

⁶² Каманин, И. (1888). Киевляне и Богдан Хмельницький в их взаимных отношениях. *Киевская старина* (№ 7. Т. XXII), 41.

⁶³ Русина, О. (1996). Київська політична традиція у XIV–XVI ст. *Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти. Матеріали наук.-практ. конф. (28 лют. 1996 р.).* Київ, 47.

У Літопису Григорія Граб'янки формульний зворот «стольний град» вжито щодо низки міст, зокрема й Києва («Батий... *многіє прекрасніє гради, допущенієм Божієм со землею соравни, на послѣдок и самый **стольний град** Кієв до основанія раззори*»⁵⁴), а також Царгорода («Каган... *пойде съ множеством воинства... под **стольний град** Константинополь*»⁵⁵), Білої Вежі («Святослав... *град **стольний** Бѣлую Вѣжу взял и на самых их дань даяти наложил*»⁵⁶), Відня («подступил Вейзер *под **престольний град** Цесарскій Вѣдень и тамо крѣпко его добывал*»⁵⁷). У передмові літописець говорить у множині про «стольні гради» «Малої Росії», які Хмельницький «от тяжчайшаго ига Лядского Козацким мужеством свободившого и Россыйскому Монархѣ, из стольними гради въ первобытность приведшого»⁵⁸. Як видно, поняття «стольного граду» не було чітко закріпленням за конкретним містом, його вживали й щодо гетьманських столиць. Так, новгородські літописці засвідчили про зруйнування Батурина військами Меншикова: «...град его [І. Мазепа. – О. П.-Ц.] **стольный** разори до основанія и вся люди посече»⁵⁹.

У Літопису Самійла Величка наведено протокол Київського земського уряду від 13 жовтня 1699 р. про обрання київського вйта, в якому міститься посилення на «старовічні» привілеї, надані «столичному місту» польськими королями: «Яко *преждѣ старовѣчных времѣн в столичном Киевѣ мѣстѣ* зостаючом нѣд високдержавною рукою... Гетьмана яснелможного Його милости Іоанна Мазепа *щасливе нами пануючого, ведлуг прав и волностей здавна от Королей Их милостей Польских мѣсту Киеву многиѣ привилеями наданных*»⁶⁰. Пилип Орлик у «Конституції» 1710 р. наділяє Київ столичним статусом: «*Metropolis Urbs Rossiae, Kiiovia*»⁶¹.

У російській імперській історіографії від часів М. Карамзіна утвердилася ідея, що Володимир-на-Клязьмі перебрав столичну функцію після захоплення Києва Андрієм Боголюбським 1169 р.

В українській історичній думці з кінця XIX ст. панувала теза, що правонаступником Києва ще до монгольської навали 1240 р. став Галич. Нині вчені дедалі частіше зазначають, що усталений дискурс Києва як осердя руської землі був і надалі надпотужним навіть у свідомості завойовників. Менглі-Гірей писав до польського короля про роль Києва: «*Якщо б я стояв на київських горах, то бачив би одночасно Бахчисарай та Краків*»⁶².

Київ зберігав номінальний статус «головного міста всієї Русі» (послання патріарха Ніла 1380 р.), «глави всіх руських земель» (лист Великого князя Литовського Вітольда, 1427)⁶³. У київському реституційному привілеї XVI ст. сказано, що Київ лишається столицею Русі: «*byl jest głowa i głownem miastem Ruskiej ziemi*»⁶⁴. Саме за реституційною теорією було обґрунтовано входження українських воєводств Литовської держави в Корону польську за рішенням Люблінської унії.

Попри те, що Київ офіційно не був гетьманською столицею, за ним і надалі визнавали особливий статус. У травні 1648 р. Адам Кисіль у листі Гнєзненському архієпископу Мацею Лубенському

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Цит. за: Смолій, В. (1996). Богдан Хмельницький і Київ. У *Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти. Матеріали наук.-практ. конф. (28 лют. 1996 р.)*. Київ, 28.

⁶⁶ Милость Божія (1983). У *Українська література XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 318.

⁶⁷ Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657. (1961). Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 265, 286, 291.

⁶⁸ Ibid., 265.

писав: «*Київ оголосив він [Б. Хмельницький. – О. П.-Ц.] своєю столицею*»⁶⁵. Уже взимку, під час в'їзду Богдана Хмельницького до Києва, його зустрічали з панегіриками. Зокрема, IV дія «Милості Божої» (1728), присвяченої 80-річчю Хмельниччини, розпочинається сценою тріумфального в'їзду гетьмана до Києва. Після віншувальних декламацій київських спудеїв слово для привітання бере Писар: «*Торжественнії гласи проізходять всюду, / Тамо пісні слишаться, кимвали оттуду, / Гради, весі, дубрави, гори, холми, ріки, / Красно являють лице своє з чоловіки! / Словом єдиним сказать: як Вкраїна стала, / Толика в ней радость еще не бывала*»⁶⁶.

Принагідно варто зазначити, що гетьман і сам вживав у документах щодо Києва вислови «*місто наше столичное*», «*столица*»⁶⁷. Універсал від 8 червня 1652 р., написаний під Кам'янець-Подільським, гарантує містянам гетьманську опіку: «*...видечи ми великое спустошене міста Києва, которое обиватели тамошние от войска лядского понесли, теди ми тому запобігаючи, аби місто наше столечное і церкви Божіі при вірі нашої православної хрестиянской вцале зоставали, виш меноване місто Киев беремо под оборону нашу*»⁶⁸.

Отже, у бароковому мисленні аксіологічна роль «старовини» у значенні критерію доброго ладу вплинула на глорифікацію знакових подій і постатей київської історії. Згідно з концепцією «уявних спільнот» становленню націй передусе обрання певної історичної чи легендарної події за точку відліку і здійснення її символічної інтерпретації. До того ж чільною рисою «міського тексту» є багатошаровість і резонансність – відсилання до вже описаних раніше прецедентів, цитат, алузій.

В українській літературі доби Бароко своєрідною «точкою відліку» є легенда про прихід Андрія Первозваного, що стала ідеологічним знаряддям у полемічних текстах, запорукою політичної єдності – в літописанні, прототекстом – для історичної поезії та драматургії. Посилаючись на «час Оно», автори розглядали культурне й політичне піднесення своєї доби моментом реалізації апостольського пророцтва. Від актуальних подій історії Києва автори виходили на позачасовий рівень «вічного міста», оскільки святість місця не вивітрюється з плином історії, а, навпаки, накопичується й транслюється в часі, зорганізовуючи довколишній простір.

References

Assman Ya. (2004), *Kulturnaya pamyat. Pysmo, pamyat o proshlom i politicheskaya identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti*. Yazyki slavyanskoj kultury, Moscow, 368 p.

Barats H. (1908), *Bybleisko-ahadycheskye parallely k letopysnym skazanyiam o Vladymyre Sviatom*. Typographia 1-i Kievskoi artely pechatnaho dela, Kyiv. 132 p.

Bilous N. (2008), *Kyiv naprykintsi XV – u pershii polovyni XVII stolittia. Miska vlada i samovriaduvannia*. Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», Kyiv, 360 p.

- Danylevskiy Y. (1993), "Byblyia y Povest vremennykh let" in *Otechestvennaia ystoriia*. №1, pp. 86–93.
- Desiat otryvkov raznoobraznogo istoricheskoho sodержaniia (iz sochyneniia) Mykhalona Lytvyna «O nraakh tatar, lytovtsev y moskvytian» (1854), translated by S. D. Shestakov, in *Arkhyv ystorko-iurydycheskykh svedeni, otnosiashchysia do Rossy*. Sank-Petersburg, Book 2, part 5, pp. 1–78.
- Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho. 1648–1657* (1961), ed. by I. Krypiakovich. Vydavnytstvo Akademii nauk URSR, 740 p.
- Dombrovskiy I. (2015), Dniprovi kameny, translated by V. Lytvynov, in *Kyivskiy Atenei: mystetskyi Kyiv 17–18 stolit*, ed. by V. Shevchuk. Rodovid, Kyiv, pp. 63–80.
- "Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba" (1992) in *Ukraina*. № 19, pp. 18–23.
- Hrabianka H. (1854), *Deistviia preznoi y ot nachala poliakov krovavoi nebyvaloi brany...* Izdaniie Kyeviskoi vremennoi komysseyi dlia razbora drevnykh aktov. Kyiv, 375 p.
- Isichenko Ihor, arcibiskup. (2011), *Istoriia ukrainskoi literatury : Epokha Baroko (17–18 st.): navch. posib*. Sviatohorets. Lviv, Kyiv, Kharkiv, 568 p.
- Isichenko Yu. (1990), *Kyievo-Pecherskyi pateryk u literaturnomu protsesi kintsia XVI – pochatku XVIII st. na Ukraini*. Naukova dumka, Kyiv, 180 p.
- Kalnofoyskiy Afanasij. (2015), Teraturhyma, abo Chuda. Translated by V. Lytvynov, V. Shevchuk, in: *Kyivskiy Atenei: mystetskyi Kyiv 17-18 stolit*. Ed. By V. Shevchuk. Rodovid, Kyiv, pp. 142–160.
- Kataloh dokumentiv z istorii Kyieva 15–19 st.* (1982), collected by: H. V. Boriak, N. M. Yakovenko; Vidp. red. F. P. Shevchenko ; AN USSR ; Insytut istorii; TsDIA USSR on Kyiv. Naukova dumka, Kyiv, 203 p.
- Klenovych S. (2006), Roksolaniia, translated by V. Masliuk, in *Slovo mnohotsinne. Khrestomatiia ukrainskoi literatury, stvorenoi riznymi movamy v epokhu Renesansu (dr. pol. 15–16 st.) ta v epokhu Baroko (kin. 16–18 st.)*. Book. 1, collected by V. Shevchuk, V. Yaremenko. Akonit, Kyiv, pp. 237–291.
- Konyskiy H. Istoriia Rusov, ili Maloi Rossii (1846), in *Chteniia Obshchestva Istorii i Drevnostei Rossiyskiykh*. Moscow, IV ; 262 ; 31 ; 45 p.
- Krauss R. (1979), "Sculpture in the Expanded Field", in *October*. Vol. 8, p. 30–44.
- Krom M. (1995), «Staryna» kak katehoriia srednevekovoho mentaliteta (po materialam Velykoho kniazhestva Lytovskoho XIV – nachala XVII vv.), in *Mediaevalia Ucrainica: mentalnist ta istoriia idei*. Vol. 3, 68–85 pp.
- Kamanin I. (1888), Kyevlane i Bohdan Khmelnytskyi v ykh vzaymnykh otnosheniakh, in *Kyevskaia staryna*. № 7, vol. XXII, pp. 69–78.
- Kyevskiy synopsys* (2006), ed. by O. Ya. Sapozhnikov, I. Yu. Sapozhnikov. Europe, Moscow, 2006, 248 p.
- Kyiv ta yoho davnia davnyina u tvorakh narodnykh*: Zbirka folklornykh materialiv, vypysok z litopysiv ta inshykh istorychnykh pamiatok Tuluba O. Printed by Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. F. 209. №3. 490 lists.
- Leonyd (Kavelyn) (1891), *Sviataia Rus yly svedeniia o vsekh sviatykh y podvyzhnykh blahochestviia na Rusy (do XVIII veka)*. Sankt-Petersburg, 226 p.
- Letopys Hustynskoho monastyrya (1848), in *Chteniia v imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossiyskiykh*. № 8, 76 p.

Letopys po Ypatskomu spysku (1871), in *Polnoe sobranie russkykh letopyssei, yzdavaemoe Arkheohrafycheskoi komysseyu*. Vol. 2. Sankt-Petersburg, 712 p.

Lotman Yu. , Uspenskyi B. (1976), Otvuky kontseptsyy «Moskva – Tretyi Rym» v ydeolohyy Petra Pervoho (K probleme srednevekovoi tradytsyy v kulture barokko), in *Kulturnoe nasledye Drevnei Rusy (Ystoky. Stanovlenye. Tradytsyy)*. Nauka, Moskow, pp. 236–249.

Lotman Yu. (1984), Simvolika Peterburha i problemy semyotyky goroda, in *Semyotyka horoda y horodskoi struktury: Trudy po znakovym systemam*. Tartu, Vol. XVIII, pp. 30–45.

Lvivskiy litopys i Ostrozkyi litopyssets (1971), by O. A. Bevzo, Naukova dumka, Kyiv, pp. 125–140.

Mylost Bozhiia (1983), in *Ukrainska literatura 18 st.*, Collected by O. Myshanych. Naukova dumka, Kyiv, pp. 306–325.

Mytura O. (1978), Vbzerunk tsnot Prevelebnoho V Bozʹb Yeho Mylosty Hospodyna Ottsa Yelyseia Pletenetskoho, Arkhimandryta Kiievskoho Monastyria Pecharskoho y proch., in *Ukrainska poeziia: kinets 16 – pochatok 17 st.* Collected by V. Kolosova, V. Krekoten. Naukova dumka, Kyiv, pp. 223–227.

Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter D; D. Philippum Orlik, neoelectum Ducem, et inter Generales, Colonellos nec non eundem Exercitum Zaporoviensem, an. 1710, aprilis 5, ad Benderam (1847), in *Perepyska y druhyia bumahy Shvedskaho Korolia, Karla XII, Polskaho, – Stanyslava Leshchynskaho, tatarskaho khana, turetskaho sultana, heneralnaho pysaria F. Orlyka, y kyevsakho voevody, Yosyfa Pototskaho, na latynskom y polskom yazykakh*, in *Chteniia v Ymperatorskom Obshchestve Ystoryy y Drevnostei Rossyyskykh pry Moskovskom unyversytete*. Zasedanye 31-ho maia, 1847 hoda. № 1. Moscow, pp. 1–17.

Plokhii S. (2005), *Nalyvaikova vira: kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini*. Krytyka, Kyiv, 494 p.

Prokopovych F. (1961), Vladymyr in *Sochynenyia*. Ed. by Y. Eremin. Moscow – Leningrad, pp. 147–206.

Protestatsiia (1988), in *Pamiatky bratskykh shkil na Ukraini : kinets XVI – pochatok XVII st.: teksty i doslidzhen-nia*. Ed. by V. Shynkaruk et al. Naukova dumka, Kyiv, pp. 313–327.

Rusyna O. (1996), “Kyivska politychna tradytsiia u XIV–XVI st.” in *Rol stolytsi u protsesakh derzhavotvoren-nia: istorychnyi ta suchasnyi aspekty. Materialy nauk.-prakt. konf. (28 liut. 1996 r.)*. Kyiv, pp. 47–52.

Sas P. (1996), “Rol Kyieva u formuvanni modeli natsionalnoi identychnosti ukrainskoho narodu u pershii polo-vyni XVII st.” in *Rol stolytsi u protsesakh derzhavotvorennia: istorychnyi ta suchasnyi aspekty. Materialy nauk.-prakt. konf. (28 liut. 1996 r.)*. Kyiv, pp. 52–57.

Smit E. (1994), *Natsionalna identychnist*. Translated by P. Tarashchuk. Osnovy, Kyiv, 224 p.

Smolii V. (1996), “Bohdan Khmelnytskyi i Kyiv” in *Rol stolytsi u protsesakh derzhavotvorennia: istorychnyi ta suchasnyi aspekty. Materialy nauk.-prakt. konf. (28 liut. 1996 r.)*. Kyiv, pp. 26–30.

Sofonovych Feodosii. (1992), *Kroynyka z litopystsov starodavnykh...* AN Ukrainy ; Printed by. Yu. A. Mytsyk, V. M. Kravchenko. Naukova dumka, Kyiv, 336 p.

Toporov V. (1984), “Peterburh y peterburhskiy tekst russkoi lyteratury (vvedeniye v temu)” in *Semyotyka horoda y horodskoi kultury. Peterburh : Trudy po znakovym systemam, XVIII*. Tartu: THU, pp. 4–30.

Ukrainska literatura 14–16 st.: Apokryfy. Ahiohrafia. Palomn. tvory. Istoriohraf. tvory. Polem. tvory. Pereklad. povisti. Poet. Tvory. (1988), Ed. by V. Mykytas; collected by V. Kolosova et al. Naukova dumka, Kyiv, 596 p.

Ukrainska poeziia: seredyna 17 st. (1992), collected by V. Krekoten, M. Sulyma. Naukova dumka, Kyiv, 679 p.

Ukrayinska literatura 17 st.: Synkretychna pysemnist. Poeziya. Dramaturhiya. Beletrystyka (1987), ed. by V. Krekoten; AN USSR. Naukova dumka, Kyiv, 604 p.

Velychko, S. (1855), *Letopys sobytyi v yuhozapadnoi Rossyy v XVII-m veke: v 4-kh t.* Vol. 3, 568 p.

Yakovenko, N. (2002), “Symvol ‘Bohokhranymoho hrada’ u pamiatkakh kyivskoho kola (1620–1640-vi roky)” in *Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini 16–17 st.* Krytyka, Kyiv, pp. 293–314.

Yaremenko, M. (2017), *Pered vyklykamy unifikatsiyi ta dystsyplinuvannya. Kyivs'ka pravoslavna mytropoliya u XVIII stolitti.* Vydavnytstvo UKU, Lviv. Seriya «Kyivske khrystyianstvo», t. 4. 272 p.

Zavhorodnii, Yu. (1999), “Kyiv u systemi sakralnoi ontolohii v kulturi davnoruskoi doby” in *Naukovi zapysky NaUKMA.* Vol. 8. Filosofiia, Pravo. Istoryko-filosofski studii. Kyiv, pp. 50–55.

Ευφώνια veselobrmiachaa (1992), in *Ukrainska poeziia: ser. 17 st.* Collected by V. Krekoten, M. Sulyma. Naukova dumka, Kyiv, pp. 62–65.

Olha Petrenko-Tseunova

THE STATUS OF CAPITAL IN THE “KYIV’S TEXT” OF THE BAROQUE EPOCH

Urban studies are a multidisciplinary area, but experts in different fields conclude that the city is worth considering in the categories of text. Moreover, urban studies in literary criticism are distinguished by the fact that the phrase “a city as a text” for philologists is not only a beautiful metaphor. The fiction space, including urban space, is a separate reality that exists according to its own rules, depending on the epoch style and the genre of a particular piece of writing. In the Baroque times, a city is a place of creation and functioning of culture. In the XVII century in Ukrainian cities appeared many educational institutions, thanks to patrons, numerous churches were built, which was reflected in panegyrics. At the same time, the large number of Kyiv Rus’ buildings had been reconstructed, and there are mentions of the Russ past of the city in polemical literature, school dramaturgy and chronicles. In Kyiv, the glory of the “capital”, “Jerusalem of the Russ land” is affirmed. The purpose of the author is to explore the mechanism of rethinking the past and its role in the construction of an artistic model of the city in the Baroque epoch. The ways of transcoding Kyiv Russ urban motifs into the language of Baroque culture are considered in the paper. In the early 1600s, Kyiv remained a capital status in the minds of citizens, despite the decline and destruction of the past. At the turn of the 16–17th centuries the idea of continuity of the history and glory of Kyiv from the Middle ages became widespread among intellectuals. In times of statelessness, the current becomes relative and unimportant, while the past is considered to be the actual reality. This article aims to examine how the urban space becomes the embodiment of collective memory: through the buildings of St. Sophia’s Cathedral, St. Michael’s Cathedral, the Desiatynna Church, the Church of Virgin Mary Pyrohoshcha, the Cathedral of the Dormition in the Kyiv-Pechersk Monastery, the holiness and centrality of the city are transmitted in sacral and profane levels. The author pays particular attention to the analysis of the opposite self-image of Kyiv citizens as residents of the “city on the outskirts”, on the border of Wild Field.

Keywords: urban text, Kyiv, baroque, Ukrainian literature.

DOI 10.15407/mics2020.08.024

УДК 94+069(477.25)

Дворкін Ігор,*Національний технічний університет**«Харківський політехнічний інститут», Харків,**igor_dvorkin@ukr.net*<https://orcid.org/0000-0001-9190-8265>

МУЗЕЙНИЦТВО В КИЄВІ (1830-ті – 1919 рр.): ФОРМУВАННЯ, РОЗВИТОК, ТРАНСФОРМАЦІЯ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ

У статті аналізується діяльність київських музеїв в імперський період, а також трансформацій, що відбуваються в музейній галузі в період революційних подій (1917–1919 рр.). Розглядатиметься вплив державної влади та українського національного руху на розвиток музейної галузі на прикладі найбільших київських музеїв. Київ імперського періоду був важливим центром російської культури і влади. В імперській політиці щодо українських земель місто Київ мало важливе значення. Водночас Київ був центром українофільства в Російській імперії, залучаючи прихильників українського руху. Київ не мав столичного статусу фактично, але для українофілів, безумовно, вирізнявся серед інших українських міст. Найбільшими музейними закладами міста були Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії та Київський міський (художньо-промисловий і науковий) музеї. У статті історія музеїв розглядається крізь призму аналізу внеску центральної та місцевої влади в розбудову й подальшу діяльність музейних установ. В імперський період з точки зору влади, яка діяла у визначеній парадигмі невизнання українців окремим народом, музейні установи мали бути російськими. Для українофільської інтелігенції Російської імперії музейні установи мали великий потенціал у дослідженні історії та культури українських земель. У період революції Київ уже фактично стає столицею. Тепер українська влада, яка щойно постала, й розбудовники музейної справи могли розглядати Київ зі спільних позицій. Історія й культура тепер були важливим важелем легітимації нової влади, яка, завдяки впливу української інтелігенції, розуміла можливості музейної галузі. Ключове місце в цьому процесі мало належати Українському національному музею.

Ключові слова: музейництво, національний музей, державна влада, український національний рух.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Наддніпрянській Україні поступово сформувалася широка музейна мережа. Різноманітні музейні установи працювали в усіх губернських і деяких повітових центрах. Звичайно, м. Київ – столиця губернії й генерал-губернаторства, великий імперський центр, згодом столиця УНР та Української Держави не був винятком.

Метою розвідки є аналіз діяльності київських музеїв в імперський період та трансформацій, що відбуваються в музейній галузі в період революційних подій, а саме в 1917–1919 рр. Розглядатиметься вплив державної влади й українського національного руху на розвиток музейництва на прикладі найбільших київських музеїв.

Чому Київ важливий? Київ імперського періоду був вагомим центром російської культури і влади, він сприймався як «російське» місто¹. Це був адміністративний центр Південно-Західного краю, місто, звідки поширювалось християнство, осередок зросійщення українських земель.

Водночас Київ був центром українофільства в Російській імперії, залучаючи та гуртуючи прихильників українського руху². Українська інтелігенція могла сприймати це місто як історичну столицю. Київ не мав такого статусу фактично, але для українофілів, безумовно, вирізнявся серед інших українських міст. Музейні установи для них мали великий потенціал у дослідженні історії та культури українських земель. В імперський період українофіли використовували співпрацю з владою для реалізації власних ідей. Позиція центральної влади спрямовувалась на цілковиту заборону українського руху, водночас місцева влада була більш лояльною, схильною до співпраці, зокрема поширювалось залучення до служби прихильників українського руху³.

У період революції 1917–1921 рр. Київ уже фактично стає столицею. Тепер українська влада, яка щойно постала, та розбудовники музейної справи могли розглядати Київ зі спільних позицій.

Київ як імперський, так і столичний відіграв надважливе значення для всіх акторів (імперської влади різних рівнів, українофілів, керівництва автономної/незалежної України). Розглядаючи зв'язок музейної справи і влади на різних етапах, можна застосувати «ситуаційний» підхід (за О. Міллером)⁴, за яким важливо зрозуміти взаємодію всіх акторів, з'ясувати мотивацію їхніх дій. У нашому випадку акторами є імперська, потім українська державна влада, місцева влада, українофільська інтелігенція тощо.

Чому музеї важливі? Музейна справа, безумовно, відігравала й відіграє важливу роль у формуванні колективної пам'яті, політиці пам'яті, процесах націотворення тощо. Музейні установи впливають на формування політичної нації; використовуються владою як такі, що можуть змінювати/формувати уявлення спільноти про себе.

Протягом XIX ст. у Європі постають так звані національні музеї – суспільно-політичні інститути, що ґрунтуються на зібранні відповідних колекцій і виставок, які зрештою мають представляти домінуючі національні цінності й міфи. Такі музеї завжди перебували в центрі націотворчих про-

¹ Hamm, M. F. (1993). *Kiev: a portrait, 1800-1917*. Princeton, NJ: Princeton University Press. P. XII

² Ibid., P. 95

³ Арістов, В. (2010). Українофіли: між державним і «національним». Retrieved from: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Ist/2010_104/04_aristov_vyu.pdf

⁴ Миллер, А. (2006). *Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования*. Москва: Новое литературное обозрение, 28.

⁵ Aronsson, P., Elgenius, G. (2015). Making museums and nations. National Museums and Nation-Building in Europe 1750-2010. *Mobilization and legitimacy, continuity and change* (Aronsson P., Elgenius G. Ed). London and New York: Routledge, 2

⁶ Berger, S.(2015). National museums in between nationalism, imperialism and regionalism, 1750–1914. *National Museums and Nation-Building in Europe 1750-2010. Mobilization and legitimacy, continuity and change* (Aronsson P., Elgenius G. Ed). London and New York: Routledge, 28.

⁷ Ibid., 14-18.

⁸ Ibid., 23.

⁹ О прикосновенности чиновника 5 класса Лохвицкого к делам по изысканию и сохранению древностей. 1837–1841 гг. Государственный архив міста Києва. Фонд 299. Комітет з пошуку стародавностей у м. Києві при Київському університеті. Оп. 1. Спр. 6, Арк. 48.

цесів. Нації доводили свої права на автономію/незалежність зокрема за допомогою таких музеїв⁵. Для націй без держави, як і у випадку України, створення національних музеїв часто слугувало маркером їхніх державницьких амбіцій. Національні музеї XIX століття були потужними інструментами національної політики. Вони конструювали й стабілізували національні наративи і будували національну ідентичність. Музеї іноді діяли в тісному союзі з існуючими державами, але вони також оскаржували статус кво і сприяли національному будівництву, перебуваючи завдяки цьому у конфлікті з владою⁶. До національних музеїв відносять археологічні й історичні (їхнім завданням є подовшення національної історії); етнографічні (показують різноманіття етнографічних груп усередині нації), художні (репрезентують найбільші здобутки видатних національних митців) та технічні (зосереджуються на науковому прогресі в межах націй)⁷. Враховуючи, що найчастіше прихильниками національної ідеї була інтелігенція й університетські професори, можна побачити тісний зв'язок між створенням національних музеїв та університетів⁸.

* * *

Перші музейні установи Києва відкриваються при Університеті Св. Володимира у 1830-ті рр., вони активно розвиваються і провадять свою діяльність протягом усього «довгого» XIX сторіччя. Найбільшими музейними закладами міста були Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії та Київський міський (художньо-промисловий і науковий) музей. Як же музеї виникають і далі працюють? Який внесок у їх розвиток зробила влада, а який – представники української інтелігенції – провідники українського національного руху?

Заснування Університету Св. Володимира й, відповідно, музеїв було прямо пов'язане зі спробами влади встановити контроль над «південно-західним краєм» і зменшення польського впливу після повстання 1830–1831 рр. Перші музейні зібрання університету були перенесені з ліквідованого Волинського ліцею. Під час реорганізації Віленського університету його майно також було передано до Києва. У 1834 р. на основі отриманих від закритих закладів колекцій було створено Музей красних мистецтв. Безпосередньо в Києві був започаткований Музей старожитностей. Його було засновано за ініціативи Тимчасового комітету для розшуку старожитностей з метою збереження й дослідження археологічних пам'яток. Комітет, що складався переважно з університетських професорів, отримав дозвіл від міністра народної освіти. Музей мав зберігати й досліджувати старожитності не лише з Києва, а й з «усього південного та південно-західного краю Росії»⁹. Пізніше було відкрито університетський нумізматичний кабінет.

Саме університетські музеї стали першими загальнодоступними музейними зібраннями Києва. Ці музейні установи діяли, звичайно, під контролем державної та місцевої влади, проте їхній вплив зводився до фінансування закладів, надання приміщень під зростаючі колекції тощо. Втім нестача

¹⁰ Антонович, В. Б. (1884). Музей древностей. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (под ред. В. Иконникова). Киев, 72.

¹¹ Данилевич, В. (1997). Проф. В. Б. Антонович та Археологічний музей І. Н. О. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович (Т. 2). Київ: Заповіт, 386, 390.

¹² Заремба, В. (1995). Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві. *Київська старовина*. (1), 85.

¹³ Каталог збережених пам'яток Київського церковно-археологічного музею 1872–1920 рр. (2002). Київ: Нац. Києво-Печерський іст.-культ. заповідник, 14.

¹⁴ Там само, 12–16.

матеріальних ресурсів залишалася постійною проблемою для музеїв Російської імперії. Діяльність університетських музеїв офіційно визначалася загальноросійськими університетськими статутами. Успішна робота університетських музеїв, як наукова, так і освітня, була можливою переважно завдяки плідній роботі університетських професорів (якщо говорити про історичні музеї – це насамперед лідер громадівського руху в Києві Володимир Антонович), які активно збільшували університетські колекції, систематизували їх, вводили в науковий обіг музейні експонати тощо. Завдяки акцентам, на які, можна припустити, звертав увагу Антонович, університетський музей старожитностей мав (хоч і не артикульовану) відповідну спрямованість. Учений щороку проводив археологічні розкопки на території українських губерній (переважно Київського навчального округу), а також на Північному Кавказі. Усі предмети з цих розкопок передавалися до музею разом зі щоденниками¹⁰. Чимало археологічних матеріалів, що зберігалися в музеї, було залучено до наукового обігу саме В.Б. Антоновичем. Як зазначав його учень, дослідник історії музею В.Ю. Данилевич: «...Археологічний музей був перший, що мав Трипільські пам'ятки, й в ньому їх побачили вперше ті люди, що потім зажили собі славу на тій культурі»¹¹.

Першим музеєм церковно-історичного профілю в Україні та Російській імперії загалом став заснований у 1872 р. Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії. У 1881 р. Святішим Синодом було затверджено статут Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, згідно з яким музей академії мав такі завдання: «Музей накопичує в собі предмети, які належать до церковних старожитностей і взагалі релігійного мистецтва... До складу музею входять пам'ятки мови і писемності, мистецтва та художеств як загальної, так, особливо, російської старожитності церковної; але не відкидаються і пам'ятки нецерковні, оскільки вони складаються у зв'язку з церковними і служать для роз'яснення релігійного побуту давніх»¹². Цей музей був пов'язаний з імперською владою через формальне підпорядкування Святішому Синоду. Втім його робота цілком залежала від викладачів академії. Незмінним директором музею понад п'ятдесят років залишався М.І. Петров. Збільшення колекцій та фінансування музею було можливим переважно завдяки меценатській допомозі. Одним із джерел поповнення фондів музею були археологічні дослідження церковних старожитностей, що їх проводили члени товариства. Значна кількість експонатів потрапила до музею після обстеження Києво-Печерської лаври, Михайлівського собору та інших храмів і монастирів Києва й губернії¹³.

У 1900-х рр. значно ускладнилась ситуація з музейним приміщенням, зважаючи на значне збільшення колекцій. Завідувач музею М.І. Петров наприкінці 1913 р. звертався за допомогою до Державної Думи, намагаючись знайти фінансову підтримку у справі створення нової музейної будівлі¹⁴, проте з початком Першої світової війни виділення коштів не було здійснено.

Отже, щодо музеїв навчальних закладів, то вплив держави на розвиток музейництва зводився до формального затвердження факту відкриття музейних установ та їх недостатнього для повного покриття всіх потреб фінансування. Ініціатива відкриття музеїв часто належала професурі й, ширше, інтелігенції. Подальша діяльність музеїв також була неможливою без ініціативи професорів, таких як В. Антонович, М. Петров, та меценатської підтримки місцевих поціновувачів історії та культури.

Наявність у Києві музеїв тільки при навчальних закладах наприкінці XIX ст. вже не могла задовольнити потреб містян. Музеї поступово стають у цей час міською культурною нормою, проте існуючі в той час київські музеї не були відкритими для широкої публіки та й не ставили такого завдання. У 1899 р. було відкрито Київський міський музей (Київський художньо-промисловий і науковий музей імператора Миколи Олександровича (після офіційного відкриття у 1904 р.)). Датою заснування музею вважають 1 серпня 1899 р., коли у щойно збудованому приміщенні музею відкрився виставка XI Археологічного з'їзду. Певний час, до офіційного відкриття музею, він мав назву Міського музею старожитностей та мистецтв.

Уперше ідея створення загальнодоступного міського музею в Києві постала у 1887 р., коли серед представників інтелігенції міста виникла думка про відкриття історичного музею під час святкування 900-річчя хрещення Русі¹⁵. Про важливість відкриття в Києві публічного музею свідчить широке гласне, а також негласне обговорення. Так, відомий історик О.М. Лазаревський писав, що незважаючи на те, що місто Київ має стародавню історію, в ньому досі не існувало історичного музею. Обґрунтовуючи необхідність реалізації цієї ідеї, він відмічав, що найцінніші документи й матеріали вивозяться у великій кількості за кордон, осідають у шанувальників старовини, і причиною цьому є відсутність осередку музею, де мали б зберігатися ці предмети¹⁶.

Питання про відкриття музею знов активізувалося у 1894 р. Було створено спеціальний комітет для збирання пожертв на користь майбутнього музею на чолі з генерал-губернатором краю О.П. Ігнат'євим¹⁷. Основним напрямом діяльності комітету стало здобуття коштів на будівництво приміщення для міського музею та збирання експонатів для нього. Було прийнято рішення організувати вивчення стану кустарних промислів та природничих багатств на території Київської, Волинської, Полтавської, Чернігівської та Подільської губерній. Отже, було поставлено за мету створити музей, який висвітлював би не суто історію міста Києва, але й України¹⁸.

Питанням відкриття в Києві музею цікавилися й у канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, про що свідчить опублікована Ларисою Федоровою конфіденційна записка відомого мистецтвознавця Адріана Прахова «Какой музей нужен и возможен в Киеве», датована 1894 р.¹⁹ А. Прахов пише про рух, який відкрито діє в Галичині та замасковано в Росії, вочевидь українофільський. Підкреслюючи, що «ни один здравомыслящий человек, конечно, не усомнится в крепости Русской Государственной власти в этих краях...», всегда возможно, что высшая

¹⁵ [Лазаревский А.] (1893) К истории будущего Киевского музея. Киевская старина. (Т.60). 170.

¹⁶ Там само, 169–171.

¹⁷ Ковтанюк Н. (2005). Головний музей історії України. Пам'ять століть (1), 113.

¹⁸ Колеснікова В.В.(2004). В. Хвойка та заснування археологічного відділу Київського міського музею. Історичний журнал (10–11), 50.

¹⁹ Федорова, Л.Д. (2011). Записка Адріана Прахова «Какой музей нужен и возможен в Киеве» у контексті історії заснування в Києві крайового музею. Київська старовина (3), 82.

²⁰ Там само, 92.

²¹ Там само, 92.

²² Федорова, Л.Д. (2015). Приватні зібрання української старовини Василя та Миколи Тарновських у контексті історії музейної справи Києва. Український історичний журнал. (№ 6.), 83.

²³ Ковтанюк, Н. (2005). Головний музей історії України. Пам'ять століть. (№ 1), 114.

²⁴ Киевский художественно-промышленный и научный музей императора Николая Александровича (1905). Киев, 3.

²⁵ Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея имени императора Николая Александровича (1905). Киев.

²⁶ Письмо [Киевского городского головы Лучицкому И. В.] с просьбой поддержать ходатайство перед Государственной Думой о назначении Художественно-промышленному и научному музею субсидии из казны. (11 апреля 1909) Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 66 Архів Лучицького І.В. Спр. 243. Арк. 1, 3.

администрация вынуждена будет упразднить всякое учреждение, с которыми так или иначе будут связаны антигосударственные стремления...»²⁰. Ця записка, припустимо, свідчить про небажання влади пропустити будь-який прояв відкритої українофільської діяльності, як це було у випадку з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, закритим у 1876 р. Зважаючи на це музей за порадою А. Прахова мав бути орієнтований на збирання та експонування предметів красних мистецтв чи художніх ремесел, що є найбезпечнішим та найвигіднішим²¹.

У 1890-ті рр. Київ мав можливість отримати у власність ще один, уже сформований, публічний музей, вочевидь, небезпечної спрямованості – Музей українських старожитностей Василя Тарновського. Це унікальне українознавче приватне зібрання В. Тарновський мав бажання заповісти місту Києву, але міська дума відмовилась його прийняти²². Надалі колекція була передана Чернігівському губернському земству, гласні якого теж далеко не одразу погодились її прийняти та фінансувати вже як земську музейну установу.

З 1897 р. справою влаштування міського музею опікувалося Товариство старожитностей та мистецтв, яке очолив відомий меценат Б.І. Ханенко. Товариство оголосило конкурс на кращий проєкт будівлі для майбутнього музею. Будівля музею (будівництво завершено у 1898 р.) була зведена за рахунок коштів київської громадськості, меценатів та царської родини²³. Загальна сума, витрачена на зведення музейної будівлі, склала 243 тис. крб. Найбільш значні пожертви на це будівництво були зроблені родинами Терещенків (108 тис. крб.), Бродських (5 тис. крб.), а також П.І. Харитоненком (5 тис. крб.). Крім того, 100 тис. крб. були виділені імператором Миколою II²⁴.

Офіційне відкриття музею відбулося 30 грудня 1904 р., на ньому були присутні представники місцевої влади, що обіймали найвищі посади, зокрема генерал-губернатор, духівництво, меценати й діячі культури. На відкритті неодноразово підкреслювалось історичне значення Києва й важливість відкриття музею саме в цьому місті²⁵.

Міська влада і товариство старожитностей і мистецтв не мали достатньо фінансів для підтримання нормальної роботи музею. Музей, незважаючи на те велике значення, яке він мав для міста, залишався в дуже скрутному фінансовому становищі, що, звичайно, стримувало його розвиток. Загальна сума, яку щороку витрачало Товариство старожитностей та мистецтв на утримання музею, не перевищувала 4 тис. крб. Цей кошторис складався, зокрема, з тимчасової субсидії Київської міської думи, яка становила 1000 крб. Про катастрофічну нестачу коштів свідчить той факт, що товариство виділило в 1907 р. на придбання нових предметів лише 37 крб. Міська дума постановила клопотати перед міністром торгівлі та промисловості про підпорядкування музею відповідному міністерству, а також перед Державною Думою – про надання субсидії²⁶. У 1909 р. музей переходить до відомства Міністерства торгівлі і промисловості, як і всі інституції, «що мали своїм предметом художню

²⁷ Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени государя императора Николая Александровича за 1909 год. (Б.г.). Киев, С 3.

²⁸ Там само, 5.

²⁹ Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени государя императора Николая Александровича за 1912 год (1913). Киев, 3.

³⁰ Отчет Киевского художественно-промышленного и научного музея имени государя императора Николая Александровича за 1911 год (1912). Киев, 4.

³¹ Див. докладніше: Дворкін, І. (2017). Музейні установи в українському національному русі Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. Місто: історія, культура, суспільство. (№1(3)), 87.

³² Шевчук, В. (2013). Київське кустарне товариство і народні художні промисли України початку XX ст. Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки (Вип. 5), 242.

³³ Ернст, Ф. (1929). Як збиралися малярські твори Шевченка у Всеукраїнському історичному музеї ім. Шевченка. Життя й революція (Кн. 3), 124.

³⁴ Оксенич, М (2006). Сторінки історії Національного музею історію України: відділ „Старий Київ”. Київська старовина, (№2), 77,78.

промисловість». Крім того, з цього року згідно з постановою Державної Думи музей отримував щорічну субсидію 6 тис. крб.²⁷

Статут музею був затверджений міністром торгівлі і промисловості 3 червня 1909 р. Завідування музеєм мало здійснюватися спеціальним комітетом²⁸. До його складу входили представники Товариства старожитностей та мистецтв, Київської міської думи, Міністерства торгівлі і промисловості, директор музею та особи, що були обрані безпосередньо комітетом. Офіційним попечителем музею був Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор²⁹. Згідно зі статутом фонди музею поділялися на сім відділів: художньо-промисловий, художній, археологічний, історичний, нумізматичний, етнографічний та бібліотеку³⁰.

Утім реальний вплив державних інституцій на розвиток музею не був визначальним. Діяльність музею більше залежала від осіб, що ним безпосередньо керували. Зокрема, завдяки діяльності директора Миколи Біляшівського, який спрямовував наукову, виставкову, просвітницьку роботу музею так, що він ставав українським національним музеєм, висвітлював історію і культуру не тільки міста Києва, а й України в цілому. Постійні експозиції та особливо масштабні виставки слугували передусім реалізації «українського», а не «імперського» чи «російського» проекту³¹.

Прикладами музейних виставок, що пропагували саме українську культуру, на противагу офіційній політиці пам'яті є перша південноросійська кустарна виставка (1906 р.). На виставці були зібрані колекції творів українських народних майстрів («українського народного стилю»), що вперше представляли вироби народного мистецтва з майже всієї етнографічної території України³². Не менш значимою саме для формування української ідентичності була виставка з нагоди п'ятдесятиріччя від дня смерті Тараса Шевченка (1911 р.), на якій було представлено 36 оригінальних малюнків і 13 офортів художника з приватних зібрань. Виставка стала значним поштовхом у справі популяризації його мистецької спадщини. Вийшов друком каталог «Виставка артистичних творів Тараса Шевченка» українською та російською мовами³³.

У 1912 р. в музеї було створено відділ «Старий Київ», присвячений історії міста. Спеціальною комісією розроблено програму, згідно з якою експозиція відділу мала представляти матеріали з таких тем: видання з історії Києва, топографія міста, види Києва, історія міста, церква та духовенство, населення, управління, суд, благодійність, медична допомога тощо. Після проведення плідної роботи зі збирання експонатів відділ було відкрито для відвідувачів у грудні 1913 р. Його експозиція постійно змінювалася, що було пов'язано з намаганням різнобічно висвітлити історію Києва. Музей отримував від міської думи окреме для нього фінансування³⁴.

* * *

Для новостворених держав Європи характерне відкриття національних музеїв, які роблять величезний внесок у формування національної ідентичності завдяки візуалізації національної історії та культури. Розглянемо український випадок. Революційні події 1917 р. не могли не вплинути на музейну справу. До влади в місті, хоч і ненадовго та в умовах постійної зміни влади, приходять українські національні сили. Для посталої спочатку як автономної, а згодом і незалежної держави створення національних музейних закладів мало стати важливим, особливо в Києві, який був історичною і став фактичною столицею України.

Українська інтелігенція, яка опікувалась розвитком, зокрема, музейної справи в місті, дістала можливість активувати свою роботу в цьому напрямі, створивши Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва України. До складу комітету, який очолював директор художньо-промислового музею М. Біляшівський, увійшли відомі українські історики, діячі культури М. Грушевський, Д. Яворницький, М. Петров, Д. Дорошенко та ін. З утворенням Генерального Секретаріату – першого українського уряду при Департаменті мистецтва створюється відділ охорони пам'яток старовини і музейної справи. Започатковується державне управління охороною культурного надбання³⁵.

М. Біляшівський, складаючи план роботи відділу охорони пам'яток, обґрунтував його основне завдання – створення Українського національного музею, на основі Київського художньо-промислового. Планувалося залишити в музеї історичні відділи, окремо – відділ «Старий Київ». Особлива увага в плані приділялася етнографічному відділу, який мав бути побудований за принципом Стокгольмського національного музею. Окремо мали діяти Національна картинна галерея у Маріїнському палаці, Шевченківський музей та відділ «Відродження України». Останній мав висвітлювати український рух, події війни й революції³⁶.

Деякі з музейних проєктів почали втілюватися у життя. Восени 1917 р., після створення Української академії мистецтв, розпочалось зібрання творів українських та західноєвропейських художників для Національної картинної галереї. До нового зібрання передавали свої картини художники та меценати, Генеральний секретаріат виділив на закупівлю експонатів 1 млн крб.³⁷

У період Української Держави під значним впливом інтелігенції та науковців створювались і діяли державні органи збереження культурної спадщини. За погодженням з Радою Міністрів було створено Головне управління мистецтв та національної культури, яке фінансувалося з бюджету. При ньому діяла секція музеїв на чолі з М. Біляшівським³⁸.

Уряд Української Держави також підтримував ідею створення Українського національного музею. Музей за планом, створеним спеціальною комісією, мав бути заснований на основі Київського

³⁵ Розовик, Д. Ф. (2002). Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920). Київ : ВПЦ „Київський університет”, 166.

³⁶ Маньковська, Р. В. (1997). Музейництво в Україні. Київ, 20

³⁷ Розовик, Д. Ф. (2002). Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920). К. : ВПЦ „Київський університет”, 163.

³⁸ Маньковська, Р. В. (1997). Музейництво в Україні. Київ, 28.

³⁹ Нестуля, О. (1994). Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 118, 120.

⁴⁰ Там само, 201–203.

художньо-промислового музею і складатись із шести відділів: пластичних мистецтв, археології, історичного, етнографічного, художньо-промислового та нумізматично-сфрагістичного. Уряд також виділив 500 тис. крб. на закупівлю експонатів для музею³⁹. Втретє питання про відкриття Національного музею вирішувались у період перебування при владі в Києві Директорії УНР на початку 1919 р. Було затверджено статут нового музею, який мав регулювати його роботу. Музей, за статутом, мав усіляко підтримуватися державою, зокрема отримувати фінансування з бюджету. Остаточного питання відкриття Національного музею формально не було вирішено через втрату Директорією контролю над Києвом⁴⁰. Після встановлення більшовицької влади музей та міські приватні зібрання було націоналізовано (1919 р.).

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що в Російській імперії не було цілеспрямованої державної музейної політики. Водночас імперська та місцева влада мали вплив на створення музейних установ і їхній подальший розвиток (найбільше через фінансування). Напевно, з точки зору імперської влади, яка діяла у визначеній парадигмі невизнання українців окремим народом, створені музеї при Університеті Св. Володимира, Київській духовній академії, а також художньо-промисловий і науковий музеї мали бути російськими, за чим стежила, чи мала стежити, влада усіх рівнів. Проте прихильники українського національного руху, обіймаючи офіційні посади, використовували музеї з метою українського руху, знаходячи можливості залучати місцеву владу та меценатів. Музеї міста діяли під різними вивісками, але вони мали потенціал стати національними українськими музеями. Найбільше це стосувалося, безумовно, Київського міського музею. Цей музей фактично й розвивався відповідно, завдяки вченим з ним пов'язаним.

У 1917–1919 рр. ситуація з музейною справою в місті змінюється. Українські державні утворення – УНР та Українська Держава, звісно, мали зовсім інші погляди на розвиток української нації і прагнули завершити реалізацію «українського проекту», створивши власну державу. Історія та культура тепер були важливим важелем легітимації нової влади, яка, завдяки впливу української інтелігенції, розуміла можливості музейної галузі. Ключове місце в цьому процесі повинен був займати Український національний музей. Не було жодних сумнівів, що він має бути заснований саме в Києві – столиці України.

References

Antonovich, V. B. (1884). *Muzej drevnostej. Istoriko–statisticheskie zapiski ob uchenyh i uchebno–vspomogatelnyh uchrezhdeniyah imperatorskogo universiteta sv. Vladimira* (pod red. V. S. Ikonnikova). Kiev.

Aristov, V. (2010). *Ukrayinofily: mizh derzhavnym i «natsional'nym»*. Retrieved from: [http:// archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Ist/2010_104/04_aristov_vyu.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Ist/2010_104/04_aristov_vyu.pdf)

- Aronsson, P., Elgenius, G. (2015). Making museums and nations. *National Museums and Nation-Building in Europe 1750-2010. Mobilization and legitimacy, continuity and change* (Aronsson P., Elgenius G. Ed). London and New York: Routledge.
- Berger, S. (2015). National museums in between nationalism, imperialism and regionalism, 1750–1914. *National Museums and Nation-Building in Europe 1750-2010. Mobilization and legitimacy, continuity and change* (Aronsson P., Elgenius G. Ed). London and New York: Routledge.
- Dany`levy`ch, V. (1997). Prof. V. B. Antonovy`ch ta Arxeologichny`j muzej I. N. O. Sy`n Ukrayiny`: Volo-dy`my`r Bonifatijovy`ch Antonovy`ch (T. 2). Ky`yiv: Zapovit.
- Dvorkin, I. (2017). Muzejni ustanovy` v ukrayins`komu nacional`nomu rusi Naddnipryanshhy`ny` napry`kinci XIX – na pochatku XX st. *Misto: istoriya, kul`tura, suspil`stvo* (1(3)), 83-91
- Ernst, F. (1929). Yak zby`rally`sya malyars`ki tvory` Shevchenka u Vseukrayins`komu istory`chnomu muzeyi im. Shevchenka. *Zhy`ttya j revolyuciya* (Kn. 3), 122-130.
- Fedorova, L.D. (2011). Zapy`ska Adriana Prahova «Kakoj muzej nuzhen y` vozmozhen v Ky`eve» u konteksti istoriyi zasnuvannya v Ky`yevi krajovogo muzeyu. *Ky`yivs`ka starovy`na* (3), 82-94
- Fedorova, L.D. (2015). Pry`vatni zibrannya ukrayins`koyi starovy`ny` Vasy`lya ta My`koly` Tarnovs`ky`x u konteksti istoriyi muzejnoyi spravy` Ky`yeva. *Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal* (6.).
- Hamm, M. F. (1993). Kiev: a portrait, 1800-1917. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Katalog zberezheny`x pam`yatok Ky`yivs`kogo cerkovno–arxeologichnogo muzeyu 1872 – 1920 rr. (2002). Ky`yiv: Nacion. Ky`yevo-Pechers`ky`j ist.-kul`t. zapovidny`k.
- Kievskij hudozhestvenno–promyshlennyj i nauchnyj muzej imperatora Nikolaya Aleksandrovicha. (1905). Kiev.
- Kolesnikova, V.V.(2004). V. Xvojka ta zasnuvannya arxeologichnogo viddilu Ky`yivs`kogo mis`kogo muzeyu. *Istory`chny`j zhurnal* (10–11), 49–56
- Kovtanyuk, N. (2005). Golovny`j muzej istoriyi Ukrayiny`. *Pam`yat` stolit` (1)*.
- [Lazarevskij, A.]. (1893). K istorii budushego Kievskogo muzeya. *Kievskaya starina*.(T.60). S. 169 – 171.
- Man`kovs`ka, R. (1997). Muzejny`cztvo v Ukraini. Ky`yiv.
- Miller, A. (2006). Imperiya Romanovyh i nacionalizm. Esse po metodologii istoricheskogo issledovaniya. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.
- Nestulya, O. (1994). Bilya vy`tokiv derzhavnoyi sy`stemy` oxorony` pam`yatok kul`tury` v Ukraini (Doba Central`noyi Rady`, get`manshhy`ny`, Dy`rektoriyi). Ky`yiv : In-t istoriyi Ukrayiny` NANU.
- Okseny`ch, M (2006). Storinky` istoriyi Nacional`nogo muzeyu istoriyu Ukrayiny`: viddil „Stary`j Ky`yiv”. *Ky`yivs`ka starovy`na* (2), 76-84
- Osvyashenie i otkrytie Kievskogo hudozhestvenno–promyshlennogo i nauchnogo muzeya imeni imperatora Ni-kolaya Aleksandrovicha. (1905). Kiev
- Otchet Kievskogo hudozhestvenno–promyshlennogo i nauchnogo muzeya imeni gosudarya imperatora Niko-laya Aleksandrovicha za 1909 god.(B.g.). Kiev
- Rozovyk, D. F. (2002). Ukrayins`ke kul`turne vidrodzhennya v roky` nacional`no–demokraty`chnoyi revolyuci-yi (1917–1920). Ky`yiv: VPCz „Ky`yivs`ky`j universy`tet”.

Shevchuk, V. (2013). Ky'yivs'ke kustarne tovary'stvo i narodni xudozhni promy'sly' Ukrainy' pochatku XX st. *Aktual'ni problemy' my'stecz'koyi prakty'ky' i my'stecztvoznavchoyi nauky'* (V'y'p.5), 242-244.

Zaremba, S. (1995). Cerkovno–istory'chne ta arxeologichne tovary'stvo v Ky'yevi. *Ky'yivs'ka starovy'na*. (1).

Dvorkin Ihor

MUSEUMS IN KYIV (1830'S - 1919): FORMATION, DEVELOPMENT, TRANSFORMATION DURING THE REVOLUTION

The article analyzes the formation and development of Kyiv museums during the imperial period, as well as the transformations, that took place in this field during the revolutionary period (1917–1919). The article deals with the history of museums through the prism of analyzing the contribution of central and local authorities to the development and further activities of museum institutions. The influence of the state authorities and the Ukrainian national movement on the development of museums is considered in the example of the largest Kyiv museums.

Museums have played an essential role in the formation of collective memory, memory policy, the nation-building processes et cetera. During the study period in European countries, national museums were opened. As P. Aronsson and G. Elgenius mentioned, «The national museum is thus a knowledge-based socio-political institution, with corresponding collections and displays that ultimately claim, articulate and represent dominant national values and myths». This article examines the potential of Kyiv museum institutions to become Ukrainian national museums.

Kyiv during the imperial period was an important centre of Russian culture and power. For imperial authorities, Kyiv was the administrative centre of the Southwestern region, the city from which Christianity spread, the centre of Russification of Ukrainian territory et cetera. At the same time, Kyiv was the centre of the Ukrainian movement in the Russian Empire. The Ukrainian activists could perceive this city in a completely different way – as a historic capital. For the Ukrainian intelligentsia of the Russian Empire, museum institutions had great potential in the study of the history and culture of Ukrainian lands.

The first museums in Kyiv were opened at St. Volodymyr University in the 1830s. The most significant museums in the city were the Church-Archeological Museum at the Kyiv Theological Academy and the Kyiv City (Art, Industrial and Scientific) Museum

There was no purposeful state museum policy in the Russian Empire. At the same time, the imperial and local authorities had an influence on the creation of museum institutions and their further development (mostly through funding). From the point of view of imperial power, which acted in a particular paradigm of non-recognition of Ukrainians as a separate people, Kyiv museums were supposed to be “Russian”, followed by, or should be followed by, authorities of all levels. However, supporters of the Ukrainian national movement, occupying official positions, used the museums for their purposes, finding opportunities to involve local authorities and patrons. The city's museums operated under different signage, but they had the potential to become Ukrainian national museums, most of all the Kyiv City Museum. This museum has evolved accordingly, thanks to scholars associated with it.

Місто: історія, культура, суспільство

In 1917–1919 the situation in the city changed. Ukrainian state entities – the UNR and the Ukrainian State, of course, had completely different views on the development of the Ukrainian nation and sought to implement the “Ukrainian project” by creating their state. History and culture were now an essential lever of legitimizing the new government, which, thanks to the influence of the Ukrainian intelligentsia, understood the possibilities of the museum industry. The Ukrainian National Museum had a crucial role in this process. There was no doubt that it should be based in Kyiv, the capital of Ukraine.

Keywords: *museums, national museum, Ukrainian national movement, state authorities.*

DOI 10.15407/mics2020.08.036

УДК 94(477.56)

Боженко Анастасія,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків

abozhenko1212@gmail.com

orcid.org/0000-0002-8701-6130

¹ Города России в 1910 году (1914).
Санкт-Петербург: Типо-лит. Н.Л. Ныркина.

² Центральное статистическое управление СССР. (1928). Всесоюзная перепись населения 1926 года. Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность. (Т. XII). Москва: ЦСУ Союза ССР. 281.

³ Города России в 1910 году (1914). Санкт-Петербург: Типо-лит. Н.Л. Ныркина.

⁴ Господарство та культурне будівництво Харкова та приміської смуги: статистичний довідник 1927/28–1929/30 рр. (1932). Харків: Редакційно-видавничий сектор Харківської міської ради.

⁵ Перетяткович, Б. (1928). Обзор строительства г. Харькова за последние годы. *Зодчество*(3-4), 45.

СТОЛИЧНИЙ ХАРКІВ: УТОПІЯ, КОНСТРУКТИВІЗМ, ПАМ'ЯТЬ (1919–1934 рр.)

Дискурс першої столиці займає одне з чільних місць у сучасній ідентичності харків'ян(ок) та систематично простежується в політиці пам'яті міської влади. Нетривалий період в історії міста, коли воно мало офіційний столичний статус, залишив непропорційно великий слід у колективній пам'яті. Пропонуємо дослідити, як саме статус столичності відбився на архітектурі міста, як «будувався» столичний простір у фізичному, соціальному та ідеальному просторах, як функціонують ці знакові будівлі зараз. Харків сприймався як пролетарська та індустріальна столиця, втілення робітничої утопії. Серед головних архітектурних маркерів, які позначали столичний простір, – Держпром, Будинки уряду та проєктів, а також Театр масової дії. Повоєнна відбудова міста фактично повністю «стерла» його авангардистський образ, залишивши сталінський ампір як втілення тоталітарної архітектури. Дослідження цих проблем допоможе нам торкнутися концепту «Першої столиці», який в уявленнях сучасних харків'ян радше відбиває російськомовний імперський Харків, аніж радянський україномовний, що виводить нас на розгляд проблеми крізь призму постколоніального дискурсу. Джерелами дослідження є плани міста, які дають змогу простежити зміни у фізичному просторі, архітектурна періодика, що дає матеріали про засади містобудування, ідеологію радянських міст, спогади, які відбивають сприйняття мешканцями столичного статусу, фотографії та креслення.

Ключові слова: Харків, столиця, конструктивізм, Харківський тракторний завод.

1. Містобудівна утопія

Харків уже наприкінці XIX – на початку XX ст. стає центром так званого Півдня Росії у фінансовому та індустріальному плані. Проголошення ж його столицею сприяло швидкій розбудові та збільшенню кількості населення. Так, на 1910 р. його населення становило 245 966 осіб¹, на 1926 р. — 417 342 тис. осіб², а територія з 30,5 км² у 1910 р.³ збільшилася до 140,8 км² у 1930 р.⁴, тобто у 5,7 раза. Місто активно поглинало передмістя – Рубанівку, частину Журавлівки, і зрештою, забудовувалася Шатилівка, що безпосередньо сусідила з центральними районами міста⁵.

© Боженко Анастасія, 2020

⁶ Копелев, Л. (2010). И сотворил себе кумира. Харьков: Права людини, 99.

⁷ Мусьєв, С. Трактороград. (1931). Харків: ДВОУ Державне видавництво «Пролетар», 19.

⁸ Эйнгорн, А. (1933). Схема перепланировки Харькова. *Архитектура СССР*(6), 12

⁹ *Харків: короткий провідник по столиці України.* (1932). Харків, 10.

¹⁰ Эйнгорн, А. (1933). Схема перепланировки Харькова. *Архитектура СССР*(6), 12.

¹¹ Надольський, С. (1928). *Наша столиця Харків.* Харків: Державне видавництво України, 5.

¹² *Список промислових закладів м. Харкова та приміської зони.* (1933). Харків: Редакційно-видавничий сектор Харківської міськради.

¹³ *Харків: короткий провідник по столиці України.* (1932). Харків, 5.

¹⁴ *Архитектурная жизнь Харькова.* (1926). *Строительство и архитектура*(1), 21.

¹⁵ Чабанюк, О. (2018). Житлова забудова і спадщина конструктивізму в Харкові: відновити або «забути»? В *Баугауз – Запоріжжя. Запорізький модернізм і школа Баугауз: Універсальність явищ. Проблеми збереження модерністської спадщини.* Харків: ТОВ «Діса Плюс», 341.

Прихід кожної нової доби починає вписувати свої рядки у палімпсесті міста, а вже статус столиці просто зобов'язував до інтенсифікації будівництва. Порівнюючи життя в тоді нестоличному Києві та Харкові, Лев Копелев звертав увагу на різні рівні змін у міському просторі: «Когда у нас в Золотоворотском сквере впервые после революции забил старый фонтан, когда отремонтировали большой дом на Нестеровской улице, сгоревший еще при поляках, а на Владимирской горке поставили новую ограду и покрасили скамейки, я на сборе звена говорил о значительных успехах социалистического строительства. А тут были совсем новые многоэтажные здания. И новенькие автобусы с лоснящимися оранжево-красными боками»⁶.

Звичайно, відбувалися не лише кількісні, а й якісні зміни. Містобудівники постійно порівнювали соціалістичний Харків із губернським, причому ця відмінність підкреслювалася через протиставлення стихійному розвитку старого міста новому поквартальному плануванню⁷; хаотичність архітектурних стилів — усталеності⁸. Проголошувалася необхідність «перереконструкції», знищення буржуазного характеру міста⁹. Одним з основних документів, який закарбовував перебудову міста, був генплан 1932 р., за яким передбачалося «1) забезпечити для житлових районів міста максимально сприятливі санітарно-гігієнічні умови, 2) функціональний поділ території, що забезпечує відділення селітебних територій, промисловості, транспорту і складів, 3) децентралізацію культурно-побутового обслуговування, 4) поквартальну забудову селітебних районів замість капіталістичної присадибної забудови, 5) спеціалізацію та типізацію вуличної мережі за функціональним призначенням, 6) повне комунальне забезпечення міської території, 7) зменшення суперечностей між центром та околицями у відношенні комунального та культурно-побутового обслуговування»¹⁰.

Харків для прибульців починався і закінчувався індустріальним ландшафтом: «Все місто скидається на сильного велетня... велетень дихає, і з фабрик здіймаються догори густі хмари диму»¹¹. Власне, на 1932 р. у місті нараховувалося 771 велике і маленьке підприємство, серед яких новозбудовані – ХТЗ, «Тиняківська фабрика», «Серп і молот», Паротягобудівний тощо¹². Молода столиця проголошувалася пролетарською столицею як символом нового соціального устрою, саме вона мала стати втіленням боротьби за майбутнє: «Пролетаріат будує своє соціалістичне нове місто, місто майбутнього, що його риси ми спостерігаємо тепер, і будує так, щоб місто стало справжньою зброєю комуністичного виховання трудящих мас»¹³. Це мало бути місто-утопія, в якому все було створено робітниками для робітників.

Одним з аспектів було наголошення на необхідності створення житлового фонду, на житловій кризі у Харкові та необхідності відтворення соціальної інфраструктури¹⁴. Так зване «Загоспром'я» було втіленою ідеологією запланованого міста, і власне самі житлові будівлі (Червоний хімік, Більшовик, Червоний професор, Харчовик) будувалися з розрахунку на запровадження нового побуту¹⁵. «Досі житло було шкаралупою, шпаківнею індивідуального міщанського буття. А в соціалістичним

¹⁶ Мусьєв, С. (1931). *Трактороград*. Харків: ДВОУ Державне видавництво «Пролетар», 26.

¹⁷ Перетяткович, Б. (1928). Обзор строительства г. Харькова за последние годы. *Зодчество*(3-4), 47.

¹⁸ Губкіна, Є. (2013). Проектування та реалізація «Новий Харків». *II* (Пам'ятки України). Retrieved from http://www.alyoshin.ru/Files/publika/gubkina/gubkina_novy_harkov.html

¹⁹ Милютин, Н. (1930). *Проблемы строительства социалистических городов*. Москва.

²⁰ Охитович, М. (1929). К проблеме города. *Современная архитектура*(4), 130-134

²¹ Мусьєв, С. (1931). *Трактороград*. Харків: ДВОУ Державне видавництво «Пролетар», 19.

²² Скубицька, Ю. (2008). Харківський конструктивізм і політика перетворення людини в Радянському Союзі. *Наукові записки національного університету «Києво-Могилянська академія», Т.75: Теорія та історія культури*, 26-31.

місті житло насамперед повинно бути соціалістичним вогнищем, місцем культурного відпочинку і громадської роботи»¹⁶. Тож індивідуалізм протиставлявся колективізму, а через створення нового фізичного простору належало створити нову радянську людину, необтяжену індивідуальним побутом.

І нарешті, апогеем робітничої утопії стало створення Соцміста, Нового Харкова, який зараз відомий як район ХТЗ. Звичайно, побудова робітничих селищ почалася дещо раніше: вже у 1923 р. активно розбудовувалися Петинська та Старо-Московська вулиці, де були великі підприємства – ХПЗ та Завод Гельферих-Саде, згодом – Серп і Молот. Однак забудова там являла собою двоповерхові будинки і не мала в собі нічого революційного¹⁷. У плануванні ж ХТЗ було втілено засади міста-лінії, потоково-функціонального зонування, міста-саду та «житлокомбінатів», що втілювало ідеологію тогочасного Радянського Союзу¹⁸.

Зокрема, в цей час Микола Мілютін сформулював теорію Соцміста, головними рисами якого було чітке планування на відміну від попередньої дещо хаотичної забудови, створення міст-супутників. Що стосується організації соціальної інфраструктури, то основою мали стати житлові комбінати, які поєднували у собі житлові приміщення, а також заклади обслуговування – фабрики-кухні, ясла, гуртожиток для підлітків, школу, причому в ідеалі можна було потрапити до будь-якого приміщення, не виходячи на вулицю¹⁹. На планування ХТЗ також істотно вплинула дискусія урбаністів та дезурбаністів, зокрема ідеї Михайла Охитовича про розвантаження міста та виведення основних потужностей із нього. Ключовою ідеєю також було розташування житла й інфраструктури поряд з виробництвом²⁰.

Розрив із традицією, з імперським містом втілювався через фізичне розташування Соцміста: «Нове місто своєю організацією, всім своїм побутом і життям буде мало схоже на старий Харків. З ним воно буде зв'язано переважно по діловій, господарсько-економічній лінії, а в професійно-трудо-вих питаннях населення нового міста буде більше зв'язано з установами і підприємствами, розташованими на території нового міста»²¹. На думку Юлії Скубицької, столиця скоріше добудовувалася, аніж перебудовувалася, адже найбільш жваве будівництво спрямовувалося на розширення міста²². Тож наявність вільних територій давала можливість створювати новий столичний простір, фактично не руйнуючи старе місто.

2. Архітектурні маркери

Говорячи про архітектурні маркери нової столиці, передусім варто згадати ансамбль майдану Дзержинського (зараз – Свободи), який мав бути повністю конструктивістським. Старий центр міста – Павлівська площа або Рози Люксембург уже не відповідав потребам міста, що зростало з космічною

²³ Харків: короткий провідник по столиці України. (1932). Харків, 16.

²⁴ Там само, 16.

²⁵ Там само, 17.

²⁶ Чабанюк, О. (2018). Житлова забудова і спадщина конструктивізму в Харкові: відновити або «забути»? В *Баугауз — Запоріжжя. Запорізький модернізм і школа Баугауз: Універсальність явищ. Проблеми збереження модерністської спадщини*. Харків: ТОВ «Діса Плюс», 341.

²⁷ Там само; Новгородов, В. (2018). Особливості реставрації архітектурних пам'яток 1920–1930-х років на прикладі будинку Державної промисловості в Харкові. В *Баугауз — Запоріжжя. Запорізький модернізм і школа Баугауз: Універсальність явищ. Проблеми збереження модерністської спадщини*. Харків: ТОВ «Діса плюс», 330–335.

²⁸ Мамонтов, Я. (1931). Проблема музичного театру (до будівництва «театру масового музичного дійства»). *Радянський театр*(4), 61.

²⁹ Хан-Магомедов, С. (2001). *Архитектура советского авангарда*. Москва: Стройиздат. Retrieved from http://www.alyoshin.ru/Files/publika/khan_archi/khan_archi_2_099.html

³⁰ Мордвінов, А. (1931). Остаточный проект Державного українського театру масового дійства в Харкові. *Радянський театр*(4), 1515.

³¹ Любавський, Р. (2016). *Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті — на початку 1930-х років*. Харків: Раритети України, 146.

швидкістю. Центр зсувається на північ міста — разом із побудовою будівель державних інституцій — Держпромом, Будинком кооперації та Будинком уряду. «Майдан масової дії»²³, «більший від Червоного майдану в Москві у 2 рази», він уособлював прагнення до втілення монументальності та утопічного міста-саду, адже пропонувалося, щоб 21 тис. м², а це близько 18% площі майдану, були зеленими. Також наголошувалося на тому, що майдан буде дружнім для пішоходів, адже він звільнявся від руху та планувався як пішохідний. І так само монументальними були будівлі, призначені для урядових інституцій²⁴.

Держпром, «маяк, який світить привабливим вогнем і вказує шлях до завтрашнього майбутнього», «організована гора»²⁵ — ця будівля, на місці якої за імперського часу були одноповерхові будиночки, маркувала серце міста, була оглядовим майданчиком, як ратуші у середньовічних містах, і, зрештою, першим хмарочосом зі скла і бетону. Якщо казати про сприйняття Держпрому зараз, то з-поміж інших будівель ансамблю майдану Свободи він єдиний зберіг конструктивістський вигляд²⁶. Щоправда, його реконструкція і втрата автентичних деталей, таких як вітражні вікна й тиньк, викликає дискусію серед професійних реставраторів²⁷ та ускладнює можливість його включення до списку міжнародної культурної спадщини ЮНЕСКО.

Ще одним безпрецедентним проєктом мала стати побудова Театру масової дії, «мистецького Дніпрельстану»²⁸ на 6000 осіб. На конкурс було подано понад 145 проєктів, причому 100 з них були з закордоння²⁹. Завданням архітекторів було створити такий архітектурний простір, який би давав змогу забезпечити «активізацію глядача, участь самодіяльних колективів у сценічному дійстві»³⁰. Проте саме переїзд столиці до Києва зробив побудову такої монументальної будівлі неактуальною.

І зрештою, ще одним цікавим прикладом роботи з простором столиці може слугувати будівля ЦК КП(б)У Я. Штейнберга. Раніше це було Губернське земство, тож архітектор лише перебудував його в конструктивістському стилі, розширивши так, щоб воно відповідало масштабам ансамблю майдану Дзержинського. Тож, попри те, що конструктивізм ішов шляхом заперечення попередніх традицій, у цьому разі він у буквальному сенсі спирався на імперську спадщину.

Нова релігія втілювалася через побудову робітничих клубів у конструктивістському стилі — Будинок культури Будівельників, більш пізніший об'єкт, майже наприкінці ери столичності — Будинок залізничників, який нагадує величезну гармоніку. Витісняючи церкви та інші сакральні споруди, які руйнувалися або були переобладнані з фізичного простору, клуби намагалися замінити робітникам церковні свята, втілювали в життя «революційний календар»³¹. Ще одним центром дозвілля став стадіон «Металіст», який відбивав ідеологію авангарду та здорового способу життя. У сфері освіти нова ідеологія маркувала себе у вигляді гуртожитку «Гігант» та нових конструктивістських будівель Харківського політехнічного інституту поряд зі старими червоноцегляними корпусами. А на Майдані Рози Люксембург (зараз — Павлівський), колишньому центрі міста, радянський стиль споживання втілювався в новісінькому ЦУМі.

³² Київ – столиця УСРР. (1934).

Вісті ВУЦВК(19), стр. 1.

³³ Київ – нова столиця УСРР. (1934). *Всесвіт*(11), стр. 1.

³⁴ Довгалюк, Л. (1938). Урядовий майдан радянської України. *Архітектура Радянської України*(6), 8-13.

³⁵ Мусієздов, О. (2015). Пам'ять та міська ідентичність: спроби поєднання у контексті концепції уявлених спільнот. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна.* (9), 57-66. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2015_9_7.

³⁶ Поліщук, Т. (2006). «Столиця відчаю»: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі. Харків–Нью-Йорк–Львів; Аваков: Харків став столицею Голодомору. Retrieved from <https://tsn.ua/ukrayina/avakov-harkiv-stav-stolitseyu-golodomoru.html>; Дві столиці. Retrieved from <http://www.1tv.com.ua/video/6423/load>

³⁷ Освітній хакатон «Харків – молодіжна столиця». Retrieved from: studrespublika.com/osvitnii-khakaton-kharkiv/; Порошенко: Харків – індустріальна столиця України. Retrieved from: video-ua.112.ua/poroshenko-kharkiv-industrialna-stolytsia-ukrainy-289539.html; Столиця українського стріт-арту: гід муралами Харкова. Retrieved from: <https://www.uber.com/uk-UA/blog/kharkiv-street-art-gid/>

³⁸ Перша столиця України. Retrieved from: <http://prostir.museum.ua/post/28665>; Перша столиця: як безкоштовно побачити Харків? Retrieved from: <https://busfor.ua/uk/blog/free-kharkow>

³⁹ Харків, Харків, де твоє обличчя? Retrieved from: <https://kyivfresky.com.ua/uk/harkiv-harkiv-de-tvoye-oblychchya/>; Спадщина столичних часів. Retrieved from: <https://unexploredcity.com/tour-view/70>; Чим Харків дивує іноземців: столиця конструктивізму та освітньої експансії.

Столичний період не був дуже тривалим, адже в січні 1934 р. на XII з'їзді ЦК КП(б)У було вирішено перенести столицю до Києва, що обґрунтовувалося бажанням радянської влади зробити Київ своїм, заперечуючи право на нього проукраїнських сил. Власне, висвітлюючи це рішення у пресі, влада підкреслювала вимушеність столичного характеру Харкова через необхідність збройної боротьби³².

Коментуючи факт переїзду столиці до Києва 24 червня 1934 р., журнал «Всесвіт», який був присвячений культурному життю в цілому, підкреслює саме активізацію будівництва: «Грандіозне розмірами і величчю формами будівництво вже зараз змінює обличчя Києва. З цього номера «Всесвіт» даватиме постійне освітлення будівництву нової столиці УРСР»³³ (проте «Всесвіт» припиняє існування у жовтні 1934 р.). Ще до переїзду столиці у Києві оголосили конкурс на створення Урядового центру, який показав завершення доби конструктивізму, адже проекти, які були конструктивістськими за характером, поступово відсіювалися, поступаючись класиці. І якщо в Харкові побудова урядових будівель майже не заторкнула історичної спадщини міста, а центр перемістився, то в Києві для урядового кварталу було обрано Софіївську площу, і власне з цією метою було знесено Михайлівський собор та Троїцько-Лаврський собор³⁴.

Утім столиця, виїхавши фізично, залишилася у локальній ідентичності харків'ян. Говорячи про сучасне сприйняття концепції «Першої столиці», за дослідженням Олексія Мусієздова, частково мешканці міста справді мають на увазі столичний період, але здебільшого цей концепт не має прив'язки до 1919–1934 рр., зокрема, виражаючи постколоніальну ностальгію й бажання створити позитивний образ міста³⁵, хоча в медіа та літературі зустрічаються і негативні конотації: «столиця Голодомору», «Столиця для червоного імператора» (Л. Мачульський), «столиця терору» тощо³⁶.

Іноді використання слова «столиця» в медіа не має взагалі на меті звернення до історичного періоду, зазначаючи першість Харкова у чомусь: «індустріальна столиця», «столиця рок-н-ролу України», навіть «столиця стріт-арту» від Uber, хоча якість харківських муралів є досить спірною³⁷. У туристичних рекомендаціях Харків теж радять відвідати як «Першу столицю» або «столицю Слобожанщини», або ж – «конструктивізму», роблячи цей статус частиною туристичного бренду регіону³⁸. Щоправда, вже зараз з'являються туристичні маршрути, які розуміють під «столичною спадщиною» саме період 1920–1930-х рр., акцентуючи увагу на архітектурі конструктивізму³⁹.

Втім із конструктивістської архітектури в Харкові мало що сприймається, як таке, адже, окрім Держпрому, інші будівлі ансамблю набули стилю сталінського ампіру, перебудований був також Центральний універмаг, а Театр масової дії взагалі не був добудований; конструктивістські пам'ятки Соцміста, яке теж більшою мірою було добудоване в післявоєнний період, перебуваючи під загрозою, тож замість потужного шару архітектури конструктивістської доби сучасний мешканець бачить лише поодинокі маркери того періоду. Обличчя центру міста визначають архітектурні об'єкти у класичному стилі, які вже асоціюються у глядача з образом сталінської доби.

Retrieved from: <https://kh.depo.ua/rus/kh/chim-harkiv-divue-inozemstv-stolitsya-konstruktivizmu-ta-03082015131100>

⁴⁰ Склокіна, І. (17 03 2017). Про витоки монументальної манії величі, або Майдан Свободи як дзеркало радянської підсвідомості. (Коридор). Retrieved from <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/pro-vytoki-monumentalnoji-maniji-velichi.html>

⁴¹ Свободу площі Свободи! (02 2017). *Критика*. Retrieved from <https://krytyka.com.ua/articles/svobodu-ploshchi-svobody>

⁴² PROSLOVO. Retrieved from: <http://proslovo.com/>; Харьковчан приглашают на выставку украинских «супергероев» – писателей начала XX века. Retrieved from: <https://2day.kh.ua/harkovchan-priglasayut-na-vystavku-ukrainskih-supergeroev-pisatelej-nachala-xx-veka>

⁴³ Паперный, В.З. (1996). *Культура 2. М.: Новое литературное обозрение*.

⁴⁴ “Конструктивизм - явление наших дней. Возник он в 1920 году в среде левых живописцев и идеологов массового действия”. Ган А. (1922). *Конструктивизм*. Москва.

Ірина Склокіна зазначає, що варіант пам'ятника Сергія Чечельницького у вигляді колони, яку оточують чотири історичні постаті, на Майдані Свободи замість поваленого пам'ятника Леніну є алюзією радше на післявоєнну добу, на класичну сталінську архітектуру, аніж на конструктивістський Майдан Дзержинського⁴⁰. У колективному листі на захист конструктивістського ансамблю площі Свободи у 2014 р., складеному харківськими інтелектуалами, його значення характеризувалося як згадка «про нетривалий період мистецької свободи та активного залучення радянських архітекторів у світовий художній процес, адже, як відомо, радянські конструктивісти активно співпрацювали з колегами з усього світу, у тому числі зі США та Німеччини (славетний рух Баугаузу). Після війни, а також під впливом сталінської репресивної політики в мистецькій сфері низку будівель, які склали ансамбль площі, було перероблено, щоб вони відповідали смакам нової епохи. Це, однак, не скасовує ані їхніх художніх якостей, ані значення для світової архітектури. Ба більше, будівля Держпрому залишилася незмінною унікальною пам'яткою архітектури 1920-х років, яка досі приваблює до Харкова туристів та експертів»⁴¹.

Іншим архітектурним об'єктом, який втілює пам'ять про авангард, є будинок «Слово», що останнім часом привертає увагу дослідників та громадських активістів. Зокрема, був знятий документальний фільм, існує мультимедійний проєкт «ПроСлово», біля нього проводяться мистецькі акції (студія AzaNiziMaza)⁴². Пам'ять про «Слово» є своєрідною спробою пошуку ідентичності переважно українськими харківськими інтелектуалами.

Тож, розглядаючи архітектурний образ нової столиці, можемо зазначити, що він втілював у собі експериментальність і розрив з попередньою традицією, намагання втілити утопію як в архітектурі, так і в соціумі, монументальність та масовість і, звичайно, позиціонування міста як промислового та пролетарського. Розташовуючи столичний Харків у площині концепції Володимира Паперного, бачимо, що він цілком відповідає ознакам культури 1, а саме: спрямованістю у майбутнє, рух, горизонтальність – відсутність національних кордонів⁴³. Так само, як конструктивістська архітектура декларувала свій розрив із традицією⁴⁴, столичний статус Харкова теж не мав під собою історичної традиції. У сучасному ж медійному просторі міф про Першу столицю все ще є помітною складовою харківської локальної ідентичності і впливає на формування його туристичного бренду.

References:

Avakov: Kharkiv stav stolytseiu Holodomoru. Retrieved from <https://tsn.ua/ukrayina/avakov-harkiv-stav-stolitsyu-golodomoru.html>

Arkhytektura zhyzn Kharkova. (1926). *Stroytelstvo y arkhytektura*(1), 21.

- Horoda Rossyy v 1910 hodu (1914). Sankt-Peterburh: Typo-lyt. N.L. Nyrkyna.
- Hospodarstvo ta kulturne budivnytstvo Kharkova ta prymiskoi smuhy: statystychnyi dovidnyk 1927/28–1929/30 rr. (1932). Kharkiv: Redaktsiino-vydavnychiy sektor Kharkivskoi miskoi rady.
- Hubkina, Ye. (2013). *Proektuvannia ta realizatsiia „Novyi Kharkiv”*. II (*Pamiatky Ukrainy*). Retrieved from http://www.alyoshin.ru/Files/publika/gubkina/gubkina_novy_harkov.html
- Dvi stolytsi. Retrieved from <http://www.1tv.com.ua/video/6423>
- Dovhaliuk, L. (1938). Uriadovyi maidan radianskoi Ukrainy. *Arkhytektura Radianskoi Ukrainy*(6), 8-13.
- Kyiv – nova stolytsia USRR. (1934). *Vsesvit*(11), str. 1.
- Kyiv – stolytsia USRR. (1934). *Visti VUTsVK*(19), str. 1.
- Kopelev, L. (2010). *Y sotvoryl sebe kumyra*. Kharkov: Prava liudyny.
- Liubavskiy, R. (2016). *Povsiakdenne zhyttia robotnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy.
- Mamontov, Ya. (1931). Problema muzychnoho teatru (do buduvannia «teatru masovoho muzychnoho diistva»). *Radianskyi teatr*(4), 61-69.
- Myliutyn, N. (1930). *Problemy stroitelstva sotsyalisticheskikh gorodov*. Moskva.
- Mordvinov, A. (1931). Ostatochnyi proekt Derzhavnogo ukrainskoho teatru masovoho diistva v Kharkovi. *Radianskyi teatr* (4), 15-28.
- Musiiezdov, O. (2015). Pamiat ta miska identychnist: sproby poiednannia u konteksti kontseptsii uiavlennykh spilnot. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya sotsiologichna*. (9), 57-66. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2015_9_7.
- Musiev, S. *Traktorohrad*. (1931). Kharkiv: DVOU Derzhavne vydavnytstvo «Proletar», 19.
- Nadolskyi, S. (1928). *Nasha stolytsia Kharkiv*. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy
- Novhorodov, V. (2018). Osoblyvosti restavratsii arkhitekturnykh pamiatok 1920–1930-kh rokiv na prykladi budynku Derzhavnoi promyslovosti v Kharkovi. *V Bauhaus – Zaporizhzhia. Zaporizkyi modernizm i shkola Bauhaus: Universalnist yavlyshch. Problemy zberezhennia modernistskoi spadshchyny*. Kharkiv: TOV «Disa plus», 330-335.
- Osvitnii khakaton «Kharkiv – molodizhna stolytsia». Retrieved from: studrespublika.com/osvitnii-khakaton-kharkiv/
- Okhytovych, M. (1929). K probleme horoda. *Sovremennaya arkhitektura*(4), 130-134
- Peretiakovych, B. (1928). Obzor stroitelstva h.Kharkova za poslednye hody. *Zodchestvo*(3-4), 45-49.
- Persha stolytsia Ukrainy. Retrieved from: <http://prostir.museum.ua/post/28665>
- Persha stolytsia: yak bezkoshtovno pobachyty Kharkiv? Retrieved from: <https://busfor.ua/uk/blog/free-kharkov>
- Polishchuk, T. (2006). *“Stolytsia vidchaiu”*: *Holodomor 1932–1933 rr. na Kharkivshchyni vustamy ochevydstiv. Svidchennia, komentari*. Kharkiv-Niu-York-Lviv
- Poroshenko: Kharkiv – industrialna stolytsia Ukrainy. Retrieved from: video-ua.112.ua/poroshenko-kharkiv-industrialna-stolytsia-ukrainy-289539.html
- Svobodu ploshchi Svobody! (02 2017). Krytyka. Retrieved from <https://krytyka.com.ua/articles/svobodu-ploshchi-svobody>

Sklokina, I. (17 03 2017). *Pro vytoky monumentalnoi manii velychi, abo Maidan Svobody yak dzerkalo radianskoi pidsvidomosti. (Korydor)*. Retrieved from <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/pro-vytoki-monumentalnoji-maniji-velichi.html>

Skubytska, Yu. (2008). Kharkivskiy konstruktivizm i polityka peretvorennia liudyny v Radianskomu Soiuzi. *Naukovi zapysky natsionalnoho universytetu „Kyievo-Mohylianska akademiia”*, T.75: Teoriia ta istoriia kultury, 26-31.

Spadshchyna stolychnykh chasiv. Retrieved from: <https://unexploredcity.com/tour-view/70>

Spysok promyslovykh zakladiv m. Kharkova ta prymiskoi zony . (1933). Kharkiv: Redaktsiino-vydavnychiy sektor Kharkivskoi miskrady.

Stolytsia ukrainskoho strit-artu: hid muralamy Kharkova. Retrieved from: <https://www.uber.com/uk-UA/blog/kharkiv-street-art-gid>

Khan-Mahomedov, S. (2001). *Arkhytektura sovetskoho avanharda*. Moskva: Stroiizdat. Retrieved from http://www.alyoshin.ru/Files/publika/khan_archi/khan_archi_2_099.html

Kharkiv, Kharkiv, de tvoie oblychchia? Retrieved from: <https://kyivfresky.com.ua/uk/harkiv-harkiv-de-tvoje-oblychchia/>

Kharkiv: korotkyi providnyk po stolytsi Ukrainy. (1932). Kharkiv.

Kharkovchan pryhlashaiut na vystavku ukrainskykh «superheroev»-pysatelei nachala XX veka. Retrieved from: <https://2day.kh.ua/harkovchan-priglashayut-na-vystavku-ukrainskih-supergeroev-pisatelej-nachala-xx-veka>

Tsentrálne statystycheskoe upravlenye SSSR. (1928). *Vsesoiuznaia perepys naselenyia 1926 hoda. Ukraynskaia Sotsyalytycheskaia Sovetskaia Respublyka. Pravoberezhnyi podraion. Levoberezhnyi podraion: narodnost, rodnoi yazyk, vozrast, hramotnost.* (T. KhII). Moskva: TsSU Soiuz SSR. 281.

Chabaniuk, O. (2018). Zhytlova zabudova i spadshchyna konstruktivizmu v Kharkovi: vidnovyty abo «zabuty»? *V Bauhauz – Zaporizhzhia. Zaporizkyi modernizm i shkola Bauhauz: Universalnist yavyshch. Problemy zberezhennia modernistskoi spadshchyny*. Kharkiv: TOV «Disa Plus», 336-349.

Chym Kharkiv dyvuie inozemtsiv: stolytsia konstruktivizmu ta osvitoi ekspansii. Retrieved from: <https://kh.depo.ua/rus/kh/chim-harkiv-divue-inozemtsiv-stolitsya-konstruktivizmu-ta-03082015131100>

Einhorn, A. (1933). Skhema pereplanirovki Kharkova. *Arkhytektura SSSR*(6), 12

PROSLOVO. Retrieved from: <http://proslovo.com/>

Bozhenko Anastasiia

KHARKIV AS CAPITAL:

UTOPIA, CONSTRUCTIVISM, MEMORY (1919–1934)

The discourse of «First capital» is one of the main in identity of contemporary Kharkivites and its appearance in memory politics is systematic. The short period in city history, when it had an official status of capital, left an unproportionally big mark in collective memory. We would like to study how the capital status was «built» in the Kharkiv

architecture. Kharkiv, which during imperial period was a huge regional center for so called «Russian South» or «Slobids'ka Ukraine region», was growing rapidly at the beginning of Soviet era. Its territory was increased in 5,7 times from 1910 till 1930. The city was changed not only in sizes, but by its planning structure. The «old» city was criticized for its chaotic structure and architectural styles. Thus new one was imagined as proletarian utopia with planned quarters and residential complexes. KhTZ was visioned in crossing of several urban concepts: city garden, desurbanisation and linear city. Industrial objects such as Serp i Molot, KhTZ, Kharkiv Locomotive Factory marked the urban space and created industrial cityscape. Among main architectural markers of new capital were Derzhprom, Building of Cooperation and Projects and Theater of mass action. The competition for Theater of Mass Action attracted more, than 145 architects, among them 100 foreign ones. The image of Kharkiv as capital was avant-garde, utopian, industrial and proletarian one. Contemporary urban palimpsest is cleared most of avant garde buildings and visitor imagines Kharkiv as the city of Stalin ampir, not the constructivist one. Mentioning «First capital» is not necessary reference to the period of 1920s-1930s, mostly it is about nostalgia for Soviet past at all.

Key words: *Kharkiv, constructivism, KhTZ, capital.*

DOI 10.15407/mics2020.08.045

УДК 82.09+94(4-11)

Уїллеам Блекер,

*School of Slavonic and East European Studies,
University College London*
<https://orcid.org/0000-0002-2417-3083>

¹ Частина матеріалу в даній статті походить з моєї книжки *Memory, the City and the Legacy of World War II: The Ghosts of Others* (Abingdon and New York: Routledge, 2019).

ПОСТКАТАСТРОФІЧНИЙ МІСЬКИЙ ТЕКСТ: ЧИТАННЯ МІСТА В ПІСЛЯВОЄННІЙ СХІДНІЙ ТА ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ¹

У матеріалі автор звертається до багатоаспектної проблеми пам'яті – не тільки як складової соціуму, а й особливостей її функціонування в міському просторі. Представлено існуючі в науці трактування пам'яті на фоні урбаністичних перетворень. Підкреслено складність та багатовимірність цього явища не тільки в звичному методологічному полі, а й в літературній практиці. Література виступає як засіб акумуляції пам'яті не дивлячись на зникнення чи знищення того чи іншого в міському просторі. Особливого значення отримує травматичний досвід. На прикладі ХХ століття відображено різні кейси існування спогадів про трагічне минуле. Київ, Львів, Вроцлав, Калінінград та ряд інших міст у часи Другої світової війни зазнали трансформації звичного для себе ландшафту. Це було пов'язано як і з реаліями того часу так і політикою стосовно певних груп населення, які зазнали утисків та знищення. Проаналізована практика роботи та взаємодії з тією чи іншою складовою минулого, заходи урядових інстанцій. Після трагічних періодів пам'ять в своєрідній манері була втрачена, кожне з вказаних міст регіону в той чи інший спосіб прийшло до повернення та актуалізації цього досвіду в сучасному світі. При цьому важливою в цьому процесі є літературна практика, яка «повертає» та «відкриває» пам'ять міського простору. Складна тематика потребує залучення значної кількості дисциплін аби сформувати об'єктивне бачення міського минулого.

Ключові слова: урбанізація, пам'ять, Східна та Центральна Європа, міський ландшафт.

² Olick, J., & Robbins, J. (1998). Social Memory Studies: From «Collective Memory» to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*(24), 105–140.

³ Brosseau, M. (1995). The City in Textual Form: Manhattan Transfer's New York. *Ecumene*(2 (1)), 94.

⁴ Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. New York, Cambridge, etc.: Harper Colophon Books, 130–131.

⁵ Lotman, Y. (1990). *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 123.

⁶ De Certeau, M. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press, 97–100.

Місто і пам'ять утворюють складний симбіоз, який потребує міждисциплінарного підходу студій пам'яті². Тут є місце для історичних, соціологічних, антропологічних та літературознавчих досліджень. Власне погляд з перспективи літературознавця на міста у післявоєнній Східній і Центральній Європі може бути особливо корисним для розуміння пам'яті у міському контексті. Перше, що спадає на думку, коли ми говоримо про зв'язок міста й літератури, – це представлення міста в літературних текстах. І це важливо, але можна також говорити про саме місто як текст або набір текстів. Таким чином місто постає не просто як метафора літературного тексту, а як фізичний простір, у якому пишуться наративи минулого. Отже, маємо два виміри: текст про місто і текст міста.

Урбанізація кінця XIX – початку XX століття ввела в науковий обіг метафору тексту для міста. Шалений розвиток міст потребував відповідного інструментарію, який дав би можливість якось контролювати цього модерного монстра. Про це у своїх працях писали Зигмунд Фрейд, Вальтер Беньямін, Зігфрід Кракауер, Карл Маркс та інші. Пояснюючи розвиток цих ідей, літературознавець Марк Бросо, зокрема, зазначає: «аналогія між ландшафтом (чи містом) і текстом підкреслює можливість та легітимність герменевтичного аналізу першого»³. Основоположник теорії колективної пам'яті Моріс Гальбвакс стверджує, що місто – це не дошка, з якої можна просто стерти тексти, написані в минулому: наративи минулого завжди в якийсь спосіб залишаються⁴. Пізніше, у XX столітті, метафора тексту міста була розширена: Юрій Лотман, наприклад, пропонує поняття «семіосфери», де місто постає як складний механізм, що є котлом різних текстів і кодів. Якщо поглянути на наш досвід життя в місті, то справді ми постійно читаємо тексти, символи і знаки – рекламу, написи на магазинах, дорожні знаки, політичні гасла, графіті, нумерацію на будинках. Отже, місто – це не просто текст, а цілий простір з багатьма текстами. Стосовно культурної пам'яті важливим тут є лотманівське поняття міста не тільки як пасивної поверхні, де пишуться різні наративи про минуле, але саме як «генератора» пам'яті – саме місто, як динамічний діалогічний простір, *виробляє* пам'ять⁵. З іншого боку, у фокус уваги – наприклад, у теоріях Мішеля Де Серто – також потрапляє міська людина, яка є свого роду читачем і автором міста. Усі містяни мають потенціал писати і переписувати міський текст⁶.

Підкреслимо, що міський простір – це не тільки текст у буквальному сенсі – слово «текст» тут функціонує у ширшому значенні. Місто з його пам'ятниками, архітектурою, публічним мистецтвом створює візуальний ряд знаків і символів, завдяки якому ми можемо прочитати минуле. Навіть міське планування дає нам інформацію про культуру, норми та спосіб життя суспільства, яке тут жило.

Наприклад, у Києві в соборі Святої Софії минуле постає перед нами з муралів на стінах, написів у середині собору. Колоніальне підпорядкування Києва Москві та імперську політику пам'яті можна

прочитати в пам'ятниках Богдану Хмельницькому та Володимиру Великому. Відсутність у просторі не менш важлива, ніж присутність. До прикладу, сліди Євромайдану відображаються, зокрема, і в помітній відсутності пам'ятника Леніна на бульварі Шевченка. Хаотичні фасади київських будівель прочитуються як втрата жорсткого контролю над громадським простором у пострадянський період, поява «дикого капіталізму» та відсутності налагодженого управління міським простором доби незалежності.

Повертаючись до теми текстів про місто (зокрема, літературних), треба відмітити, що вони є важливою частиною семіосфери. Гальбвакс, працюючи над визначенням поняття колективної пам'яті, зауважував важливу роль романів Діккенса у формуванні образу Лондона в уяві його мешканців⁷. Англійський історик Майкл Шерінгам розглядає літературні тексти як інтегральну частину міського «архіву». Шерінгам пише, що «Метафора міста як архіву працює не тільки через постійну взаємодію внутрішньої і зовнішньої топографії, а й через взаємодію різних архівних пластів, включно з літературою та культурними альянсами»⁸.

Отже, в Києві як «архіві» перетинаються символічний ландшафт міста, архітектура і літературний образ міста, створений Миколою Гоголем, Михайлом Булгаковим та Валер'яном Підмогильним. Сюди можна додати сліди Майдану та численні вірші і фільми, присвячені цим протестам.

Зазвичай слово архів сприймається як щось стабільне, що записує і фіксує минуле, але, як наголошував Жак Дерріда, процес архівації – це не стільки запис подій минулого, скільки їх створення⁹. Архів формують люди, і тут важливі суб'єктивність, вибірковість і доступ до простору й ресурсів. Щось подібне відбувається з літературними творами: Михайл Бахтін писав, що в кожному історичному контексті літературний текст прочитується заново і його значення та інтерпретації змінюються відповідно до нового контексту¹⁰. Це твердження справедливе і щодо міського тексту (чи архіву), який ніколи не є закінченим і повним. Німецька дослідниця Алейда Ассманн у своїх працях показала, що архів пам'яті є динамічним: з одного боку, те, чим не користуються в даний момент, стирається і забувається, але з іншого, розмежування між тим, чим користуються, і тим, що забувається, постійно змінюється залежно від політичних, соціальних і культурних факторів¹¹.

Під час та після Другої світової війни міста Центрально-Східної Європи зазнали фізичного руйнування, примусового переселення й масового винищення населення. Усе це докорінно змінило міські ландшафти та соціальні зв'язки мешканців із містом. Найсильніше ці зміни можна відчути в містах пограниччя, таких як Львів та Івано-Франківськ в Україні; Гданськ і Вроцлав у Польщі; Калінінград у Росії. До цього списку можна додати міста, які втратили єврейське населення під час Голокосту – наприклад, Київ і Варшава. Є безліч маленьких містечок у різних частинах Центрально-Східної Європи, які теж пережили зміни кордонів та масові переселення.

Постає закономірне питання: як ця травматична історія впливає на зв'язки між пам'яттю, місь-

⁷ Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. New York, Cambridge, etc.: Harper Colophon Books, 23.

⁸ Sheringham, M. (2010). Archiving. In M. a. Beaumont (Ed.), *Restless Cities* (pp. 2–16). London and New York: Verso, 9.

⁹ Derrida, J. (1995). *Archive Fever: A Freudian Impression*. Chicago and London: University of Chicago Press.

¹⁰ Bakhtin, M. (1981). Discourse in the Novel. In M. Holquist (Ed.), *The Dialogic Imagination: Four Essays by M.M. Bakhtin* (pp. 269–434). Austin, TX: University of Texas Press, 421

¹¹ Assmann, A. (2011). *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Memory, Archives*. New York: Cambridge University Press, 13.

¹² Connerton, P. (2009). *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press, 1.

¹³ Thum, G. (2011). *Uprooted: How Breslau Became Wrocław during the Century of Expulsions*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

¹⁴ Amar, T. (2015). *Amar, T. C. The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis and Nationalists*. Ithaca and London: Cornell University Press.

¹⁵ Burakovskiy, A. (2011). Holocaust Remembrance in Ukraine: Memorialization of the Jewish Tragedy of Babi Yar. *Nationalities Papers*(39 (3)), 371–389; Hrynevych, V. (2017, April 22). Babyn Yar v epokhu neostalinizmu i do rozvalu SSSR. *Ukraina Moderna*. Retrieved December 9, 2019, from <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-jar-4>

¹⁶ Czapliński, P. (2001). *Wzniosłe tęsknoty: Nostalgia w prozie lat dziewięćdziesiątych*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 127.

¹⁷ Померанцев, І. (2012). *Czernowitz, Chernovtsy, Chernivtsi*. Кам'янець-Подільський: Meridian Czernowitz, 141–142.

ким простором та літературою? Один із найвідоміших теоретиків модерної культурної пам'яті Пол Коннертон вважає, що модернізація та травматичний досвід Першої і Другої світових воєн негативно вплинули на колективну пам'ять у Європі. Для Коннертона такі характерні модерні з'явища, як швидка урбанізація, масштабне перебудовування міст і масове, частково примусове, переселення, означають, що «модерність має особливу проблему із забуванням»¹².

Справді, після Другої світової війни більша частина населення в таких містах, як Львів, Калінінград, Вроцлав, була відрізана від місць свого народження й попереднього проживання. Зокрема, серед мешканців Вроцлава чи Гданська було багато переселенців із теперішньої Західної України, Білорусі й Литви. Ці люди не хотіли знати про минуле своїх нових міст: вони просто будували своє життя в тяжких післявоєнних обставинах.

У Польщі цілий новий державний інститут зайнявся перетворенням донедавна німецьких міст на споконвічні польські землі. На замовлення влади історики наголошували на давній середньовічній історії цих земель, коли вони належали до володінь польської династії П'ястів, а сліди німецької присутності затиралися разом з відповідними топонімами¹³. У Львові процеси радянської й української відбувалися одночасно: з вулиць зникли польські назви та пам'ятники, а нові підкреслювали «коректну» радянську версію історії України¹⁴. У всій Центрально-Східній Європі єврейські цвинтарі було перебудовано, як, наприклад, у Львові, де, на місці знищеного цвинтаря було збудовано базар, а синагоги перетворено на спортзали чи склади. Радянська влада та комуністична влада Польщі навмисно стерли з пам'яті історію Голокосту, який так сильно змінив міста і містечка. Бабин Яр у Києві, наприклад, – одне з ключових місць трагедії Голокосту, тривалий час не мав жодного пам'ятника. Для радянської влади нагадування про особливу долю євреїв було проявом «буржуазного націоналізму» та сіонізму, що відволікав увагу від наративу героїзму всього радянського народу. З іншого боку, це було нагадуванням про колаборацію місцевого населення з нацистами, що теж не вписувалося в канон героїзму радянської людини¹⁵. Отже, міський текст / архів був сильно контрольованим, цензурованим і спотвореним.

Однак наприкінці 1970-х років пам'ять про складну історію міст починає повертатися: напочатку це було завдяки спробам місцевих ентузіастів міської історії, але велику роль у цьому процесі також відіграли письменники. Літературознавці Центрально-Східної Європи звернули увагу на чутливість письменників цього регіону щодо складності метафори міста як тексту. Польський критик Пшемислав Чаплінський пише про те, як місто постає в польській літературі як палімпсест, де сучасні мешканці «пишуть свої наративи поверх наративів тих, хто жив тут до нас»¹⁶. В українському контексті цікаво про це пише Ігор Померанцев: Чернівці для нього – це «місто-цитата», цитата з віршів видатних довоєнних австрійських і єврейських поетів. Письменник визнає, що знав мало про це загублене місто і його літературу, і лише від Миколи Бажана в Києві Померанцев довідався про

¹⁸ Czapliński, P. (2000). The «Mythic Homeland» in Contemporary Polish Prose. *The Chicago Review*(46 (3/4)), 357–365.

¹⁹ Pietraszewski, I., & Törnquist-Plewa, B. (2016). Wrocław: Changes in Memory Narratives. In B. Törnquist-Plewa (Ed.), *Whose Memory? Which Future? Remembering Ethnic Cleansing and Lost Cultural Diversity in Eastern, Central and Southeastern Europe*, 20.

²⁰ Narvselius, E. (2016). Polishness as a Site of Memory and Arena for the Construction of a Multicultural Heritage in L'viv. In T.-P. B. (ed.) *Whose Memory? Which Future? Remembering Ethnic Cleansing and Lost Cultural Diversity in Eastern, Central and Southeastern Europe* (pp. 73–109). New York, Oxford: Berghahn; Berger, S., & Holtom, P. (2008). Locating Kaliningrad and Königsberg in Russian and German Collective Identity Discourses and Political Symbolism in the 750th Anniversary Celebrations of 2005. *Journal of Baltic Studies*(39 (1)), 15–37.

великого німецькомовного єврейського поета з його міста Пауля Целана¹⁷.

У Польщі про забуті чи напівзабуті німецькі та єврейські історії міст і містечок почали писати Тадеуш Конвіцький, Чеслав Мілош, Ганна Кралль, Павел Хілле, Стефан Хвін, Ольга Токарчук, Анджей Стасюк, Адам Загаєвський. У польській літературі цей поворот до місцевої ідентичності отримав назву «література малих батьківщин», де на передній план виходить локальний наратив, який включає в себе елементи втраченого минулого – переважно єврейського чи німецького. Особливої популярності цей напрям набув на зламі 1980-х – 1990-х років¹⁸.

В Україні також існував схожий феномен, але значно меншого масштабу. Він відображений у текстах поетичної групи Бу-Ба-Бу, де представлений карнавальний, іронічно-міфологічний образ багатокультурного Львова, у творах письменників «Станіславського феномену», пов'язаного з Івано-Франківськом, у творчості молодших письменників, таких як Софія Андрухович і Петро Яценко, а також у популярних детективах Андрія Кокотюхи і Богдана Коломійчука.

Подібні тенденції можна спостерігати і в інших частинах Центрально-Східної Європи. У Калінінграді, наприклад, також існують письменники, яких можна зарахувати до місцевого варіанта феномену «літератури малих батьківщин»: знаменитий прозаїк Юрій Буйда та місцевий письменник і діяч Александр Попадін.

У Києві аналогічні процеси були пов'язані з поверненням забутої трагедії Бабиного Яру і Голокосту. Ключову роль тут відіграли такі письменники, як Анатолій Кузнецов, Віктор Некрасов та Іван Дзюба, а також інші письменники, які в повоєнні роки писали вірші і прозу українською, російською та мовою їдиш. Роман-документ «Бабин Яр» Кузнецова став світовою сенсацією і залишається потужним свідченням про травму знищення довоєнного Києва та його єврейського населення.

До 1989/1991 років влада в ССРСР та в комуністичних країнах Центрально-Східної Європи намагалася стерти сліди багатокультурних довоєнних міст або в кращому разі занедбувала їх. У посткомуністичний період ставлення влади на місцевому і на державному рівнях змінилося. З часом у влади з'явилося усвідомлення, що довоєнна спадщина є важливим і цінним ресурсом. Сьогодні майже всі вищезгадані міста використовують забуті історії для промоції свого іміджу серед власних мешканців і серед іноземних відвідувачів. До прикладу у Вроцлаві на всіх рівнях, від офіційного до туристичного, використовується німецьке минуле. Попри те, що сьогоднішній Вроцлав здебільшого монокультурний, місцева влада позиціонує його як «місто зустрічі», підкреслюючи минулу багатокультурність¹⁹. Схожі процеси можна побачити у Львові, де муніципальна влада наголошує, що місто відкрите для світу і навіть у Калінінграді, який теж повільно відкриває свою німецьку історію²⁰. Зараз ці тенденції можна назвати мейнстримом.

Письменники, які певною мірою почали всі ці процеси, відкриваючи для своїх читачів забуту історію вулиць і будинків, у яких вони мешкали, продовжують відігравати важливу роль у фор-

муванні нової пам'яті і місцевої ідентичності. З одного боку, продовжують з'являтися тексти про довоєнні міста чи про сучасну пам'ять про втрачених довоєнних мешканців. Проте слід також підкреслити соціальну роль письменників як акторів пам'яті. Тут можна ще раз навести приклад Ігоря Померанцева, який є співорганізатором щорічного міжнародного поетичного фестивалю «Meridian Czernowitz», у контексті якого Чернівці щороку перетворюються на центр літературного діалогу, простором відкриття багатокультурного минулого міста.

Літературні фестивалі є важливим кроком для повернення історії міст Центрально-Східної Європи, до прикладу, фестивалі Бруно Шульца у Дрогобичі та Станіслава Лема у Львові. І, звісно, відбуваються також більш загальні фестивалі культури, такі як ЛьвівКлезФест, змодельовані на прикладах подібних і масштабніших заходів у Польщі (передовсім таких, як краківський фестиваль єврейської культури). Фестивалі, у свою чергу, актуалізують створення відповідних пам'ятників та музеїв. У Дрогобичі є маленький музей Бруно Шульца, а в Києві – Шолом-Алейхема. У Бучачі був створений літературний центр імені Шмуля Йосефа Агнона і встановлено маленький пам'ятник цьому єврейському письменнику. Такі заклади, як центр Агнона, чи потужніші інституції, як, наприклад, львівський Центр міської історії Центрально-Східної Європи, також відіграють ключову роль у поверненні втраченої міської пам'яті. І в усіх цих фестивалях та ініціативах центральне місце займають письменники і література.

Проте в цих процесах не все так просто й однозначно. У 2017 році у Калінінграді відкрилася виставка, присвячена німецькому поетові Йоганнесу Бобровському. Невдовзі фото з виставки, де Бобровський зображений у мундирі Вермахту, потрапило до місцевої газети і спричинило скандал. Місцева влада вимагала закрити виставку і звільнити кураторку за екстремізм. Пояснення, що Бобровський, відомий своїми антифашистськими поглядами, був мобілізований до армії і навіть публікувався в СРСР, не допомогли²¹.

Другий яскравий приклад пов'язаний зі спробою присвоїти місцевому аеропорту ім'я видатного німецького філософа Іммануїла Канта: у відповідь на ці спроби пам'ятник Кантові облили фарбою, а в інтернеті з'явилося відео, де один із віце-адміралів Балтійського флоту назвав Канта зрадником батьківщини. Однак тут Росія є радше винятком, ніж правилом²².

Загальні тенденції йдуть у протилежний бік, і суспільства поволі відкривають свої багатокультурні літературні спадщини. Важливим аспектом діяльності письменників на ниві повернення цієї спадщини є перекладацька діяльність. Письменники не тільки пишуть тексти про міста, а й перекладають написані до війни тексти, аби повернути сучасним читачам втрачений образ міста. Протягом останніх двох десятиліть з'явилося кілька перекладів Бруно Шульца на українську мову. Юрій Прохасько, який переклав тексти львівської єврейської письменниці Дебори Фогель та єврейського письменника з Бродів Йозефа Рота, пише про них як про «наших» письменників: «вони належать до

²¹ Artamonov, A. (2017, April 28). *Obyknovennyi antifashizm. Kak vlast' v Sovetske boretsia s biografiei pisatelja*. Retrieved December 9, 2019, from Novyi Kaliningrad: <https://www.newkaliningrad.ru/afisha/other/publications/13419910-obyknovennyi-antifashizm-kak-vlast-v-sovetske-boretsya-s-biografiei-pisatelya.html>

²² Вице-адмірал флота призвал моряков выступить против Канта. (2018). *Радио Свобода*, 3 Декабря. Available at: <https://www.svoboda.org/a/29634881.html>

²³ Kucheriavyyi, Y. (2015, November 26). *Mist do debory*. Retrieved December 9, 2019, from Zbruc': <https://zbruc.eu/node/44323>

нас, вони є одні з нас і тому ми не можемо їх не перекладати»²³. Це дає змогу сучасним мешканцям по-новому відкрити свої міста, побачити їх з невідомого раніше погляду. Отже, ми знову бачимо, як тексти про місто і тексти міста є не окремими світами, а лише різними аспектами міської «семіосфери».

У цьому контексті доречно згадати приклад з історії Києва, а саме: встановлення у 2009 році пам'ятника Анатолію Кузнецову. Він був спроектований скульптором Володимиром Журавлем на кошти анонімного жертводавця. Пам'ятник відкрили на 68-му річницю вбивства євреїв у Бабиному Яру. Він відтворює сцену з роману Кузнецова, де хлопець – сам автор – читає наказ нацистів зібратися всім євреям нібито для депортації. У скульптурній композиції представлений текстовий елемент – нацистський наказ. Відкриття пам'ятника супроводжувалося історичною реконструкцією, де актори грали ролі солдатів та євреїв, які йшли тим самим маршрутом, що й євреї в 1941 році. Це є яскравою ілюстрацією перетинання різних рівнів міської семіосфери, де літературний текст, документ, пам'ятник та перформанс розповідають про події Голокосту.

У підсумку варто зазначити, що Гальбвакс стверджує: пам'ять є соціальним феноменом, а отже людина може пам'ятати тільки в групі. Однак пізніші дослідження показали, що пам'ять існує і поза цими рамками, вона існує в культурній спадщині у різних формах: літературі, пам'ятниках, музеях, фільмах тощо. Ключовим питанням є доступ до цього «архіву», а саме: хто і як ним користується?

Утім тут є ще один важливий момент: сам по собі «архів» міста – наше фізичне середовище, або, за визначенням Юрія Лотмана, семіосфера – не тільки *відображає* те, що ми думаємо про минуле, а й *формує* наше сприйняття міської історії й пам'яті про неї. Зрештою Гальбвакс це теж помітив: «Кожна колективна пам'ять розгортається в просторових рамках. Простір – це реальність, яка триває: оскільки наші враження поспішають одне за одним і нічого не залишають за собою, ми можемо зрозуміти, як відновлюємо минуле, лише розуміючи, як воно насправді зберігається нашим фізичним оточенням»²⁴.

Оскільки текст міста складається з різних прошарків, то міська пам'ять теж є складною. Глибоке прочитання багаторівневого тексту допоможе читачеві краще зрозуміти себе як міську людину, яка живе у просторах, що пов'язують її з іншими культурними пластами та людьми, які жили тут «до нас».

Місто як культурний феномен ніколи не пишеться однією мовою, бо формується різними людьми і групами. Це твердження справедливе стосовно всіх міст. Міста Центрально-Східної Європи пережили специфічний екстремальний досвід змін влади, масових переселень та вбивств, примусового забуття своєї історії при комуністичній владі. Цей досвід пояснює, чому зникли певні сторінки минулого. Проте той факт, що минуле все-таки пам'ятається і передається багатьма способами і завжди знаходяться письменники й читачі, для яких це минуле є важливим, дає надію, що повна

²⁴ Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. New York, Cambridge, etc.: Harper Colophon Books, 140

міська пам'ять є можливою.

References

- Amar, T. (2015). *Amar, T. C. The Paradox of Ukrainian L'viv: A Borderland City between Stalinists, Nazis and Nationalists*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Artamonov, A. (2017, April 28). *Obyknovennyyi antifashizm. Kak vlast' v Sovetske boretsia s biografiei pisatel'ia*. Retrieved December 9, 2019, from Novyi Kaliningrad: <https://www.newkaliningrad.ru/afisha/other/publications/13419910-obyknovennyy-antifashizm-kak-vlast-v-sovetske-boretsya-s-biografiei-pisatelya.html>
- Assmann, A. (2011). *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Memory, Archives*. New York: Cambridge University Press.
- Bakhtin, M. (1981). 'Discourse in the Novel'. In M. Holquist (Ed.), *The Dialogic Imagination: Four Essays by M.M. Bakhtin* (pp. 269-434). Austin, TX: University of Texas Press.
- Berger, S., & Holtom, P. (2008). Locating Kaliningrad and Königsberg in Russian and German Collective Identity Discourses and Political Symbolism in the 750th Anniversary Celebrations of 2005. *Journal of Baltic Studies*(39 (1)), 15-37.
- Brosseau, M. (1995). The City in Textual Form: Manhattan Transfer's New York. *Ecumene*(2 (1)), 89-114.
- Burakovskiy, A. (2011). Holocaust Remembrance in Ukraine: Memorialization of the Jewish Tragedy of Babi Yar. *Nationalities Papers*(39 (3)), 371-389.
- Connerton, P. (2009). *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Czapliński, P. (2000). The "Mythic Homeland" in Contemporary Polish Prose. *The Chicago Review*(46 (3/4)), 357-365.
- Czapliński, P. (2001). *Wzniosłe tęsknoty: Nostalgie w prozie lat dziewięćdziesiątych*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- De Certeau, M. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Derrida, J. (1995). *Archive Fever: A Freudian Impression*. Chicago and London: University of Chicago Press.
- Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. New York, Cambridge, etc.: Harper Colophon Books.
- Hrynevych, V. (2017, April 22). Babyn Iar v epokhu neostalinizmu i do rozvalu SSSR. *Ukraina Moderna*. Retrieved December 9, 2019, from <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-jar-4>
- Kucheriavyyi, Y. (2015, November 26). *Mist do debory*. Retrieved December 9, 2019, from Zbruc': <https://zbruc.eu/node/44323>
- Lotman, Y. (1990). *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Narvselius, E. (2016). Polishness as a Site of Memory and Arena for the Construction of a Multicultural Heritage in L'viv. In T.-P. B. (ed.) (Ed.), *Whose Memory? Which Future? Remembering Ethnic Cleansing and Lost Cultural Diversity in Eastern, Central and Southeastern Europe* (pp. 73-109). New York, Oxford: Berghahn.

Olick, J., & Robbins, J. (1998). Social Memory Studies: From “Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*(24), 105-140.

Pietraszewski, I., & Törnquist-Plewa, B. (2016). Wrocław: Changes in Memory Narratives. In B. Törnquist-Plewa (Ed.), *Whose Memory? Which Future? Remembering Ethnic Cleansing and Lost Cultural Diversity in Eastern, Central and Southeastern Europe* (pp. 17-48). New York, Oxford: Berghahn.

Pomerantsev, I. (2012). *Czernowitz, Chernovtsy, Chernivtsi*. Kam'ianets'-Podil's'kyi: Meridian Czernowitz.

Sheringham, M. (2010). Archiving. In M. a. Beaumont (Ed.), *Restless Cities* (pp. 2-16). London and New York: Verso.

Thum, G. (2011). *Uprooted: How Breslau Became Wrocław during the Century of Expulsions*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

‘Vitse-admiral flota prizval moriakov vystupit’ protiv Kanta’. (2018). *Radio Svoboda*, 3 December. Available at: <https://www.svoboda.org/a/29634881.html> (Accessed 9 December 2019).

Uilleam Blacker

POST-CATASTROPHIC CITY TEXT: THE CITY READING IN THE CITY IN THE POSTWAR EAST AND CENTRAL EUROPE

In the material, the author addresses a multidimensional memory problem – not only as a constituent of social life but also as a feature of its functioning in urban space. The author presents the interpretations of memory against the background of urban transformations. The complexity and multidimensionality of this phenomenon are emphasized not only in the usual methodological field but also in literary practice. Literature acts as a means of accumulating memory despite the disappearance or destruction of one or the other in urban space. The traumatic experience is of particular importance. The example of the twentieth century reflects the various cases of the existence of memories of the tragic past. Kyiv, Lviv, Wrocław, Kaliningrad and several other cities during the Second World War have faced the transformation of the usual landscape. That was both the realities of time and the policies against certain groups who have been harassed and destroyed. The practice of work and interaction with one or another component of the past, measures of governmental bodies are analyzed. After these tragic periods, the memory in a peculiar manner was lost. The cities in the region in one way or another came to return and actualization of this experience in the modern world. Critical in this process is the literary practice that «returns» and «opens» the memory of urban space. Complex topics require the involvement of a large number of disciplines in order to form an objective vision of the urban past.

Keywords: urbanization, memory, Eastern and Central Europe, urban landscape.

DOI 10.15407/mics2020.08.054

УДК 94:304(477.25)

Яна Примаченко,

Старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України
yana.prima@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2506-787X>

ТРАНСФОРМАЦІЯ «МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ» В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ПОСТРАДЯНСЬКОГО КИЄВА (на прикладі вулиці Січневого Повстання)

У статті аналізується трансформація «місць пам'яті» та культурного простору пострадянського Києва на прикладі колишньої вулиці Січневого повстання. У фокусі уваги три ключові для України історичні події ХХ століття: українська революція 1917–1921 років, Голодомор і Друга світова війна. Авторка показує, як трансформувалися радянські «місця пам'яті» протягом майже тридцяти років української незалежності, змінювалися їх значення, ідеологічні конотації та культурні репрезентації.

Колишня вулиця Січневого повстання, що нині складається з двох відрізків – вулиці Івана Мазепи і Лаврської, – тривалий час позначала знакові для радянської історії події: Жовтневу революцію і громадянську та Другу світову війни. Вбудовані у давньоруський історичний простір Києва Парк Вічної Слави та Меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (нині – «Національний музей історії України у Другій світовій війні») мали транслювати головну для СРСР історичну подію. Після здобуття Україною незалежності простір вздовж колишньої вулиці Січневого повстання зазнав значних трансформацій. Відбулися актуалізація вже існуючих і відкриття забутих та викреслених подій.

Ключові слова: місця пам'яті, культурний простір, Січневе повстання, УНР, Українська революція, Голодомор, Друга світова війна.

Якщо поглянути на українську політику пам'яті часів незалежності, то її досить просто унаочнити на прикладі історії однієї з центральних вулиць Києва. Мова йде про колишню вулицю Січневого повстання, яка тягнеться від станції метро Арсенальна вздовж печерських пагорбів на південь. Свій початок вона бере від заводу «Арсенал», чиї історичні будівлі й досі зберігають сліди від куль Армії Української Народної Республіки (УНР), яка придушила пробільшовицький заколот у 1918 році. За радянських часів ці події отримали назву «Січневого повстання» і були оспівані у фільмі Олександра Довженка «Арсенал». Фільм був знятий на замовлення Сталіна в 1929 році і став класикою світового кінематографа. Цікаво, що сам Довженко в період української революції служив у курені чорних гайдамаків Армії УНР і був безпосереднім учасником тих історичних подій¹. Повстання на «Арсеналі» увійшло в радянський героїчний міф громадянської війни й було увічне у топоніміці та символічному просторі Києва.

Далі по вулиці, на території Парку Слави, розташований Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», який був відкритий у 2010 році. Наступною знаковою спорудою є національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, на території якого міститься резиденція митрополита Української Православної Церкви Московського Патріархату УПЦ (МП) та культові будівлі Києво-Печерської лаври. Прямо навпроти розташована ще одна знакова будівля – Національний культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал». Створений указом Президента Віктора Ющенка у 2005 році на території Старого арсеналу, комплекс став центром культурного життя не тільки столиці, а й усієї України². Чого тільки вартує щорічний Міжнародний фестиваль «Книжковий Арсенал», який раз на рік перетворює Київ на епіцентр культурного та інтелектуального життя Східної Європи.

Наприкінці вулиці – Меморіальний комплекс «Національний музей історії України у Другій світовій війні», побудований на початку 1980-х років і органічно поєднаний із залишками Києво-Печерської фортеці XVIII століття.

Отже, на одній вулиці стоять щонайменше три знакові меморіальні споруди, пов'язані з травматичними подіями української історії XX століття, а також два історико-культурні комплекси, що мають значний вплив на формування сучасної візії Києва, поєднуючи в собі тисячолітню християнську традицію з образом столиці молодшої незалежної України.

25 жовтня 2007 року в рамках історичної політики Президента Віктора Ющенка вулиця Січневого повстання була перейменована на вулицю Івана Мазепи³, а 8 липня 2010 року частина вулиці, починаючи від площі Слави, отримала назву Лаврська⁴. Такі зміни були продиктовані позицією команди Президента Віктора Януковича, чия історична політика йшла у фарватері Москви. Він пішов назустріч побажанням керівництва УПЦ (МП)⁵, яке не хотіло, аби вулиця, де стоїть Києво-Печерська лавра, носила ім'я опального гетьмана, на якого за наказом Петра I було накладено анафему⁶.

¹ Шаповал, Ю. (2017). Хоча репресований не був. Олександр Довженко у світлі його справи-формуляра. У *Репресовані кінематографісти. Актуальна пам'ять. Статті й документи* (сс. 46–49). Київ: Редакція журналу «Кіно-Театр», «Арт Книга».

² Мистецький Арсенал. (2020). *Історія створення*. Отримано 17 січня 2020 р. з <https://artarsenal.in.ua/uk/istoriya/>

³ *Вулицю Мазепи в Києві переіменували в Лаврську* (08 липня 2010 р.). Отримано з Цензор. Нет : https://censor.net.ua/news/126174/ulitsu_mazepu_v_kieve_pereimenovali_v_lavrskuyu

⁴ *Вулиця Мазепи стала Лаврської* (08 липня 2010 р.). Отримано 15 Січень 2020 р. з *Сьогодні* : <https://kiev.segodayna.ua/kpower/ulitsa-mazepu-ctala-lavrckoj.html>

⁵ Штогрин, І. (2010). *Чому в Києві перейменували вулицю Івана Мазепи?* Отримано 14 липня 2014 р. з <https://www.radiosvoboda.org/a/2099001.html>

⁶ *Вулицю Мазепи в Києві переіменували в Лаврську* (08 липня 2010 р.). Отримано з Цензор. Нет : https://censor.net.ua/news/126174/ulitsu_mazepu_v_kieve_pereimenovali_v_lavrskuyu

⁷ Буряк, Л. (2013). Пам'ять в культурному просторі міста (київський контекст). *Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць* (8(8)), 96.

⁸ Там само, с. 98–99.

⁹ Там само, с. 101.

¹⁰ *Січневого Повстання* (09 вересень 2019 р.). Отримано з Звід пам'яток історії та культури: <http://pamyatky.kiev.ua/streets/sichnevogo-povstannya>

¹¹ *Закон України «Про правонаступництво України»*. (1991). Отримано з Верховна Рада України: <https://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1543-12>

¹² *1992: Останній Президент УНР передає клейноди Кравчуку*. (2012). Отримано 22 січня 2012 р. з Історична правда: <http://www.istpravda.com.ua/videos/2012/01/22/69657/>

¹³ Касьянов, Г. (2018). *Президент («Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х років»)*. Отримано з Historians.in.ua: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2232-past-continuous-istorichna-politika-1980-kh-2000-kh-rr-ukrajina-ta-su>

Українська дослідниця Лариса Буряк, розмірковуючи над пам'яттю в культурному просторі міста, ставить питання: якщо Париж – це символ Франції і французи доклали для цього чимало зусиль, то чи справедливо те саме щодо Києва та України? Адже, як відзначає Буряк, протягом історії Київ виступав у різних іпостасях: столиця Давньоруської держави, одна зі столиць Козацько-гетьманської держави, провінційне місто Південно-Західного краю Російської імперії, столиця Української Народної Республіки, столиця Української РСР, нарешті столиця незалежної України. І саме архітектурно-історичні споруди є одним із ключових маркерів, які формують пам'ять Києва⁷. Вона порівнює конструювання образу Києва з калейдоскопом, де попри задану кількість елементів обертання дає можливість побачити нове зображення: «Сукупність місць пам'яті у просторі міста, що розглядається під різним кутом зору, забезпечує появу різноманітних модифікацій образу – розширеного та поглибленого або, навпаки, звуженого та обмеженого певними канонами. Водночас варіативність нових образів не виключає тенденцію до повернення у культурний простір колись існуючих образних конструкцій міста. ... Як правило, це зумовлено змінами, що відбуваються у суспільстві. Та навіть повертаючись із забуття, ці образи потрапляють вже в інший історичний контекст, циркулюють за іншими правилами, а отже їх сприйняття/прочитання різниться від попереднього»⁸.

Дослідниця справедливо відзначає, що конструювання образу Києва як символу України є перманентним процесом, який «відбувається у нерозривній єдності з місцями пам'яті, поглибленням вже існуючих та відкриттям забутих і викреслених»⁹.

Колишня вулиця Січневого повстання є якраз гарним прикладом місця, де присутні всі культурні пласти історичного поступу України¹⁰. Тут доречно застосувати метафору міста як палімпсесту. Разом з тим ця вулиця є яскравим унаочненням «націоналізації» історії, яка розпочалася після 1991 року і демонструє симбіоз національного/націоналістичного та радянсько-ностальгійного наративів. Останнє обумовлено самою логікою здобуття Україною незалежності – демонтаж СРСР відбувся згори мирним шляхом. Другим чинником, що сповільнив творення нових символів і «місць пам'яті», став розтягнутий у часі процес «транзиту», притаманний постколоніальним суспільствам.

Де-юре, відповідно до закону «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 року, незалежна Україна була офіційно визнана правонаступницею УРСР з усіма відповідними правовими наслідками¹¹. Це було цілком логічним з точки зору міжнародного права кроком. Ще один не тільки юридичний, а й символічний крок відбувся напередодні першої річниці української незалежності 22 серпня 1992 року. Саме тоді президент УНР у вигнанні Микола Плав'юк у присутності перших осіб незалежної України, урочисто склав повноваження Державного Центру (ДЦ) УНР і проголосив молоду державу правонаступницею УНР¹². Як зазначає Георгій Касьянов, ці символічні кроки були продиктовані політичною доцільністю, а саме: необхідністю легітимізації нової влади¹³. Проте незалежна Україна стала одночасно правонаступницею двох конкурентних модерних проектів, які належало примирити новій українській владі.

¹⁴ Грицак, Я. (2011). Історія і пам'ять: амнезія, амбівалентність, активізація. У *Україна: процеси націстворення*. Київ: К.І.С., 380.

¹⁵ Бондаренко, К. (14 Жовтень 2002 р.). *Десятилетие под знаком Кучмы*. Отримано з Українська правда: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2002/10/14/4369897/>

¹⁶ Міф походження – фундаментальний міф про історичний момент, коли нація сформувалася у своїй сучасній формі.

¹⁷ Малинова, О. (2015). Великая Отечественная война как символический ресурс: эволюция отображения в официальной риторике 2000–2010 гг. *Россия и современный мир* (2(87)), 17.

¹⁸ Гриневич, В. (17 березня 2016 р.). *Війна пам'ятей як конфлікт постколоніального та імперського дискурсів*. Отримано з Україна модерна: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/memory-wars-imperial-discourses>

¹⁹ Верстюк, В., & Скальський, В. (2010). Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті у 2007–2010 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років* (5), 6.

Треба зазначити, що першим президентом, який усвідомлено підійшов до проблеми конструювання історії України, а відповідно і образу Києва як української столиці, став Віктор Ющенко. Тому не дивно, що ключові трансформації на колишній вулиці Січневого повстання пов'язані саме з його історичною політикою¹⁴.

Попри апеляцію до спадщини Давньоруської держави, звідки сучасна Україна й веде свій родовід, найбільшого суспільного та політичного резонансу набули події, пов'язані з історією ХХ століття, адже саме тоді бере початок реалізація модерного українського проекту.

На зорі незалежності Україна постала перед головним викликом, який дуже просто сформулював другий Прем'єр-міністр, а згодом Президент України Леонід Кучма: «Ви мені скажіть, що будувати, і я вам побудую»¹⁵. Непроста історія ХХ століття вимагала дати чіткі оцінки радянського спадку та спадку УНР. Тривала епоха маневрування між старими радянськими ритуалами і практиками закінчилася Помаранчевою революцією. Віктор Ющенко став першим українським президентом із чіткою історичною політикою, спрямованою на відмежування від радянської колоніальної спадщини, що мало відбитися в архітектурному просторі Києва як української столиці. У Києві починають відроджуватися місця, пов'язані з періодом існування УНР, які за радянських часів були затерті в міському просторі.

Тривалий час історична політика України, увійшовши за часів правління Віктора Ющенка у фазу активізації, лишала тему української революції поза мейнстримом. Така ситуація була продиктована протистоянням національного/націоналістичного та радянсько-ностальгійного наративів, яке відбувалося в символічному полі міфу Великої Вітчизняної війни, що з 1965 року перетворився на головну подію радянського святкового календаря. Свого часу саме радянсько-німецька війна була обрана радянським керівництвом як міф походження¹⁶, довкола якого відбудовувалася нова історична спільнота – радянський народ¹⁷. Ба більше, на початку 2000-х років у Російській Федерації відбулося повернення до міфу Великої Вітчизняної війни, символічний капітал якого Росія використовувала для просування неокolonіальної політики щодо країн пострадянського простору. В Україні в цей період відбувався процес деколонізації. У його рамках активно залучалися напрацювання української діаспори, де центральними темами були Голодомор і діяльність ОУН/УПА. Це призводило до гострих суперечок як усередині українського суспільства, так і з колишніми «співмешканцями» із соцтабору¹⁸.

Як правильно відмітив український історик Владислав Верстюк, відсутність гострих суперечок довкола української революції також була зумовлена тим фактором, що в Україні практично не лишилося живих свідків тих подій¹⁹. При цьому, як стверджує Геннадій Корольов, наратив національно-визвольних змагань, сформований самими учасниками революції на еміграції, перекочував в українську історіографію доби незалежності без належного критичного осмислення. У результаті

20 Корольов, Г. (2011). Украинская революция 1917–1921 гг.: мифы современников, образы и представления в историографии. *Ab imperio* (4), 357–375.

²¹ Клименко, О. (07 Листопад 2016 р.). *Жовтнева революція як радянський «проект пам'яті» 1920-х рр.* Отримано з Україна модерна: <http://uamoderna.com/md/klymenko-revolution>

Фото 1. Сучасний вигляд заводу «Арсенал»*

*Всі фото взяті з відкритих джерел.

²² *Січневого Повстання* (09 вересень 2019 р.). Отримано зі Звід пам'яток історії та культури: <http://pamyatky.kiev.ua/streets/sichnevogo-povstannya>

в 1990-х роках наголос у дослідженні української революції перенесено із соціального на національний аспект та киевоцентричну візію подій²⁰, проте ця візія слабо репрезентувалась в міському просторі Києва. Фактично всі символічні місця «зарезервували» за героями радянської доби. І першим таким символічним місцем був завод «Арсенал».

Пам'ятник робітникам заводу «Арсенал»

Попри фактичний провал, січневе повстання робітників на заводі «Арсенал» увійшло в радянський героїчний канон громадянської війни. Це відбулося передусім завдяки радянській державній політиці «пригадування» подій «жовтневої революції», яка, по суті, була масштабним державним проектом конструювання пам'яті про «Велику жовтневу революцію» та громадянську війну²¹. Кульмінацією у закріпленні героїчного образу «Арсеналу» став однойменний фільм Довженка. Цей відвертий пасквіль на УНР коштував його творцеві стосунків з багатьма друзями й колегами, які в період української революції підтримували ідею незалежної України. Зокрема, після виходу фільму Довженко назавжди розсварився зі своїм учителем Лесем Курбасом.

Після Другої світової війни поступово героїка революції та громадянської війни в радянському каноні відійшла на другий план. У міському просторі Києва одним із елементів, що нагадували про революційні події, був як сам завод «Арсенал», так і пам'ятник робочим «Арсеналу», більш відомий у народі як «пам'ятник гарматі».

Гармата була встановлена у 1923 році, до п'ятиріччя «Жовтневої революції», на постаменті, що лишився від знесеного в 1918 році пам'ятнику Іскрі і Кочубею²². На пам'ятнику був вигравіюваний такий напис російською мовою: «*Пролетарі всіх країн – єднитесь. В п'яту річницю Жовтневої революції Пленум Київської Міськради відзначає особливі заслуги перед*

Фото 2. Обкладинка журналу «Кіно», присвяченого виходу фільму «Арсенал»

Фото 3. Пам'ятник Іскрі і Кочубею та пам'ятник «гарматі»

Пролетарською Революцією Київського Арсеналу першого заводу, що виступив у Києві зі зброєю в руках у Жовтні 1917 р. за владу Рад. Міськрада робочих та червоноармійських депутатів». Вважалося, що саме з цієї гармати було зроблено перші постріли по військах Центральної Ради. Дещо дивним у композиційному плані видавався той факт, що її жерло було розвернуто в бік заводу «Арсенал».

Тривалий час цей пам'ятник лишався «невидимкою» як для мешканців столиці, так і для української влади. Навіть сплеск цікавості до подій, зумовлений черговою річницею, ніяк його не заторкував. По-перше, ще за президентства Леоніда Кучми у святковому календарі незалежної України вже утвердилися дві дати, пов'язані з комеморацією української революції: День Соборності, що своїм корінням сягав Акту Злуки 22 січня 1919 року, та бій під Крутами, що оспівував події 29 січня 1918 року. Остання подія своїм символічним значенням перекривала повстання на заводі «Арсенал». По-друге, в історії з

січневим повстанням досить неоднозначно видається постать генія українського кінематографа Олександра Довженка, який боготворив Сталіна і на його замовлення створив два фільми, що прославляли перемогу більшовиків, – «Арсенал» та «Щорс». Це не відповідало державній історичній політиці, яка повертала з забуття події та діячів українських національно-визвольних змагань 1917–1921 років.

Ще однією причиною були банальне недопрацювання української влади. 12 квітня 2007 року Президент України Віктор Ющенко підписав указ №297/200 «Про заходи з відзначення 90-ї річниці подій Української революції та вшанування її учасників». Для виконання цього указу було створено спеціальний оргкомітет, який мав розробити у місячний термін план заходів із відзначення української революції. Однак зволікання з боку виконавчої влади призвело до того, що розпорядження про план заходів побачило світ тільки 21 травня 2008 року. Внаслідок цього частину подій, пов'язаних із 1917–1918 роком, не було відзначено на належному рівні.

Реальна увага до пам'ятника «гарматі» з боку виконавчої влади з'явилася тільки в ході реалізації закону про декомунізацію. Певним каталізатором стала й чергова річниця. 22 січня 2016 року Президент України Петро Порошенко підписав указ «Про заходи з відзначення подій 100-річчя Української революції 1917–1921 років», а 2017 рік було оголошено Роком Української революції 1917–1921 років²³.

У січні 2017 року про необхідність демонтажу пам'ятника заявив голова Українського інституту національної пам'яті (УІНП) Володимир В'ятрович²⁴. При цьому саму гармату як історичний експонат пропонувалося передати до одного з музеїв. Після нетривалих баталій між центральною владою і Київською міською державною адміністрацією «декомунізація» була здійснена руками патріотичної громадськості. 17 червня 2019 року члени Всеукраїнського патріотичного руху «Гідність Нації» оновили пам'ятник. Від-

реставрований постамент із гарматою було перейменовано на «Пам'ятник захисникам Української державності», а новий напис, увінчаний тризубом, каже: «22 січня (4 лютого) 1918 року українськими військовиками під керівництвом Симона Петлюри та Євгена Коновальця був придушений московсько-більшовицький заколот на заводі «Арсенал» проти Української державності. / ГЕРОЯМ СЛАВА!

²³ Президент проголосив 2017 рік Роком української революції 1917–1921 років (22 січень 2016 р.). Отримано з Адміністрація Президента України: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-progolosiv-2017-rik-rokom-ukrayinskoyi-revoluciyi-36651>

²⁴ В Києве возле метро Арсенальная демонтируют легендарный памятник пушке (2017). Отримано з Страна.ua: <https://strana.ua/news/52934-v-kieve-pamyatnik-pushke-s-arsenalnoj-zaberut-v-muzej.html>

Фото 4. Напис на пам'ятнику робочим «Арсеналу» після його перейменування на «Пам'ятник захисникам Української державності»

²⁵ *Націоналісти перейменували пам'ятник з гарматою на Арсенальній площі.* (18 червень 2019 р.). Отримано з Хмарочос: <https://hmarochos.kiev.ua/2019/06/18/natsionalisty-perejmenuvaly-pamyatnyk-z-garmatoyu-na-arsenalnij-ploshhi-foto/>

/ «Справа здобуття Української державності – це справа нації української, а не якогось класу чи партії»²⁵.

Фактично відбулася зміна конотації та повернення з небуття забутих спадщини УНР у міський простір Києва. Проте навряд чи пересічний мешканець столиці, який не переймається питаннями історичної політики, помітив різницю.

Парк Вічної Слави та Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»

Другим знаковим «місцем пам'яті» на колишній вулиці Січневого повстання є Парк Вічної Слави. Територію сучасного парку Вічної Слави використовували як паркову з 1894 р., але своїх сучасних рис він набув у 1957 році. Напередодні 40-річчя Жовтневої революції, 2 березня 1956 року, ЦК КП(б)У прийняло рішення збудувати на території парку пам'ятник та присвоїти йому звання «Парк Вічної Слави воїнам Великої Вітчизняної війни». Проектування було доручено інституту «Київпроект». Композиційним центром парку є монумент Вічної Слави у вигляді 27-метрового обеліска, спорудженого над могилою невідомого солдата, тіло якого було перенесено з Лютізького плацдарму.

Вздовж широкої алеї, що веде до обеліска, облаштовано 34 військові поховання. Меморіал Вічної Слави був урочисто відкритий 7 листопада 1957 року²⁶.

Серед похованих у меморіальному комплексі було 32 представники командного і 3 сержантського і старшинського складу Червоної Армії, з них вихідців з України – 13, Росії – 19, Білорусі – 1, Грузії – 1, Казахстану – 1. Один воїн лишається невідомим²⁷. 13 воїнів, чиї тіла спочивають у меморіалі, отримали звання Героїв Радянського Союзу.

Рішення президента В. Ющенка увічнити трагедію Голодомору

²⁶ Олексійченко, Н., & Гатальська, Н. & та ін. (2017). *Меморіальні парки Києва*. Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 58–60.

²⁷ *Парк Вічної Слави в меморіальному просторі Києва.* (2018). Отримано 09 вересня 2019 р. з Меморіального комплексу «Національний Музей історії України у Другій світовій війні»: https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/martirolog/necropolis/1_park_slavi/

Фото 5. Вид на обеліск у Меморіалі Вічної Слави

та створити меморіальний комплекс на території Парку Слави було продиктоване як відносною близькістю цього місця до т. зв. «урядового кварталу» по вулицях Грушевського і Банковій, так і сусідством із Києво-Печерською лаврою – духовним центром православ'я.

У 2008 році розпочато зведення першої черги «Меморіалу жертв Голодомору» у вигляді Свічі Пам'яті. Символічність цього образу відсилає до неупокоєних душ мільйонів замордованих голодом українських селян. Таким чином, Президент сформував новий простір пам'яті в історичному центрі столиці. Невипадково рішення перейменувати вулицю Січневого повстання на вулицю Івана Мазепи збіглося в часі з початком будівництва.

Голодомор, як і дискурс ОУН/УПА, мали стати альтернативою радянській політиці пам'яті з центральними темами «Жовтневої революції» та «Великої Вітчизняної війни». Відповідно усталені «місця пам'яті» та міський простір столиці незалежної України почали зазнавати відповідних змін.

Певний поворот до старого курсу зробила команда Президента Віктора Януковича, який по-

Фото 6. Національний музей
«Меморіал жертв Голодомору»

вернув старі радянські практики в святковий календар України. Аби підсилити і дещо українізувати радянський міф «Великої Вітчизняної війни», 1 травня 2013 року у Парку Вічної Слави відкрили пам'ятники двічі Героям Радянського Союзу льотчику-космонавту Георгію Береговому та льотчику-випробувачу Амет-Хану Султану. Погруддя були встановлені

біля пам'ятника тричі Герою Радянського Союзу Івану Кожедубу, яке було відкрите ще 8 травня 2010 року.

Присутній на церемонії відкриття тодішній Прем'єр-міністр України Микола Азаров, заявив, що ці два пам'ятники є першим кроком на шляху відкриття Алеї героїв Великої Вітчизняної війни, створення якої планували завершити до 70-ї річниці перемоги над нацизмом. Пантеон героїв мали

²⁸ В Києві появились два новых памятника героям СССР (травень 2013 р.). Отримано з ТСН : <https://tsn.ua/ru/kyiv/v-kieve-poyavilis-dva-novyh-pamyatnika-geroyam-sssr-303733.html>

Фото 7. Урочисте відкриття погрудь двічі Героям Радянського Союзу льотчику-космонавту Георгію Береговому та льотчику-випробувачу Амет-Хану Султану в Парку Вічної Слави

доповнити погруддя радянським танкістам, піхотинцям та партизанам²⁸.

Революція Гідності, анексія Криму і російська інтервенція на сході України докорінно змінили політичний дискурс. Оскільки російська агресія проти України відбувалася у символічному полі Другої світової війни, в рамках якої українці подавалися російськими ЗМІ виключно як колабораціоністи й посібники нацистів, виникла на-

гальна необхідність відмежуватися від радянського міфу Великої Вітчизняної і запропонувати суспільству новий український наратив Другої світової.

Пошук ефективних рішень впровадження нової культури пам'яті щодо Другої світової війни українською владою ішов шляхом проб і помилок, що відбивалося як у культурному, так і в символічному просторі Києва. Вище згадана дослідниця Лариса Буряк зазначала, що культурний простір – це не тільки фізична, а й уявна реальність, «оскільки образи, якими мислить людина, інколи яскравіші,

Фото 8. Пам'ятник тричі Герою Радянського Союзу Івану Кожедубу в Парку Вічної Слави

²⁹ Буряк, Л. (2013). Вказ. праця, 95.

барвистіші, емоційно більш загострені, ніж фізично існуючі об'єкти». Саме синтез фізичної й уявної реальності міста забезпечує тривалість існування певних пам'яткових конструктивів та їхню тяглість навіть попри те, що вони зазнають певних суспільно-політичних трансформацій²⁹.

Перша спроба поєднати в культурному просторі Києва найбільший конфлікт ХХ століття із сучасною війною за незалежність зазнала невдачі. У 2015 році Адміністрація Президента Петра Порошенка виступила з ідеєю перепоховати в меморіальному комплексі «Парк Вічної Слави» в Києві останки двох невідомих солдатів – учасника АТО та воїна Другої світової війни. Також було запропоновано змінити напис на вході до Парку «1941–1945» на «Слава Україні! Героям Слава!».

Ідея перепоховання виникла після того, як 27 червня 2014 року 79-та аеромобільна бригада в районі населеного пункту Маринівка (Донецька область) знайшла поховання невідомого солдата Другої світової війни. Самі заходи були заплановані в рамках святкування Дня прапора та Дня незалежності. Однак напередодні свят від цієї ідеї відмовилися через тиск громадськості, яка вимагала обговорення³⁰.

Отже, культурний простір Парку вічної Слави зазнав докорінних змін, які суттєво поглибляться після того, як буде завершено будівництво другої черги музею Голодомору. Радикальних змін зазнало й прочитання історії Другої світової війни, яке тепер тяжіє до європейської культури пам'яті з культом людської трагедії, і відходить від радянського пафосу «героїчної перемоги».

Меморіальний комплекс «Національний музей історії України у Другій світовій війні» та Музей Становлення Української Нації

Меморіальний комплекс, що зараз носить назву «Національний музей історії України у Другій світовій війні», був офіційно відкритий 9 травня 1981 року. Від перших днів свого існування на новій території колектив музею тяжів до універсального прочитання. Окрім основної експозиції, присвяченої подіям Другої світової, в рамках музею була також створена окрема експозиція, «На чужих війнах». Вона мала показати участь радянських солдат у локальних конфліктах другої половини ХХ століття, найбільш драматичним і кривавим з яких для СРСР стала війна в Афганістані, де загинуло 2378 вихідців з України³¹.

Виставка була відкрита у травні 1992 року під назвою «Твої, Батьківщино, сини. Обов'язок. Подвиг. Трагедія». Вона стала першою подібною стаціонарною виставкою на пострадянському просторі. Після багатьох доопрацювань експозиція набула сучасного вигляду. Нині вона становить понад 18 тис. одиниць, 5 тис. із них експонуються в трьох залах музею³².

З початком війни на сході України значну роботу колектив музею присвятив саме їй. Уже на вході до Меморіального комплексу відвідувачів зустрічає виставка трофейної техніки, яка є речовим

³⁰ Адміністрація Президента відмовилася від ідеї перепоховань у Парку Вічної Слави (18 серпня 2015 р.). Отримано 18 серпня 2015 р. з Радіо Свобода: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27195800.html>

³¹ Мартинов, А. (2003). Афганська війна. У *Енциклопедія історії України. Т.1: А-В*. Київ: Наукова думка.

³² Експозиція «На Чужих війнах» (2019). Отримано з: *Меморіальний комплекс «Національний музей історії України у Другій світовій війні»*. https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/expositions/relic_expo/

Фото 9. Експозиція російської трофейної техніки на вході до Меморіального комплексу «Національний музей історії України у Другій світовій війні»

доказом агресії Російської Федерації проти України. У липні 2014 року важку російську техніку, серед якої реактивна система «Град» (БМ-21), бронетранспортер (БТР-80) та танк (Т-67БВ), передали до музею Міністерство оборони України та СБУ³³.

Також музей створив низку виставок, присвячених темі війни на Сході: «Україна. Реалії сучасної війни», «Український

схід», «На лінії вогню» та «Вертаємо своє». Остання виставка була приурочена до 5-ї річниці звільнення міст на сході України³⁴.

З 11 грудня 2017 по 18 червня 2019 року в Національному музеї історії України у Другій світовій війні експонувалася виставка «Наші», організована спільно з музеєм «Становлення української нації». Останній офіційно був відкритий 3 серпня 2019 року. Він розміщений в основній будівлі меморіального комплексу і є приватним. Окрасою колекції є 100 воскових фігур видатних українців, виконаних у натуральний зріст. Експозиція музею охоплює період від найдавніших часів до сьогодення³⁵. Великий блок присвячений подіям війни на сході України, яка представлена восковими фігурами таких відомих постатей, як Ігор Гордійчук («Сумрак»), Валерій Краснян («Барс»), Павло Чайка («Сігл»), Андрій Шараскін («Богема»), Дмитро Ярош («Яструб»), Анатолій Свирид (позивний «Спартанець») та янголи-охоронці медики Яна Зінкевич («Яна») і Всеволод Стеблюк («Айболіт»). Самі ці фігури експонувалися в рамках згаданого вище спільного проекту двох музеїв «Наші». Поява приватного музею в будівлі Національного музею теж змінює культурний простір Києва як столиці України, розширює значення і символічність цього простору, змінює його конотації.

У рамках даної статті не зупинятимуся окремо на змінах у комеморативних практиках офіційного святкування дня перемоги, лише зазначу, що з 2014 року Україна 8-го травня відзначає «День пам'яті і примирення», коли вшановує жертв Другої світової війни³⁶.

Колишня вулиця Січневого повстання також лишається місцем проведення ходи «Безсмертного полку», яка з 2015 року стала в Україні регулярною. Цю практику можна порівняти з культурою

³³ Колекції. (2019, вересень 2019). Отримано з Меморіального комплексу «Національний музей історії України у Другій світовій війні»: https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/_other_projects/ato/ato_collections/

³⁴ Експозиційні (2019, вересень 09). Retrieved from Меморіальний комплекс «Національний музей історії України у Другій світовій війні»: https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/_other_projects/ato/ato_projects/expositions/

³⁵ У Києві відкривають музей «Становлення української нації» (03 серпень 2019 р.). Отримано з Укрінформ : <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2753578-u-kyevi-vidkrivaut-muzej-stanovlennia-ukrainskoi-nacii.html>

³⁶ Сьогодні в Україні відзначають день Пам'яті та Примирення (2019, травня 08). Retrieved from Главком : <https://glavcom.ua/news/sogodni-v-ukrajini-vidznachayut-den-pamyati-ta-primirennya-591923.html>

Фото 10. Відкриття Музею «Становлення української нації». 3 серпня 2019 року.

Фото 11. Фрагмент експозиції Музею «Становлення української нації». Воськові фігури Володимира Винниченка, Михайла Грушевського та Симона Петлюри

³⁷ Примаченко, Я. (2017). *42 мільйони – ігрища на крові*. Отримано 24 лютого 2017 р. з Historians.in.ua: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2120-yana-prymachenko-42-miliony-ihryshcha-na-krovi>

радянських військових парадів, яка у видозміненій формі була привнесена з Росії в Україну³⁷. Отже, одна з центральних вулиць української столиці продовжує функціонувати як місце і простір конкурентних моделей пам'яті, пов'язаних з історичними подіями ХХ століття.

Культурний простір Києва неможливо уявити без Національного Києво-Печерського істори-

ко-культурного заповідника, теж розміщеного на колишній вулиці Січневого повстання. Наразі на території заповідника міститься офіційна резиденція УПЦ МП. Поряд функціонує «Мистецький арсенал», позиціонуючи себе як флагманську українську інституцію культури, яка «у своїй діяльності інтегрує різні види мистецтва – від сучасного мистецтва, нової музики й театру до літератури та музейної справи». Свою місію «Мистецький арсенал» вбачає у сприянні «мо-

Фото 12. Президент Петро Порошенко та перша леді під час урочистостей з нагоди Дня пам'яті і примирення на території Меморіального комплексу «Національний музей історії України у Другій світовій війні». 8 травня 2015 року

³⁸ *Місія Інституції*. (2003). Retrieved вересня 04 , 2003, from «Мистецький арсенал»: <https://artarsenal.in.ua/uk/pro-nas/misiya/>

дернізації українського суспільства та інтеграції України до світового контексту, спираючись на ціннісний потенціал культури»³⁸. Ці два комплекси по суті є «альфою й омегою» у репрезентації культурної спадщини України, вони ніби перекидають місток між традицією й сьогоденням.

Доволі символічним видається той семантичний ряд, який утворюють собою «місця пам'яті» вздовж колишньої вулиці Січневого повстання в культурному просторі української столиці. З одного боку, вони утворюють хронологічну лінію українська революція 1917–1921 років – Голодомор – Друга світова війна, які мають потужний суспільний і політичний резонанс. З другого боку, вулиця починається з «Арсеналу» і ним же і закінчується, поглиблюючи відчуття тих трансформацій, що їх зазнав культурний простір Києва за часів незалежності України. Києво-Печерська лавра постає в цьому просторі певною константою, довкола якої він, власне, і вибудовується.

Фото 13. Вид на Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Фото 14. Національний культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал»

References

- 1992: Ostanniy Prezydent UNR peredaye kleynody Kravchuku. (2012). Otrymano 22 sichnya 2012 p. z Istorychna pravda: <http://www.istpravda.com.ua/videos/2012/01/22/69657/>
- Administratsiya Prezydenta vidmovylasya vid ideyi perepokhovan' u Parku Vichnoyi Slavy . (18 serpnia 2015 p.). Otrymano 18 serpnia 2015 p. z Radio Svoboda: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27195800.html>
- Bondarenko, K. (14 Zhovten' 2002 p.). Desyateletye pod znakom Kuchmy. Otrymano z Ukrayins'ka pravda: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2002/10/14/4369897/>
- Buryak, L. (2013). Pam"yat' v kul'turnomu prostori mista (kyyivs'kyy kontekst). Natsional'na ta istorychna pam"yat'. Zbirnyk naukovykh prats'(8(8)), 94-102.
- V Kyeve vozle metro Arsenal'naya demontyruyut lehendarnyy pamyatnyk pushke. . (2017). Otrymano z Strana.ua: <https://strana.ua/news/52934-v-kieve-pamyatnik-pushke-s-arsenalnoj-zaberut-v-muzej.html>
- V Kyeve poyavyls' dva novykh pamyatnyka heroyam SSSR . (traven' 2013 p.). Otrymano z TSN : <https://tsn.ua/ru/kyiv/v-kieve-poyavilis-dva-novyh-pamyatnika-geroyam-sssr-303733.html>
- Verstyuk, V., & Skal's'kyy, V. (2010). Ukrayins'ka revolyutsiya 1917–1921 rr. u politytsi formuvannya natsional'noyi pam"yati u 2007–2010 rr. . Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv(5), 5-22.
- Hrynevych, V. (17 bereznia 2016 p.). Viyna pam"yatey yak konflikt postkolonial'noho ta impers'koho dyskursiv. Otrymano z Ukrayina moderna: <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/memory-wars-imperial-discourses>
- Hrytsak, YA. (2011). Istoriya i pam"yat': amneziya, ambivalentnist', aktyvizatsiya. u Ukrayina: protsesy natsiyetvorennia. Kyyiv: K.I.S.
- Ekspozytsiyni. (2019, veresen' 09). Retrieved from Memorial'nyy kompleks «Natsional'nyy muzey istoriyi Ukrayiny u Druhiy svitoviy viyni»: https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/_other_projects/ato/ato_projects/expositions/
- Zakon Ukrayiny «Pro pravonastupnytstvo Ukrayiny». (1991). Otrymano z Verkhovna Rada Ukrayiny: <https://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1543-12>
- Kas'yanov, H. (2018). Prezydent («Past Continuous: istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh rokiv»). Otrymano z Historians.in.ua: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2232-past-continuous-istorichna-politika-1980-kh-2000-kh-rr-ukrajina-ta-su>
- Klymenko, O. (07 Lystopad 2016 p.). Zhovtneva revolyutsiya yak radyans'kyy «proekt pam"yati» 1920-kh rr. . Otrymano z Ukrayina moderna: <http://uamoderna.com/md/klymenko-revolution>
- Kolektsiyi. (2019, veresen' 2019). Retrieved from Memorial'nyy kompleks «Natsional'nyy muzey istoriyi Ukrayiny u Druhiy svitoviy viyni»: https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/_other_projects/ato/ato_collections/
- Korol'ov, H. (2011). Ukraynskaya revolyutsyya 1917–1921 hh.: myfy sovremennykh, obrazy y predstavlenyya v ystoryohrafiy. . Ab imperio(4), 357-375.
- Malynova, O. (2015). Velykaya Otechestvennaya voyna kak symvolycheskyy resurs: évolutsyya otobrazhenyya v ofytsyal'noy rytoryke 2000–2010 hh. Rossyya y sovremennyy myr(2(87)), 6-29.

- Martynov, A. (2003). Afhans'ka viyna. u Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny. T.1: A-V. Kyiv: Naukova dumka.
- Ekspozytsiya «Na Chuzhykh viynakh» (2019). Otrymano z: Memorial'nyy kompleks «Natsional'nyy muzey istoriyi Ukrayiny u Druhiy svitoviy viyni». https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/expositions/relic_expo/
- Mystets'kyi Arsenal. (2020). Istoriya stvorennia . Otrymano 17 sichnya 2020 p. z <https://artarsenal.in.ua/uk/istoriya/>
- Misiya Instytutsiyi. (2003). Retrieved veresnya 04 , 2003, from «Mystets'kyi arsenal»: <https://artarsenal.in.ua/uk/pro-nas/misiya/>
- Natsionalisty pereymenuvaly pam'yatnyk z harmatoyu na Arsenal'niy ploshchi. (18 cherven' 2019 p.). Otrymano z Khmarochos: <https://hmarochos.kiev.ua/2019/06/18/natsionalisty-pereymenuvaly-pam-yatnyk-z-garmatoyu-na-arsenalnij-ploshhi-foto/>
- Oleksiychenko, N., & Hatal's'ka, N.& ta in. (2017). Memorial'ni parky Kyieva. Bila Tserkva: Vydavets' Pshonkivs'kyi O. V.
- Park Vichnoyi Slavy v memorial'nomu prostori Kyieva. (2018). Otrymano 09 veresnya 2019 p. z Memorial'nyy kompleks «Natsional'nyy Muzey istoriyi Ukrayiny u Druhiy svitoviy viyni»: https://www.warmuseum.kiev.ua/_ua/martiolog/necropolis/1_park_slavi/
- Prezydent proholosyv 2017 rik Rokom ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rokiv. . (22 sichen' 2016 p.). Otrymano z Administratsiya Prezidenta Ukrayiny: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-progoslov-2017-rik-rokom-ukrayinskoyi-revoluciyi-36651>
- Prymachenko, YA. (2017). 42 mil'yony – ihryshcha na krovi . Otrymano 24 lyutoho 2017 p. z Historians.in.ua: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2120-yana-prymachenko-42-miliony-ihryshcha-na-krovi>
- Sichnevoho Povstannya . (09 veresen' 2019 p.). Otrymano z Zvid pam'yatok istoriyi ta kul'tury: <http://pamyatky.kiev.ua/streets/sichnevogo-povstannya>
- S'ohodni v Ukrayini vidznachayut' den' Pam'yati ta Prymyrennya . (2019, travnya 08). Retrieved from Hlavkom : <https://glavcom.ua/news/sogodni-v-ukrajini-vidznachayut-den-pamyati-ta-primirennia-591923.html>
- U Kyievi vidkryvayut' muzey «Stanovlennia ukrayins'koyi natsiyi» . (03 serpen' 2019 p.). Otrymano z Ukrinform : <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2753578-u-kyevi-vidkrivaut-muzej-stanovlennia-ukrainskoi-nacii.html>
- Ulytsa Mazepy stala Lavrskoy. . (08 lypnya 2010 p.). Otrymano 15 Sichen' 2020 p. z Segodnya : <https://kiev.segodnya.ua/kpower/ulitsa-mazepy-ctala-lavrckoj.html>
- Ulytsu Mazepy v Kyieve pereymenuvaly v Lavrskuyu. (08 lypnya 2010 p.). Otrymano z Tsenzor.Net : https://censor.net.ua/news/126174/ulitsu_mazepy_v_kieve_pereymenuvali_v_lavrskuyu
- Ulytsu Yanvarskoho Vosstannya pereymenuvaly... eshche 10 let nazad! . (2007). Otrymano 27 Zhovten' 2007 p. z Segodnya: <https://kiev.segodnya.ua/kpower/ulitsu-janvarckoho-vocctanija-pereymenuvali%E2%80%A6eshche-10-let-nazad.html>
- Shapoval, YU. (2017). Khocha represovanyy ne buv. Oleksandr Dovzhenko u svitli yoho spravy-formulyara. u Represovani kinematohrafisty. Aktual'na pam'yat'. Stati y dokumenty. (ss. 46-49). Kyiv: Redaktsiya zhurnalu «Kino-Teatr», «Art Knyha».
- Shtohryn, I. (2010). Chomu v Kyievi pereymenuvaly vulytsyu Ivana Mazepy? Otrymano 14 lypnya 2014 p. z <https://www.radiosvoboda.org/a/2099001.html>

Yana Prymachenko

**“PLACES OF MEMORY” TRANSFORMATION
IN POST-SOVIET KYIV’S CULTURAL PLACES
A CASE OF JANUARY UPRISING STREET**

The article deals with the transformation of “places of memory” in post-Soviet Kyiv’s cultural space based on the case of January Uprising Street. The main attention focuses on three events crucial for Ukrainian history in the twentieth century: the 1917–1921 Ukrainian Revolution, Holodomor and the Second World War. The author highlights the change in the ideological connotation and cultural representations of Soviet “places of memory” during almost thirty years of Ukrainian independence.

The former January Uprising Street, which today consists of two streets – Ivan Mazepa and Lavrska – would for a long period of time signify the key events of Soviet history: October Revolution Civil war and World War II. The Park of Eternal Glory and Memorial complex “Ukrainian State Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941–1945” (now known as the National museum of the history of Ukraine in the Second World War) built into the historical space of the ancient Kyiv had to propagate the main Soviet historical event. After Ukraine gained independence the space along the former January Uprising Street has transformed greatly. The public space has been affected by the rediscovery of forgotten and erased events.

Key words: *memory places, cultural space, January Uprising, UNR, Ukrainian revolution, Holodomor, World War II.*

ПРИМОРСЬКІ МІСТА ТА ЇХ ГОЛОСИ

DOI 10.15407/mics2020.08.073

УДК 908(477.62)(14)003.341:82.146»18»=161.1+161.2

Євген Чернухін,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, Київ
<https://orcid.org/0000-0003-4906-0787>

ПІСНІ Й ВІРШІ «ВЕЛИКОГО МІСТА»: ДО ПИТАННЯ КУЛЬТУРИ Й ПОБУТУ МАРІУПОЛЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Урумський рукопис першої половини XIX ст. серед різноманітних матеріалів, записаних грецькими літерами, містить декілька текстів, що являють собою уривки італійських, українських і російських народних пісень та віршів. Наявність такого роду текстів, характер їхнього запису свідчать про поширення серед тюркомовних греків Маріуполя італійської, української і російської пісенних культур та почасти художньої літератури вже в перші десятиліття їх перебування в Надазов'я.

Ключові слова: уруми, народні пісні й вірші, греки Надазов'я, Маріуполь

Звичаї й побут грецького населення Надазов'я в перші десятиліття існування їх доволі ізольованого регіонального формування (після переселення з Криму в 1778–1780 рр.) залишаються маловідомими через брак як свідчень сторонніх відвідувачів, так і недостатньо вистудійовану та вкрай обмежену базу першоджерел – власноручних записів пересельців¹. У зв'язку з археографічним описом одного з таких першоджерел, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. 364, № 1494), варто заторкнути саме цей бік повсякденного життя міста Маріуполя першої половини XIX ст., населеного переважно греками-урумами, тобто носіями тюркських діалектів.

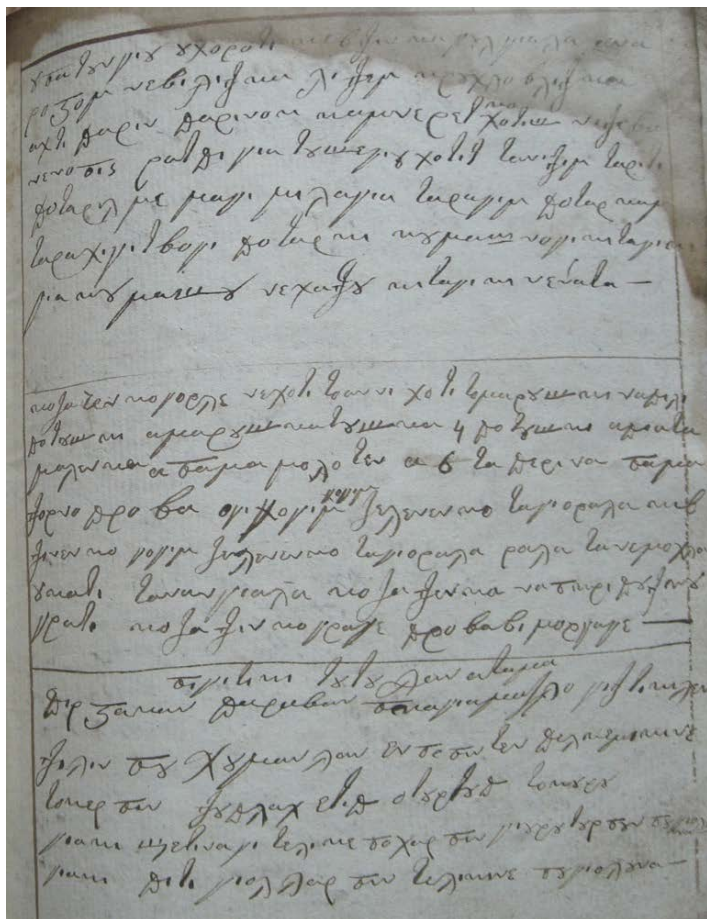
¹ Чернухін, Є. (2016). *Архів протоієрея Трифілія Карацоглу : першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я XVIII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ: Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського.

² Чернухін, Є., & Пірго, М. (2013). Родинні зв'язки та соціальний профіль маріупольського грека Івана Куркчу, укладача «Записок» першої половини ХІХ ст. *Спеціальні історичні дисципліни. Зб. наук. праць* (22/23), 539–561.

³ Чернухін, Е. (2006). Памятники караманлийского письма в Украине: к постановке проблемы и о перспективах исследования. *Роль етнічних спільнот Донеччини в розбудові української державності: матеріали першої регіональної конференції. 15–16 грудня 2006 р.* (сс. 205–227). Донецьк.

⁴ Чернишова, Т. (1960). Про грецький фольклор на Україні. *Народна творчість та етнографія* (4), 97–103; Гаркавець, О. (1986). Принципи становлення й розвитку урумської пісенної мови. *Мовознавство* (3), 57.

⁵ Чернухін, Е. (2018). Из рукописного наследия урумов Приазовья: народные песни, стихи и рассказы из Мариуполя первой половины ХІХ в. (по материалам урумской рукописи). У *Збірник наукових праць на пошану Наталії Олексіївни Терентьєвої*. Київ.

текстів урумською та новогрецькою мовами (загалом близько 40 текстів, які вже були предметом розгляду⁵) у зошиті вирізняються фрагменти однієї італійської пісні й казки, трьох «слов'янських» пісень і двох віршів, на які ми насамперед і звернемо увагу читача.

Так, на арк. 75 зв. грецькими літерами під заголовком «Пісня італійська» справді записана італійська (властиво, на діалекті одного з регіонів Апеннінського півострова) романтична пісня, щось на кшталт «міського романсу» про нещасливе кохання. На початку тексту нібито слова «від Карамате з Генуї», можливо, йдеться про інформатора – прізвище трапляється в грецьких джерелах.

Тексти, які нам допоможуть у цій справі, знаходимо серед зазначених рукописних нотаток різного характеру, складених урумом Іваном Савичем Куркчу-Кушнарєвим (1801–?), маріупольським міщанином, у 1828–1855 роках². Зокрема, рукопис містить понад 50 текстів того чи іншого фольклорного або літературного жанру, складених урумською, новогрецькою, італійською, українською та російською мовами. Майже всі тексти записані грецькою абеткою, тобто так званім караманським письмом³.

У цій невеличкій статті зупинимося на кількох текстах, що допоможуть скласти уявлення про культурну й мовну інтерференцію в місті Маріуполі та деякі, як видається, особливості формування в Надазов'ї кроскультурного середовища народної творчості, поліетнічна багаточисельність яка надалі стає однією з її найхарактерніших ознак⁴. Розглянуті далі пісенні й віршовані тексти рукопису складені іноземними стосовно урумів мовами.

Отже, поряд із незрівнянно більшою кількістю фольклорних і літературних

⁶ Ця фонетична транслітерація враховує звичаєві значення грецьких літер для запису інших мов, що містять звуки, яких немає в літературній грецькій мові.

⁷ Наведемо лише першу половину цієї пісні, змістовно пов'язану з текстом рукопису:

Во саду ли, в огороде
Девушка гуляла,
Невеличка, круглолицка,
Румяное личко.

За ней ходит, за ней бродит
Удалой молодчик.
За ней носит, за ней носит
Дороги подарки.

Дороги-то подарки:
Кумач да китайки.
«Кумачу я не хочу,
Китайки не надо!»

Кумачу я не хочу,
Китайки не надо;
Принеси, моя надежда,
Алого гризета,

Чтоб не стыдно было девке
На улицу выйти.
Благодарствую, молодчик,
Снабдил ты девицу!»

Зрозуміти зміст пісні не дуже важко, зважаючи на ключові слова. Ідеться про дівчину, що її «покохав» умовний ліричний герой – автор пісні, але вона віддячила йому «зрадою». На жаль, і характер запису, тобто грецька абетка, і довільне передання звуків італійської мови, морфології слів тощо заважають реконструкції первісного тексту без віднайдення першоджерела, що наразі доволі важко зробити. До того ж, на мій погляд, в окремих місцях автор записок утрутився в текст пісні, додаючи свої греко-тюркські пояснення. Нижче наведені дві реконструкції тексту, одна – грецькою абеткою, друга – латинською. Власне, реконструкція полягала в розділенні караманлійської мішанки на окремі слова, відповідно до норм італійської мови там, де це видається можливим. При цьому фонетична якість голосних залишена без змін, натомість приголосні подані так, як це передбачає їх відтворення в сучасній італійській мові. Проте це останнє дещо умовне, оскільки караманське письмо не розрізняє глухих і дзвінких приголосних, інакше кажучи d/t, p/b, c(e)/g(e) тощо.

В іншому місці записок, на арк. 76, без заголовків і будь-яких поміток грецькими літерами записані тексти, що в разі уважного розгляду й відповідної транслітерації впевнено розпізнаються як уривки «слов'янських» народних пісень. Розглянемо перший текст з його кириличним фонетичним відповідником⁶ російською мовою, але також без літературної коректури.

ου σατουν γιου ου χοροτι κεβτζινκα γουλγιαλα ανα ροστομ νεβιλιτζκα λιτζεμ κρουχλοβλιτζκα αχ τι παριν παρινοκ ка мне ретко хотиш вιτζεβο νε voσις ρατ πι για τουшеγιου хотит та вιτζи тарити потариλ ме маγi μιλαγια тараγiм потаркам тараχiγi тбоγi потарки кoυμαшvoγi кiтаγiке για кoυμαшoυ νε χατζoυ кiтаγiки νε вата.	У садун ю у хороди девчинка гуляла ана / ро- стом невеличка лицем кругловличка / ах ты ба- рин баринок ка мне ретко ходишь ничево / не носишь рад бы я душею ходит да ничим дарити / подарил м(н)е май милайя дарагим подаркам / дарагии твои подарки кумашной китайке / я ку- машу не хачу китайки не нада
---	--

Як бачимо, це початок відомої російської народної пісні «Во саду ли, в огороде»⁷. Фонетичне передання пісні в записах тюркомовного укладача свідчить, по-перше, про погане розуміння російської граматики і, вірогідно, самої мови, принаймні в цьому фольклорному контексті. По-друге, текст семантично вразливий. Бракує слів і навіть речень. Навіть якщо йдеться про якийсь із багатьох варіантів пісні, записані в рукопису рядки не завжди складаються в повноцінні речення. Здається, запис робили «по пам'яті», опираючись на зрозумілі слова, з метою зберегти тільки сам «зачин», щоби принагідно заспівати, але навряд чи підтримувати всю пісню.

⁸ Козаченьку гарний!
Не ходи до Ганни,
Ходи до Марушки —
На білі подушки;
А в Марушки-душки
Чотири подушки,
А п'ята маленька,
Сама молоденька,
А шоста перина —
Сама чорнобрива.

Розглянемо наступний текст.

Κοζατσενκο γορλε νε χοτι το αννι χοτι το μαρουσκι να πιλι ποτουσκι α μαρουσκα τουσκα 4 ποτουσκι α πιατα μαλενκα α сама молотен α 6 та перина сама τζορνπορβα	Козаченько горле не ходи до Анни ходи до Марушки на білі / подушки а Марушка душка 4 подушки а п'ята / маленька а сама молоден а 6-та перина сама / чорнобрива
---	---

Це вже коротенька українська жартівливо-еротична пісня «Козаченьку гарний! Не ходи до Ганни»⁸. Здається, зміна мови не дуже допомогла нашому укладачеві, хоча загалом в українській мові, порівняно з російською, вимова за артикуляцією чіткіша. Особливо прикро, що на початку незрозуміле йому слово «гарний» перетворилося на ім'я (?) «Горле». Те, що укладач оминає написання літерами чисел 4 і 6, свідчить як про те, що в цих словах є важкі для передання грецьким письмом звуки, так і про те, що лічити українською він таки вміє.

Нарешті, у третьому тексті маємо таке:

ογιογιμ γογιμ ζελενενκο таγi οραλα κιβ τζινενκο γογιμ ζελενενκο таγi οραλα ραλα та νε μοχλα ουκατι та νανγiαλα κοζατζενка να σικριπουτζκου γрати коζατζiνко γραγε проβαβi μοργαγε	Ой йо їм гоїм зелененько та й орала ків / чиненько гоїм зелененько та й орала (о)рала та не могла / (г)укати та нан'яла козаченька на скрипучку / грати козачинько грає бровави моргає
--	--

Ця жартівлива українська пісня «Ой за гаєм, гаєм зелененьким»⁹ теж виявилася складною для нашого укладача, котрий не зрозумів окремих слів і, до прикладу, замість «воликом чорненьким» повторив «гай зелененький». Пісня доволі розлога, і цей початок, вірогідно, теж міг слугувати як «зачин» для заспіву.

Очевидно, що подібні українські й російські пісні сприймалися надазовськими греками «на слух» і поступово завчалися під час спільних співів у не дуже офіційній атмосфері, наприклад, у шинках або на весіллях чи інших нерелігійних святах. Розглянуті тексти могли, теоретично, й бути переписані, але й у цьому разі першоджерелом мав бути якийсь особистий, не «офіційний» текст, записаний «по пам'яті» й так само незграбно. Імовірно, також, що мовна компетенція укладачів або переписувачів була невисокою. До того ж вони були невибагливі стосовно змістовної частини пісень, інакше кажучи, нерозуміння окремих слів або виразів не заважало сприймати пісні на музичному рівні і, хтозна, співати чи підспівувати самим. Те саме, до речі, можна сказати й про новогрецькі пісні з того ж зошита, записані так само недолуго й малозрозуміло, як інші.

⁹ Ой за гаєм, гаєм,
Гаєм зелененьким,
Там орала дівчинонька
Воликом чорненьким

Орала, орала,
Не вміла гукати,
Та й найняла козаченька
На скрипочку грати.

Козаченько грас,
Бровами моргас...
Вража ж його мати знає,
На що він моргас:

Чи на мої воли,
А чи на корови,
Чи на моє біле личко,
Чи на чорні брови?

Воли та корови
Усі поздиhaють,
Біле личко, чорні брови
Повік не злиняють!

¹⁰ Минуты счастья промчались
И вечно, вечно не придут,
Печали, горести остались,
И вечно, вечно не пройдут.

Недолго сердце биться станет,
Недолго буду я грустить,
В весенний день цветок увянет,
Его коль с веткой разлучить.

Я мнил счастливым быть тобою,
В тебе зря душу красоты.
Теперь прегорькою слезою
Плачу за лестные мечты.

Томлюсь, мучение ужасно!
Своей я жизни не прерву;
Ты смерть! Отрада для несчастных,
А я – для горести живу.

Завеса с глаз моих сорвалась,
И ты, о Лиля, не моя!
Не умирают, зная, с печали,
Когда живу на свете я.

Несносно жить всегда страдая,
С утра до вечера всегда;
И с просыплением ожидая,
Что вновь готовится беда.

¹¹ Река времен в своем стремлении
Уносит все дела людей
И топит в пропасти забвенья
Народы, царства и царей.

А если что и остается
Через звуки лиры и трубы,
То вечности жерлом пожрется
И общей не уйдет судьбы.

Однаке не тільки піснями різних народів цікавилися мешканці Маріуполя. Небайдужими вони були й до деяких вірців класичної російської поезії. Так, на арк. 74 зв. читаємо такі рядки, фонетичний ряд яких ми також транслітеруємо кирилицею:

μινουти τζαστιγια πραμτζαλις – γι βετζνογι βετζνογι
| νε притут отни лиш хористи оस्ताлис – слези оус
| кроβι текут – νε толко сертца питтца станит |
νε толко пуету για стратаτ – βεσεννιγi τεν |
τζιβетко ουβγiανит мνε как τζιβетко | ρаслουντζат
сметениγiαχ ουшаζνiχ | σβογε γiα ιιζνi νε прирβου
ο сμεрти отра | та тла ветзасνiα γiа ου хорости
ιιβου | να τζτο ιιε ιιπ κοχта стратаγiш γi σουтра
| то βετζε – ουσεχта γi σνeтepпeνiγeм oшита | γиш
ζαβеси от χλαζαχ μογiχ сорβα | λι τι ануота μογiа
πο ζто πο ζто ουш ουζ | ναλι тζо ιιβου να σβети γiа

Минуты счастья прамчались – и вечной вечной
/ не придут одни лишь хористи остались –
слезы уж / крови текут – недолго сертца биться
станит / не долго буду я страдать – весенний
день / цветко увянит мне как цветко / разлучат
сметениях ужазных / свое(й) я шизни не прирву
о смерть отра / да для не(с)часных а я у хорости
шиву / на что же шить кохда страдаишь и с утра
/ до вече(ра) – усехда и с нетерпением ошида /
ишь завесы от хлазах моих сорва / ли ты анюота
моя почто почто уш(е) уз / нали что шиву на
свети я

Це, попри неповноту і вже очікувані нами перекручення окремих слів та рядків, вірш К. Ф. Рилєєва (1895–1826) «Минуты счастья промчались»¹⁰, без закінчення. Проте навряд чи укладач знав щось про автора-«декабриста». Вірогідніше, що вірш уже вважався «народним» і слугував інструментом для висловлення почуттів. «Анюта», про яку пише укладач у своїй інтерполяції до тексту, очевидно, перша його дружина – Анна Павловна, котра померла 24 лютого 1833 р. під час пошесті. Отже, вірш міг бути укладений або десь до їхніх заручин, що відбулися 25 серпня 1828 р. в Карані, або ж, навпаки, зважаючи на трагічні нотки, вже після її смерті.

Завершуємо наш короткий огляд італійської, української та російської художньої творчості в «Записках» із Маріуполя першої половини XIX ст. текстом з арк. 77 зв.

река времiон σβογiοιμ тетзениγe ουνοσιτ | потβiχι
λουτεγi γi топit βъ пропастι ζαпβeνiα | ναροτι
τζαρσтβα γi тζареγi

Река времен (в) своем теченье уносит / подвихи
людей и топит в пропасти забвенья / народы
царства и царей

Ці чудові рядки, як відомо, записав на грифельній дошці Гаврила Державін (1843–1816) в один з останніх днів життя. Усталена назва цього вірша (або оди) «На тленное»¹¹. Як у всіх попередніх випадках, цей текст укладач також залишив без закінчення. Цікаво, що початок оди не зовсім відповідає оригіналові, але саме таке слово («течение» – замість «стремление») використав грек італій-

¹² «Река времен в своем теченьи
Уносит все дела людей
И топит в пропасти забвенья
Народы, царства и царей.
А если что и остается
Чрез звуки лиры и трубы,
То вечности жерлом пожрется
И общей не уйдет судьбы».

Так лебедь пел, Пиндар российский,
Когда готовился уж час,
В полете быстром к гробу близкий,
Взвенеть ему последний раз.
И в миг, как хладною рукою
Уж лиру смерть рвала из рук,
Так громкой он издал струною
Пленительный последний звук.

Из века в век сей звук прольется.
Державин, нет! Всежруща тлень
К венкам твоим не прикоснется,
Пока светящий смертным день
Чредиться будет с ночью звездной,
Пока ось мира не падет, –
Времен над реющею бездной
Венок твой с лирою всплывет.

Цікаво, що В. Капніст неточно цитує Г. Державіна, замінюючи слово «стремление» на «течение». Таку саму заміну зробив О. Пушкін, записуючи ці рядки до альбому свого болдинського сусіди Д. О. Остаф'єва, але набагато пізніше. Чи знав О. Пушкін текст вірша-відповіді В. Капніста? Відомий літературознавець Натан Ейдельман (1930–1989) у статті, присвяченій аналізу останньої оди Г. Державіна і дотичним «помилкам» О. Пушкіна, про це не повідомляє (див., Ейдельман, Н. (1985). Последние стихи. *Знание – сила* (8), 32–34).

¹³ *Мариуполь и его окрестности*. (1892 (перевидання 2001 р.)). Мариуполь. 154–167.

¹⁴ Там само. 96–97.

ського походження Василь Капніст (1758–1823) у своїй відповіді на оду Державіна¹². Чи не цей твір, власне, поширювався у списках на Маріупольщині? Про «народне» сприйняття цих філософських рядків свідчить і помітка укладача – «проповідь».

Ураховуючи понад тридцять урумських текстів і ще з десятків новогрецьких та італійських, ми, звичайно, не можемо стверджувати якусь особливу прихильність Івана Куркчу, а надто всіх сучасних йому маріупольських греків, до української або російської народної творчості чи літератури (для цього в нас ще недостатньо прикладів). Проте очевидно, що в місті поступово складалося поліетнічне середовище, і, як це не дивно, пропорційне співвідношення зазначених текстів у «Записках», можливо, віддзеркалює ту ситуацію, що існувала в перші десятиріччя перебування кримських переселенців у Надазов'ї. Гору брали рідні урумські наспіви, але були відомі й новогрецькі пісні – з середовища грекомовних румеїв та зайжджих греків, італійські – з уст вихідців з Апеннінського півострова, чия присутність у Маріуполі в першій половині XIX ст. була відзначена ще давніми краєзнавцями і старожилами¹³, і, як бачимо, російські та українські пісні й вірші. Джерелом останніх треба вважати насамперед «російське» населення міста, котре попри всі формальні заборони на заселення округу «негреками» завжди існувало в тому чи іншому вигляді й вимірі.

Як саме і де перетиналися шляхи міських обивателів різних народів і вірувань, важко сказати. Можливо, це були тодішні «hot spots» – публічні місця, де можна було випити келих вина, поговорити про різні речі, а то й заспівати пісень. Можливо, переважали зустрічі по домівках — щось на кшталт провінційних салонів, де приймали цікавих для господаря людей. Так чи інакше, але ці (або ж подібні до них) різномовні витвори народної творчості чи художні твори, що повсякчас набували ознак народності за рахунок широкого визнання, поступово ставали надбанням і нащадків колишніх візантійських підданих.

Наприкінці варто додати ще кілька слів про укладача рукопису – людину непересічну для Маріуполя першої половини XIX ст. Іван Савич Куркчу-Кушнарьов уже в 1834 р. відзначає себе як «гласного» міської думи, у 1851 – як «засідателя» Маріупольського суду. Хрещеними батьками його дітей були представники купецької родини Чентукових – це в їхньому будинку в 1837 і 1845 рр. зупинялися члени імператорської родини під час подорожей Надчорномор'ям¹⁴. Його син Сава Іванович Куркчу (1834–1897) був одним із найбільших у місті торговців хлібом. Через інших дітей Іван Савич мав сімейні зв'язки з найвпливовішими родинами Маріуполя. Отже, не дуже блискуче знання російської, української, італійської або новогрецької мов з їхніми нелегкими правописними нормами (для носія тюркського діалекту) не повинно знецінювати або применшувати його громадський статус чи загальний рівень пізнань у різних сферах життя, котрі почасти викарбувані в його власноручних записках.

References

- Harkavets', O. (1986). Pryntsypy stanovlennya y rozvytku urums'koyi pisennoyi movy. *Movoznavstvo*(3), 51–57.
- Maryupol' y eho okrestnosty. (1892 (perevydannya 2001 r.)). Maryupol'.
- Chernyshova, T. (1960). Pro hrets'kyi fol'klor na Ukraini. *Narodna tvorchist' ta etnografiya*(4), 97–103.
- Chernukhyn, E. (2018). Yz rukopysnoho nasledyya urumov Pryazov'ya: narodnye pesny, stykhy y rasskazy yz Maryupolya pervoy polovyny KHIKH v. (po materyalam urumskoy rukopysy). u *Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu Nataliyi Oleksiyivny Terent'yevoyi*. Kyiv.
- Chernukhyn, E. (2018). Yz rukopysnoho nasledyya urumov Pryazov'ya: narodnye pesny, stykhy y rasskazy yz Maryupolya pervoy polovyny KHIKH v. (po materyalam urumskoy rukopysy). u *Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu Nataliyi Oleksiyivny Terent'yevoyi*. Kyiv.
- Chernukhin, E. (2006). Pamyatnyky karamanlyyskoho pys'ma v Ukraini: k postanovke problemy y o perspektyvakh yssledovannya . Rol' etnichnykh spil'not Donechchyny v rozbudovi ukraïns'koyi derzhavnosti: materialy pershoyi rehional'noyi konferentsiyi. 15–16 hrudnya 2006 r. (ss. 205–227). Donetsk.
- Chernukhin, YE. (2016). Arkhiv protoiyereya Tryfiliya Karatsohlu : pershodzherela z istoriyi hrekiv Krymu ta Nadazov"ya XVIII st. u fondakh Institutu rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho. Kyiv: Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernads'koho.
- Chernukhin, YE., & Pirho, M. (2013). Rodynni zv"yazky ta sotsial'nyy profil' mariupol's'koho hreka Ivana Kurkchu, ukladacha «Zapysok» pershoyi polovyny 19 st. *Spetsial'ni istorychni dystsypliny*. *Zb. nauk. prats' (22/23)*, 539–561.
- Éydel'man, N. (1985). Poslednye stykhy. *Znanye — syla*(8), 32–34.

Yevhen Chernukhin

SONGS AND POEMS OF THE “BIG CITY”: TO THE QUESTION OF CULTURE AND LIFE OF MARIUPOL IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

There are several fragments of Italian, Russian and Ukrainian folk songs and poems among various texts, written with Greek letters, in the Urum manuscript dating from the first half of the 19th cent. The very presence of such texts, the character of their transcription indicate the spread of Italian, Russian and Ukrainian song culture and, in some degree, literature among the Turkish speaking Greeks of Mariupol in the first decades of their residence in Azov region.

Key words: *Urums, folk songs and poems, the Greeks of Azov region, Mariupol.*

DOI 10.15407/mics2020.08.080

УДК 39.316.4. 477(74)

Тетяна Тхоржевська,*кандидат історичних наук, доцент,
Одеський національний політехнічний університет
<https://orcid.org/0000-0002-4696-4636>***Катерина Виноградова,***бакалавр культурології*

ДВІР У СПАЛЬНОМУ РАЙОНІ ОДЕСИ В УЯВЛЕННЯХ ТРЬОХ ПОКОЛІНЬ ЙОГО МЕШКАНЦІВ

У статті вивчається змінність/незмінність уявлень про спільний комунікативний простір на прикладі одного двору у спальному районі Одеси. Застосовуються методи глибинного інтерв'ю та ментального картування, за допомогою яких досліджуються уявлення трьох вікових груп мешканців дворового простору. Такий підхід дає можливість досягнути розуміння мешканцями двору як спільного простору в період від заселення нових будинків (1979–1980) до сьогодення (дослідження проводилося навесні 2018 р.). Головною дослідницькою стратегією є започаткований структуралістами метод бінарних опозицій. Для аналізу змінності/незмінності уявлень про спільний простір двору використовуються бінарні опозиції колективне/індивідуальне, активність/байдужість, свій/чужий. Помічені нами тенденції розвитку уявлень про спільний простір двору спрямовані від колективізму до індивідуалізму, від активності до байдужості (або «негативної толерантності» за визначенням В. Сквірської та К. Хамфрі); від «всі свої» та простір «наш» до «непомітності» (чужого й незрозумілості належності простору).

Ключові слова: антропологія, місто, спальний район, Одеса, уявлення, спільний простір, ментальне картування, двір, бінарні опозиції.

¹ Див., наприклад: Гримич, М. (Ред.). (2017). *Антропологія простору: збірник наукових праць*. (Т.1: Культурний ландшафт Києва та околиць). Київ: Дуліби; Отріщенко, Н. (Ред.). (2018). *Сихів: простори, пам'яті, практики. Результати третьої міської літньої школи «Уявлення та досвіди»*. Львів: ФОП Шумилович.

² Петренко-Лисак, А. (2018). *Міський балкон – не-місце чи поза-місце на межі приватного і публічного*. Київ: Рубрика. Retrieved from <https://rubryka.com/blog/miskyj-balkon/>

³ Борисенко, М. (2009). *Житло та побут міського населення України у 20–30-х рр. XX століття*. Київ: ВД «Стилос»; *Этнология Одессы в исторической и современной перспективах*. (2017). Одесса: Ирбис.

⁴ Holston, J., & Appadurai, A. (1996). Cities and Citizenship. *Public Culture*(8), 193. Retrieved from http://www.arjunappadurai.org/articles/Appadurai_Cities_and_Citizenship.pdf

⁵ Прато, Д. & Прадо, І. (2017). УРБАНІСТИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ. *City: History, Culture, Society*(1), 11–43. doi:<https://doi.org/10.15407/mics2016.01.011>

Постановка проблеми

Дослідження українських міст за допомогою методів культурної/соціальної антропології актуалізувались упродовж останніх кількох років. Незважаючи на новизну подібних проектів для українського гуманітарного простору вже існують комплексні роботи, присвячені окремим містам або районам¹. Наявні також вивчення окремих сюжетів у міському просторі, які торують шлях урбаністичним дослідженням у різних наукових контекстах². Важливим у цьому контексті є напрям «етнології міста», в межах якого міста стають новим етнографічним полем³. Разом з тим станом на сьогодні не випадає говорити про вичерпаність подібних досліджень. Радше навпаки, це «поле» дає значну дослідницьку перспективу на майбутнє.

А. Ападураї стверджує, що «сучасне міське життя містить численні й різноманітні культурні особливості, способи життя та форми присвоєння міського простору»⁴. Антропологія уможливила дослідження цього різноманіття, адже «...пропонує унікальний підхід, що ґрунтується на практичному досвіді, і досліджує, як саме глобальні процеси позначаються на житті окремої людини і цілих спільнот на мікрорівні й у ширшому контексті»⁵. Отже, необхідність усвідомлювати глобальні тенденції не заперечує цінностей локальних досліджень, вивчення заведених практик у межах окремих спільнот.

Друга половина XX ст. відома як доба глобальної урбанізації, внаслідок якої вже на початку ХХІ ст. у містах опинилася більшість людства. Радянська модернізація, зокрема й урбанізація, була частиною цих процесів. Розпад СРСР, становлення України як незалежної держави зумовили зміни багатьох повсякденних практик. Усі ці процеси впливали на людські співтовариства, різноманітні локальні спільноти.

Об'єктом нашої уваги в цій роботі є один двір у спальному районі Одеси – на житловому масиві Котовського. Ми намагалися з'ясувати, в який спосіб мешканці двору змінювали свої уявлення про спільний простір; у цьому й полягає головна мета нашої роботи. Хронологічно дослідження охоплює період від заселення перших мешканців у нові будинки (1979–1980-ті рр.) до сьогодення (дослідження проводилося навесні 2018 р.).

«Одеський двір»: антропологічні дослідження

Серед антропологічних досліджень Одеси варто згадати два дослідницькі проекти, де «двір» як окремий локус так чи інакше був у фокусі уваги.

У 1995 році в Одесі проходила літня школа із соціальної антропології, організована Інститутом розвитку людини імені Макса Планка. Одним із підсумків її є дуже якісна антропологічна праця Ольги Болдецької та Мануели Леонхардт «Велика родина? Сусідські стосунки у старій частині мі-

⁶ Болдецкая, О., & Леонхардт, М. (1995). Большая семья. Двор и соседские отношения в старой части города Одесса. В *Некоторые итоги Летней школы по социальной антропологии под руководством д-ра Биргитт Мюллер (Берлин, ин-т М. Планка) в Одессе*. Одесса. Retrieved from <https://sites.google.com/site/summerschoolodessa1995/boldetskay-lronhargt-a-grait-family1995>

⁷ Сквирская, В., & Хамфри, К. (б.д.). Одесса: «скользкий» город и ускользящий космополитизм. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/odessa-skolzkiy-gorod-i-uskolzayuschiy-kosmopolitizm>

⁸ Линч, К. (1982). *Образ города*. Москва: Стройиздат.

⁹ Отріщенко, Н. (2017). Шляхи та образи: способи зображення простору на ментальних мапах. В *Антропологія простору. Том. 1. Культурний ландшафт Києва та околиць* (сс. 104–114). Київ: Дуліби; Соболева, О., Овсіюк, О., & Полек, Т. (2017). Антропологічне дослідження локальної міської спільноти Ірпеня. *Українознавство* (3 (64)), 214–231.

¹⁰ Хочемо принагідно подякувати Центру міської історії Центрально-Східної Європи, зокрема Наталі Отріщенко та Ірині Склокіній за надану нам консультативну підтримку.

ста». Використовуючи метод спостереження у поєднанні зі співучастю, творіння разом соціальної реальності, дослідниці аналізують сусідські й родинні стосунки, використання спільного простору, який існує між приватним і публічним, конфлікт між ідеалом «рівності» та нерівністю, принаймні матеріальною, заздросці, формування авторитету й багато інших тем⁶.

У 2006–2007 роках Одесу вивчали представники Кембриджського університету. У результаті була опублікована праця Керолайн Хамфрі і Віри Сквирської, які визначають Одесу як «непевне» місто⁷. Авторки, вивчаючи місто (у тому числі на прикладі двору) крізь призму теорії транслокальності, звертають увагу на феномен негативної толерантності пострадянської доби, який, на їхню думку, замінив радянський вимушений космополітизм.

Обидва дослідження підкреслюють важливість еміграції та певної ностальгії тих, хто лишився, за тими, хто поїхав; подають цікаві спостереження щодо усвідомлення й артикуляції «чужого». Надзвичайно значущим в обох дослідженнях є надання «чужому» у дворі етнічного забарвлення. Обидва дослідження подають матеріал для роздумів і порівнянь.

Метод

Вивчаючи міський простір, варто враховувати відсутність статичності його сприйняття містянами, відсутність рефлексії щодо нього (сприйняття як даність, як те, над чим не варто замислюватись), складність вербалізації чуттєвого сприйняття. Отже, постає необхідність застосування для дослідження міста особливих методів, одним із яких є метод ментального картування. Уперше метод був застосований К. Лінчем, який зауважував, що «образ одночасно і результат безпосереднього відчуття, і пам'ять про минулий досвід, він відіграє принципову роль як в осмисленні інформації, так і в керівництві дією»⁸. У подальшому метод ставав у пригоді багатьом дослідникам міського простору, у тому числі вітчизняним⁹. Ми також вирішили скористатися цим методом¹⁰, застосувавши його в окремому невеликому локусі – дворі.

Оскільки ми ставили за мету з'ясувати зміну уявлень стосовно двору як спільного комунікативного простору, то обрали три вікові групи або три умовні покоління мешканців. Перше покоління – це люди, які першими заселилися в нові будинки двору у 1979–1980 рр. і мешкають тут до сьогодні. Наші співрозмовники старшого покоління мають сільське походження. Щоправда, варто підкреслити, що їхній переїзд саме до цього двору зазвичай відбувався не безпосередньо із сільської місцевості, а з тимчасового житла в Одесі. Тимчасовим житлом були або гуртожитки, або «приватний сектор», часто так званий нахалстрой, тобто будинки, зведені без санкції будь-якої (центральної чи місцевої) влади. Друга, середня, вікова група представлена людьми, які заселялися разом з батьками в дитячому віці і також мешкають тут до сьогодні. Підкреслимо, що всі наші респонденти цієї групи є дітьми тих, хто заселився у двір наприкінці 1970 – на початку 1980-х років.

Третє покоління представляють молоді люди, які народилися в другій половині 1990-х років. Варто уточнити, що представники молодого покоління, які були нашими співрозмовниками, є дітьми тих, хто переїхав до цього двору з батьками в дитячому віці. Ці молоді люди, таким чином, є «третьім поколінням» мешканців двору.

Із представниками всіх трьох вікових груп ми проводили глибинне тематичне інтерв'ю, фокусуючись на біографічних подіях, пов'язаних із дворовим простором. Головні запитання, на які ми спиралися, були такі:

- Що Вам найбільше подобається у дворі? Що не подобається?
- Чи хотіли б Ви щось додати чи змінити у дворі? Що саме?
- Хто, на Вашу думку, має доглядати за цим простором?
- Чи змінився двір із часів Вашого дитинства (молодості)? Якщо «так», то як саме?
- Як Ви вважаєте, чи є двір комфортним для людей різного віку?
- Що Вам відомо про ОСББ?

Крім того, ми ставили запитання, які дещо різнилися для різних вікових груп, оскільки образ цього простору формувався у дещо відмінних умовах. Для найстарших мешканців двір не мав передньої історії, вони самі формували його образ, задавали межі використання цього простору. Ми запитували їх про новосілля, святкування весіль та інші ритуальні практики, які вони фактично встановлювали, намагаючись виявити можливі комунікативні вузли та причини їх виникнення, способи знайомства нових сусідів тощо. Наступні дві вікові групи розпитували про дитячі ігри та юнацьке дозвілля. У середньої вікової групи довідувалися про те, як люди сьогодні збираються й домовляються, коли потрібно провести ремонтні роботи, вирішити інші питання, які потребують колективної участі.

Далі ми пропонували нашим співрозмовникам аркуш А4 та фломастер темного кольору і просили намалювати двір, «таким, яким Ви його бачите». Жодних уточнень ми не давали. Інтерв'ю відбувалися або в квартирах, або у дворі за столом. Час був необмежений. Під час малювання не вимикали диктофон, продовжуючи розмову.

Застосовуючи метод ментального картування в поєднанні з глибинним інтерв'ю, виходили з того, що, зображуючи окремі елементи на аркуші та пояснюючи їх значущість, людина може усвідомлювати й водночас формувати образи простору.

Аналізувати інтерв'ю намагалися, використовуючи засади герменевтичного аналізу біографічних наративів¹¹. Щодо малюнків, то єдиної методики їх інтерпретації сьогодні не існує. Ми намагалися виявити образ власного двору у представників трьох поколінь його мешканців. Саме тому аналізували, по-перше, наявність чи відсутність на малюнку будинку й окремих елементів простору двору, зокрема наявність чи відсутність тих місць, які були визначені як головні місця комунікацій.

¹¹ Розенталь, Г. (2003). Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью. Retrieved from http://www2.rsuh.ru/binary/2630626_92.1392696619.17599.pdf

¹² Ходорівська, Н. (2009). Смысловые образы в уявлениях про поселения. В *Якісні дослідження в соціологічних практиках: навчальний посібник* (стр. 271–295). Київ: Інститут соціології НАН України.

¹³ Леви-Строс, К. (1985). *Структурная антропология*. Москва: Наука.

¹⁴ Паперный, В. (1996). *Культура Два*. Москва: Новое литературное обозрение.

¹⁵ Всі імена у тексті змінено.

По-друге, приділяли увагу окремим елементам та їх символічному навантаженню. По-третє, звертали увагу на час, який намагався передати респондент, – минулий, сучасний, майбутній (окремі елементи методики аналізу малюнків були запропоновані Н. Ходорівською)¹².

Важливою передумовою нашого дослідження є той факт, що одна із авторок, Катерина Виноградова, сама є мешканкою двору від народження до сьогоднішнього дня. Тож використані нами методи дослідження доповнювалися включеним спостереженням.

Дослідницькою стратегією ми обрали структуралістський метод бінарних опозицій. У фокусі уваги структуралістських концепцій починаючи від К. Леви-Строса¹³ є виявлення багаторівневих зв'язків між елементами пізнаваного цілого, які здатні зберігати стійкість за різних змін і перетворень. Основу культурних феноменів утворює структура, що її розуміють як сукупність об'єднаних елементів глибинних відносин, які безособові, безпосередньо не спостерігаються і не усвідомлюються, залишаються незмінними, хоча їх прояви різноманітні й мінливі. Загальним принципом структури є повторювані протиставлення – бінарні опозиції. Безпосередньо в цьому дослідженні ми спиралися на відому працю В. Паперного «Культура Два», де автор стверджував, що всі політичні, культурні, соціальні, економічні та інші галузі підпорядковуються чітким бінарним опозиціям, якщо відмінність між умовними моделями сягає 20–30 років¹⁴.

Змінність/незмінність уявлень про спільний комунікативний простір (двір) ми розглядаємо крізь призму трьох бінарних опозицій: колективне/індивідуальне; активність/байдужість; свій/чужий.

Колективне /індивідуальне

В уявленнях/спогадах людей старшого віку феномен колективності має багато проявів. Передусім тут варто згадати про проведення колективних ритуалів у просторі двору. На початку 1980-х актуальними були весілля, новосілля, проводи до армії, поховання. Повний ритуальний текст або його окремі структурні частини були пов'язані зі спільним дворовим простором. Наприклад, весільний ритуал, ймовірно привезений із «традиційної культури», відтворювався в межах двору: «...мой брат женился, просто во дворе делали свадьбу, ставили палатку...» (Софія, 1953 р.н.).¹⁵ «Во дворе у нас делали свадьбы... Шалаш натягивали да, палатку большую, длинную, музыку приглашали, как обычно, в палатке – в уголке музыка» (Ольга, 1952 р.н.). Наші співрозмовники пояснювали саме таке святкування необхідністю запросити не лише родичів, а й друзів і сусідів по двору.

Принагідно зауважимо, що радянське місто кінця 1970-х – початку 1980-х років пропонувало не багато варіантів для святкування весілля для пересічних містян, особливо якщо вони збиралися запросити значну кількість гостей. Тому відтворення «традиційних» практик видавалося цілком адекватним міському контексту тих часів.

Важливим проявом колективності у спогадах є праця. Спогади про спільні «суботники», коли жителі виходили у двір, саджали квіти, білили дерева, фарбували лавки, займають важливу частину розповідей. «Были субботники, да. По уборке вот, да вот деревья обкапывали» (Ольга, 1952 р.н.). Нам не вдалося з'ясувати, подібні заходи ініціювалися згори чи були результатом самоорганізації. Наявність цих заходів конкретно в цьому дворі не викликає сумнівів: спогади про «суботники» існують в уявленнях (які, власне, і є предметом нашої уваги) як старшого, так і середнього поколінь мешканців двору і зафіксовані на фото. Проте важливо підкреслити, що таке стійке збереження уявлень про колективізм у минулому може бути пов'язане з культивуванням колективізму в радянській культурі та трансляцією подібних уявлень старшим поколінням мешканців.

Значне місце у біографічних наративах, сфокусованих на двір у минулому, займають практики взаємодопомоги. Такі персонажі, як сусід-сантехнік, який безкоштовно лагодив усі поломки, сусідка-лікарка, яка надавала медичну (звісно ж, безкоштовну) допомогу, постійно згадуються в розповідях.

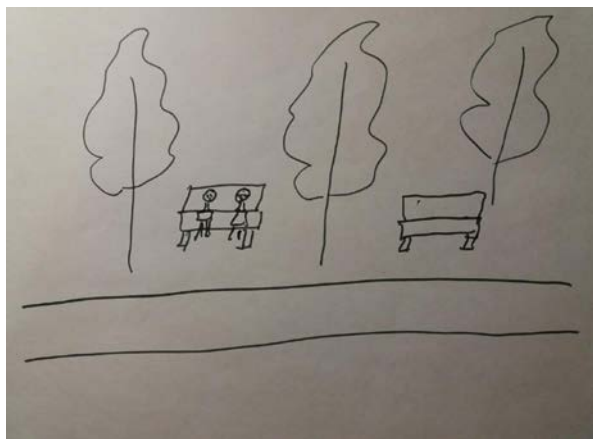
Колективність проявляла себе також у щоденному дозвіллі – представники першого покоління мешканців двору проводили час, спілкуючись одне з одним, разом гуляючи з дітьми, граючи в карти чи доміно. На той час їм цілком вистачало дворового простору для розваг і проведення вільного часу. Одна з наших співрозмовниць організовувала дитячі свята просто у дворі, намагалася згуртувати дітей для спільного корисного (на її думку – як у минулому, так і сьогодні) дозвілля. Цю жінку (1936 р.н.) згадували майже всі наші співрозмовники. «... у нас тут... была... Антонина Петровна – это которая такая сгорбленная всё время вечно куда-то что-то бегают коммунистка она такая преданная... Так они тут организовывали на День Победы, они варили здесь кулеш, дети рассказывали стихотворения. Они в халатах, звездочку делали... Ну вот это когда мы заселились, раньше. В начале 80-ых годов. Они там стихи рассказывали, кто-то из дому печенье принес, чай заварили...» (Ольга, 1952 р.н.).

Усі ці події та ситуації люди переживали разом, у колективі. Важливо, що представники всіх поколінь зауважують, що колективність («дружність») лишилася в минулому. Для першого покоління колективність/дружність є маркером минулого.

Вельми промовистим є малюнок, який зробила та сама Антоніна Петрівна. Передусім вона (на відміну від інших) не погодилася малювати під час розмови з нами, натомість, як гарна учениця, з'ясувала, у чому полягає завдання й пообіцяла «виконати» його на завтра. Саме це вона й зробила (мал. 1). На малюнку дитячий майданчик, який діти використовують переважно для ігор, зображений як майданчик, де діти працюють. Це відсилає до феномену колективності праці, яка в радянські часи була поширена й на дитячі заняття, такі як, наприклад, виготовлення шпаківні, допомога батькам у ремонті та фарбуванні лавок, гойдалок тощо. Пояснюючи наступного дня свій малюнок,

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

жінка зауважила, що обрала саме таке зображення тому, що хотіла підкреслити саме дію праці, а не дозвілля. Важливою є також наявність людей на малюнку, яка свідчить, що двір в уяві авторки є людним місцем. Тут зображені діти, які зайняті спільною справою, дівчинка на спортивному майданчику, яка грається з м'ячем (вона там, де їй належить бути), бабусі, які доглядають за квітами. Жінка доповнила своє «ідеальне» зображення підписами. На наш погляд, це свідчить про бажання бути почутою, донести своє бачення «правильності» розуміння дворового простору, яка полягає саме в колективній праці. Власне, необхідності колективності, зокрема дитячої, була присвячена й значна частина інтерв'ю. Малюнок суттєво доповнює, є продовженням тексту інтерв'ю.

Варто підкреслити, що малюнки інших представників найстаршої вікової групи також містять зображення людей. Наприклад, Софія намалювала досить схематичний малюнок, проте люди на ньому є (мал. 2).

Розповіді про двір представники наступної вікової групи (нашим інформантам, яких ми умовно до неї віднесли, виповнилося від 40 до 50 років) починають переважно з дитинства; саме дитинство викликає асоціацію з територією двору. Деякі з них пригадують дворові весілля, але найбільше розповідей про дитячі ігри. «Постійно в жмурки, казаки-разбойники, ну в слепого кота менше. В основном в жмурки. А здесь зимой когда снег выпадал, это ж вообще было супер, по крайней мере, я не знаю, у меня такие хорошие воспоминания остались, не знаю как у кого... каток, молодежь устраивала, катались на санках» (Олександра, 1977 р.н.). Згадують ту ж таки Антоніну Петрівну. Із сьогоденням двір майже не викликає асоціацій. Важливими є спогади про дитинство, про дитячі ігри у дворі, де двір постає саме як місце прояву колективності.

Важливим символом колективності є «слон-гірка», який був встановлений спільними зусиллями на дитячому майданчику. Він згадується в багатьох розповідях, історія про те, як «это мы его принесли» (Олександра, 1977 р.н.), «мы ж его тащили!.. мы устанавливали...» (Галина, 1974 р.н.), переказується з гордістю. Саме слово «ми» підкреслює спільність, колективність дії.

Водночас наші співрозмовники неодноразово згадували й двір у сьогоденні. Ішлося про необхідність догляду за ним, ремонтних робіт тощо. Усе це здійснюється невеликою групою людей, які безпосередньо зацікавлені в результаті, але не усвідомлюють себе колективом. У спогадах про дитинство та юність постійно фігурує «ми». У характеристиці сьогоденних практик – «я» або «вони».

Варто відзначити, що на малюнках представників середньої вікової групи немає людей (мал. 3). Можливо, їхні сьогоденні повсякденні практики не пов'язані з дворовим простором і вони ніби не помічають у ньому людей. Деякі наші співрозмовниці розповідали, що багато їхніх друзів дитинства поїхали чи померли. Можливо, вони не ототожнюють простір минулого з сьогоденньою дійсністю – сьогодні тут уже немає їхніх колишніх друзів, а значить двір для них ніби порожній. Люди, яких ми віднесли до середньої вікової групи, належать до активного віку. Отже, існує також

Мал. 4

імовірність того, що їхній вільний час значно скоротився порівняно з молодими роками. Разом з тим наявність значної кількості способів проведення часу, що існують нині (від кав'ярень до соціальних мереж), також може пояснювати такі результати. Проте це питання потребує подальших окремих досліджень. Важливим також є, на наш погляд, «вид згори», який з'являється саме в малюнках цієї вікової групи (мал. 4).

В уявленнях представників молодшої вікової групи «колективність» також належить минулому. Їхнє «минуле» – це дитинство, проведене в тому ж дворі в дитячих іграх.

- Рассказывай, почему слона нарисовала?
- Потому что все детство у меня на нём прошло.
- Ты часто гуляла во дворе?
- Всегда. Утром вышел – вечером зашел (Христина, 1996 р.н.).

Уявлення про дитинство як про постійну гру у дворі інший наш співрозмовник презентує так, ніби це були його щоденні будні, та ця стабільність подій його тоді (в дитинстві) цілком влаштувала: «Короче, то що я помню: просыпаешься в 10 утра, идешь к домашнему (телефону), набираешь друзей, и всё, и мы выходим с 10-ти утра и начинаем беситься и играть. Играли постоянно вот тут вот мячиком, в «одно касание» игра так называется. Часов 5 мы играли, потом на стадионе бегали в футбол и вот так в основном про*бывался весь день» (Артем, 1996 р.н.).

Автор не тільки розповідає про свої дитячі розваги, а й дає їм оцінку, яка сформована з позиції «сьогодні»: зараз хлопцеві здається, що той час вони марнували даремно.

Ситуація сьогодення для молодшої вікової групи постає як витіснення колективного, заміна його індивідуальним. Про це свідчить, на наш погляд, наявність оцінки своїм вчинкам у минулому з негативним відтінком:

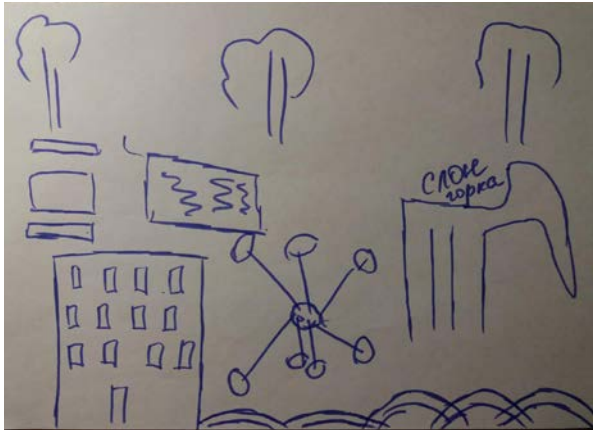
- И потом перестали играть в карты?
- Ну как-то они повзрослели, и у меня больше мозгов появилось, и у Жоры и все (Артем, 1996 р.н.).

З оповідей цієї вікової групи випливає, що проводити час у дворі – це вже «не круто», не модно; молодь проводить дозвілля поза межами двору; тож двір не є частиною їхньої ідентичності.

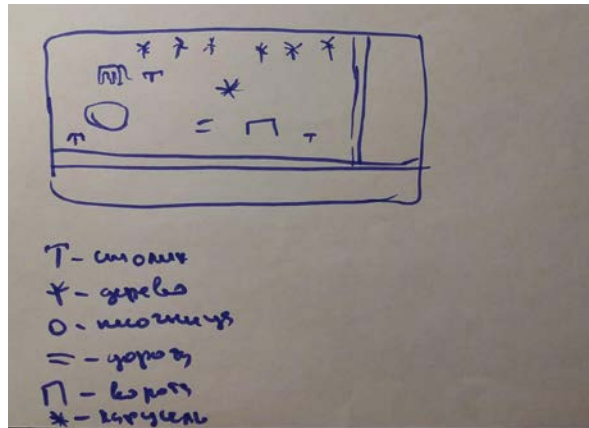
– А в чем интересы изменились? Вот ты говоришь «мы повзрослели» и в принципе перестали сидеть во дворе.

– Ну, взгляды на жизнь... ну... кому-то достаточно, допустим, просто выйти во двор попить чего. Мне типа это не интересно, не вижу в этом ничего такого...

- А где вы чаще всего проводите время, если не во дворе?
- Учёба, работа.
- Ну, общаетесь, да?

Мал. 5

Мал. 6

– Ну, вообще учеба, работа, тренировки какие-то определенные... С Жорой всегда просто так выходим, гуляем по району, ну просто вдоль... такое. Ну типа, грубо говоря, можно сказать, что эта обстановка сменилась на другую, и все (Артем, 1996 р.н.).

За нашими спостереженнями, якщо молоді люди й використовують дворовий простір для комунікації, то лише надвечір і для особистих зустрічей.

Аналіз малюнків цієї групи також свідчить, що уявлення про двір співвідносяться зі спогадами про дитинство; двір постає як суто дитячий простір. Наприклад, Христина намалювала «гірку-слона», якої сьогодні вже немає (мал. 5). Варто звернути увагу на те, що людей на цих малюнках також немає, як і на зображеннях середньої вікової групи. Причому сюжетний простір зображуваного не дає можливості намалювати людей. На окремих малюнках об'єкти зображені хаотично, так, що з ними неможливо було б взаємодіяти в реальному просторі. Це скоріше об'єкти-спогади, ніж об'єкти для дії в сьогоденні. Двір залишився для респондентів чимось таким, що вони використовували в дитинстві, але не зараз. Важливість цього простору для молодих людей можна також виявити з розміру зображуваного простору. Артем (22 роки) навіть не скористався усією площею аркуша для малюнка (мал. 6).

Отже, діахронічний аналіз у підсумку дає таку картину (табл. 1). Найстарше покоління, люди, які першими «опановували» цей простір, сприймають колективність, як обов'язкову частину свого життя, неодмінну складову будь-яких дій у спільному просторі. Середня вікова група також відносить колективність до минулого, пригадуючи дитинство. Разом з тим представники цієї групи погоджуються на індивідуальні прояви комунікації, дії окремих невеликих груп або одноосібні. Для **третього покоління** індивідуальні прояви комунікацій – це вже норма. Колективність стосовно цього простору для них – феномен минулого, ідея актуалізації колективного у дворі не має сенсу.

Табл. 1

	Колективне	Індивідуальне
20 – 25 років		+++++
40 – 50 років	+++++	
60 – 80 років	+++++	

Активність/байдужість

Прояви активної поведінки, активної участі в житті дворового простору в уявленнях старшої вікової групи можна розділити на колективність минулого й індивідуальність сьогодення. Активність

Мал. 7. Суботник з участю дітей, 1980-ті рр.

¹⁶ Болдецкая, О., & Леонхардт, М. (1995). Большая семья. Двор и соседские отношения в старой части города Одесса. В *Некоторые итоги Летней школы по социальной антропологии под руководством д-ра Биргитт Мюллер (Берлин, ин-т М.Планка) в Одессе*. Одесса. Retrieved from <https://sites.google.com/site/summerschoolodessa1995/boldetskay-Ironhargt-a-grait-family1995>

Мал. 8. «День Нептуна», 1980-ті рр.

проявлялася через колектив і в колективі в минулому, а сьогодні вона проявляється через особисті зусилля окремої людини. Незважаючи на те, що вони почасти зберігають власну активність, їхні характеристики сьогоденної активності у дворовому просторі вельми промовисті. Активність продовжує існувати, адже хтось саджає квіти, ремонтує лавки та дитячий майданчик. У своїх розповідях люди ніби спеціально принижують важливість цих дій незважаючи на їх користь: «и вот это вот это самое слоник, вот это молодые сделали эти самые колеса там, миску вот это вот закопали там. Ну оно красиво, но его надо обновлять, а они так сделали один раз и все» (Ольга, 1952 р.н.).

Можна припустити, що ця позиція обумовлена існуючою в їхній уяві моделлю двору як радянського світу. Літні жителі ніби не звертають уваги на прояви активності сьогодні, бо ці прояви мають індивідуальний характер, а справжня активність для них – це активність колективна. Лише колективність робить активність «легітимною», «правильною».

Найактивнішу позицію продовжує займати вже згадана Антоніна Петрівна, про яку з повагою говорили наші співрозмовники всіх вікових категорій. Тут варто звернутися до антропологічного дослідження одеського двору 1995 р. Аналізуючи сусідські стосунки в одеському дворі у старій частині міста, дослідниці літньої школи соціальної антропології звернули увагу на Маргариту Олександрівну, яка з 1949 року обіймала посаду голови дворового комітету. Так само, як і Антоніна Петрівна, Маргарита описана як комуністка за переконаннями, учасниця різних ветеранських об'єднань. Мешканці двору віддають їй належне, пам'ятаючи її зусилля щодо телефонізації двору та підключення його до мережі центрального опалювання. Вона також довгі роки «стежила за порядком», у тому числі піклувалася про відправлення до лікувальних закладів людей, які зловживали спиртними напоями. У досліджуваній період (1995) Маргарита продовжувала відчувати відповідальність за життя двору і користуватися повагою. Разом з тим дослідниці зазначають, що «багато з мешканців двору більше не хочуть визнавати репресивний патерналізм, який надавала їм держава в особі голови комітету», й останнім часом «у її словах дедалі більше сумніваються»¹⁶. Мешканці двору, який став об'єктом нашої уваги у 2018 році, з повагою ставляться до Антоніни Петрівни, згадуючи її колишню й теперішню активність у вихованні дітей. Можна, здається, говорити про те, що з її постаттю пов'язане уявлення про «правильну» колективну активність, яка лишилася переважно в минулому і якої вкрай не вистачає сьогодні.

В уявленнях середньої вікової групи активність (як і колективність) пов'язана з минулим. На підтвердження минулої активності одна з наших співрозмовниць демонструє світлини часів свого дитинства (мал. 7, 8). Водночас серед них є як люди, які намагаються бути активними, так і ті, хто лишається байдужим до навколишнього спільного простору. Перші, висловлюючи невдоволення відсутністю колективної активності, погоджуються на індивідуальну, характеризуючи байдужість інших характерним вербальним кліше «уже не допросишься». Другі здебільшого вважають, що за

двором має доглядати хтось інший. Цей інший не є чітко артикульованим, але асоціюється із владою («депутатами», «міською владою»). Проте «справжня активність» є колективною, як і для старшого покоління. Така активність лишилася в минулому, сьогодні вона неможлива. Імовірно, саме тому питання стосовно створення ОСББ й досі лишається відкритим.

Наймолодша вікова група так само пов'язує активну участь у житті двору з минулим, з тими ж таки дитячими іграми. Щодо сьогодення респонденти відверто відзначають власну байдужість до цього простору, створення ОСББ та інших справ, які потребують колективної участі. Вони менше за інших проводять час у дворі й зауважують, що для них цього простору замало для комунікації. Вони вже не покладають обов'язок догляду за цим простором на депутатів чи міську владу, кажуть, що доглядати мають жителі цього простору, але, судячи з їхніх відповідей, себе до цих жителів вони не зараховують. Уявлення про спільний простір крізь призму бінарної опозиції активізм/байдужість подано в табл. 2.

Табл. 2

	Активізм	Байдужість
20 – 25 років		+++++
40 – 50 років	+++++	
60 – 80 років	+++++	

Свій/чужий

Пропонуючи нашим співрозмовникам намалювати двір, ми не окреслювали навмисно його «меж». Тому «чужого» простору на малюнках не спостерігаємо, проте можна говорити про спосіб обмеження того простору, який відчувається як «свій». На ментальних мапах є, наприклад, намальовані будинки, якими обмежений двір (мал. 4), або дерева, посаджені вздовж дитячого садка, і квіти, висаджені біля одного з будинків (мал. 1, 3, 5). Намальовані кордони можуть також виявлятися у вигляді простої лінії, якою обмежив свій малюнок його автор (мал. 6). Можна говорити про більш-менш усталені уявлення щодо обмеження «свого» простору в усіх вікових групах.

Для представників найстаршої вікової групи, яка першою опановувала цей простір, чужинці не становили проблеми. У спогадах про минуле чужий непомітний, його начебто не існує. Наші співрозмовники підкреслювали, що в минулому були «всі свої». Пригадуючи колишніх мешканців двору, вони вказували будинок, квартиру, склад сім'ї та життєві перипетії окремої людини. Ці знання допомагали називати майже всіх жителів «своїми». Носіями такого колективного знання,

Мал. 9

¹⁷ Зиммель, Г. (2008). Экскурс о чужаке. В *Социологическая теория: история, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение»* (А. Филиппова, пер., стр. 7–13). СПб.: Владимир Даль.

¹⁸ Болдецкая, О., & Леонхардт, М. (1995). Большая семья. Двор и соседские отношения в старой части города Одесса. В *Некоторые итоги Летней школы по социальной антропологии под руководством д-ра Биргитт Мюллер (Берлин, ин-т М.Планка) в Одессе*. Одесса. Retrieved from <https://sites.google.com/site/summerschoolodessa1995/boldetskaya-leonhargt-a-grait-family1995>

¹⁹ Там само.

а отже «охоронцями» «свого» простору, були літні жінки, так звані бабки, які сиділи на лавках у дворі (мал. 9). «И там напротив 4-ой парадной тоже стол стоял, стулья, там пожизненно сидели их по 5–6 человек, тоже все знали. Ко...ская с 8-го этажа. Она болела сахарным диабетом, и она по пол дня сидела за столом, она все знала тоже: кто откуда пришел, кто к кому зашел, у кого шум. Сидит под домом, и она знает, в какой квартире скандал, кто где с кем ругается, она все-все знала» (Софія, 1953 р.н.).

У розповідях середньої вікової групи «чужий» з'являється, він досить чітко окреслений і належить сьогоденню. «Чужі», не мешканці двору, отримують негативну емоційну оцінку. Чужими сприймаються як ті, хто переїхав сюди жити нещодавно, так і ті, хто приходить на прогулянку з будинків, що «не належать» цьому простору: «У нас просто двор как бы зеленый, все что-то приезжают, приходят на этих колясках, они меня честно раздражают уже. А шо?! Придут здесь [нагадят], памперсы вонючие покидают. Хоть бы в ведро. Нет, ну просто меня раздражают вообще все вот эти чужие, которые приходят и начинают здесь ещё права качать» (Галина, 1973 р.н.).

Отже, поняття «чужий» тепер поширюється й на мешканців прилеглих будинків, які старшою віковою групою такими не сприймалися. Двір навіть умовно поділили на свою частину та частину «чужинців». Вона чітко окреслена й відома тим, хто часто проводить час у дворі: «...это уже не наш двор. Сюда попробуй только сядь, сразу услышишь все, что знаешь о себе... А у них территория строго до вон там, где колеса. Вот то их территория» (Галина, 1973 р.н.).

Апеляція до минулого, де все було краще, відчутна й тут. Зокрема, двір у минулому був кращим у тому числі й завдяки відсутності «чужих». Ще Г. Зіммель зазначав, що «чужий за природою своєю не є землевласником, причому землю розуміють як важливу життєву субстанцію, пов'язану з певним місцем»¹⁷. Отже, для наших співрозмовниць середньої вікової групи межі «свого» простору звужуються, бо кількість «чужих», як їм здається, збільшується. Важливим є те, що знайомитися з «чужими» й умовно робити їх «своїми» представники середньої вікової групи не висловлюють бажання.

Тут варто знову звернутися до антропологічних праць, присвячених одеським дворам у центральній (старій) частині міста. У дослідженні 1995 р. йдеться про те, що «на початку 1970-х років почалася еміграція єврейського населення, до якої приєдналися й представники інших національностей, наприклад греки. Порожні квартири займали переселенці з сільських регіонів, розташованих навколо Одеси (болгари, українці), які привозили з місць попереднього мешкання власний спосіб життя. Багато з старожилів Одеси розглядали цих переселенців як менш культурних людей та відмежовувалися від них»¹⁸. Одна з мешканок двору каже, що «стосунки у дворі стали гіршими, тому що тепер тут живуть інші люди... тепер двір – це клоака»¹⁹. Відчутне негативне оціночне судження стосовно «чужого». З цього виходить, що з ним принаймні знайомі, вивчили його звички, які інтерпретували негативно.

²⁰ Сквирская, В., & Хамфри, К. (б.д.). Одесса: «скользкий» город и ускользающий космополитизм. Получено из <https://cyberleninka.ru/article/v/odessa-skolzkij-gorod-i-uskolzayuschiy-kosmopolitizm>

²¹ Штихве, Р. (1998). Амбивалентность, индифферентность и социология чужого. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 1(1). Получено из http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/1998_1/Stichweh_1998_1.pdf

У дослідженні 2006–2007 рр. В. Сквірська і К. Хамфрі відзначають уже трохи іншу тенденцію – зникнення «старих, сільських якостей двору, де всі знають одне одного, й виникнення нових реалій, у яких бажання пізнати іншого/чужинця не є більше нормою співіснування»²⁰. Дослідниці спостерігали цю тенденцію на прикладі стосунків «місцевих» з турецькою родиною, що поселилася у дворі. Останнє корелює із поміченою нами тенденцією в сусідських стосунках «спального» району, які належать до умовно «середнього» покоління. Проте, на відміну від сприйняття чужого у «класичних» одеських дворах, у визначенні «чужого» «спального району» етнічної складової немає.

Результати інтерв'ю з **молоддю, яка мешкає у дворі**, показали – чітка ознака «чужого» зникла. Чужими стали майже всі. Молоді люди, розповідаючи свої історії, не давали ніякої оцінки людям, що так чи інакше перебувають у дворі. Ані місцевим, ані мешканцям з інших домівок. Більшість із них взагалі не звертають уваги на людей у цьому просторі. Можливо, це обумовлено тим, що наші співрозмовники проводять небагато часу у дворі. Дехто з них не знає імен сусідів, не вітається з ними і не сприймає дворовий простір як місце, що залежить від кожного з них. Межа «чужий» розширилася настільки, що окрім власних друзів та деяких близьких знайомих молоді люди більше ні з ким і не спілкуються. Образ «чужий» ніби поширився на всіх. Варто пригадати твердження Р. Штихве: для людей, які «діють в урбанізованому, функціонально диференційованому середовищі, чужий стає непомітним або повсюдним»²¹ (табл. 3).

Табл. 3

	Свій	Чужий
20 – 25 років		+++++
40 – 50 років	+++++	
60 – 80 років	+++++	

Підсумовуючи результати дослідження, метою якого було з'ясувати змінність (або незмінність) уявлень про спільний простір двору у «спальному» районі Одеси, можемо стверджувати, що помічені нами тенденції розвитку уявлень про спільний простір двору спрямовані від колективізму до індивідуалізму, від активності до байдужості (або «негативної толерантності»); від «всі свої» та простір «наш» до непомітності чужого й незрозумілості належності простору.

Усі означені зміни уявлень відбуваються на тлі спочатку радянської модернізації, частиною якої є урбанізація, а згодом на тлі нових умов «постсоціалізму». Один із важливих аспектів наших спо-

стережень полягає в тому, що на локальному рівні добре спостерігається процес руйнації «традиційного суспільства», яке було характерним для сільської громади і яке, мігруючи до міст, привозило з собою свої повсякденні й ритуальні практики. На початку досліджуваного періоду (наприкінці радянської доби) воно зберігало ще свої позиції, добре накладаючись на декларовані соціалістичні принципи колективізму. Наступна доба спричинила його практично повну руйнацію, лишивши в минулому водночас «коло своїх» та культурно схвалювану колективну активність. Варто підкреслити, що нагальна потреба вироблення нових форм колективності (наприклад, ОСББ) поки що не знайшла прийнятних форм. Разом з тим важливо зазначити, що вивчення одного двору в одному районі одного міста не дає, звісно, можливості робити узагальнення. Проте можна відзначити наявність потужного дослідницького поля, яке має значний потенціал.

References

- Holston, J., & Appadurai, A. (1996). Cities and Citizenship. *Public Culture*(8), 193. Retrieved from http://www.arjunappadurai.org/articles/Appadurai_Cities_and_Citizenship.pdf
- Boldetskaya, O., & Leonhardt, M. (1995). Bol'shaya sem'ya. Dvor i sosedskiye otnosheniya v staroy chasti goroda Odessa. In *Nekotoryye itogi Letney shkoly po sotsial'noy antropologii pod rukovodstvom d-ra Birgitt Myuller* (Berlin, in-t M.Planka) v Odesse. Odessa. Retrieved from <https://sites.google.com/site/summerschoolodessa1995/boldetskay-lronhargt-a-grait-family1995>
- Borysenko, M. (2009). Zhytlo ta pobut mis'koho naselennya Ukrainy u 20–30-kh rr. KHKH stolittya. Kyiv: VD «Stylos».
- Zimmel', G. (2008). Ekskurs o chuzhake. V *Sotsiologicheskaya teoriya: istoriya, sovremennost', perspektivy*. Al'manakh zhurnala «Sotsiologicheskoye obozreniye» (A. Filippova, Perev., str. 7–13). SPb: Vladimir Dal'.
- Levi-Stros, K. (1985). *Strukturnaya antropologiya*. Moskva: Nauka.
- Linch, K. (1982). *Obraz goroda*. Moskva: Stroyizdat.
- Otrishchenko, N. (2017). Shlyakhy ta obrazy: sposoby zobrazhennya prostoru na mental'nykh mapakh. In *Antropolohiya prostoru*. Tom. 1. Kul'turnyy landshaft Kyieva ta okolyts' (pp. 104–114). Kyiv: Duliby.
- Otrishchenko, N. (Red.). (2018). Sykhiv: prostory, pam'yati, praktyky. Rezul'taty tret'oyi mis'koyi litn'oyi shkoly «Uyavlennya ta dosvidy». L'viv: FOP Shumylovych.
- Papernyy, V. (1996). *Kul'tura Dva*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye.
- Petrenko-Lysak, A. (2018). Mis'kyy balkon – ne-mistse chy poza-mistse na mezhi pryvatnoho i publichnoho. Kyiv: Rubryka. Retrieved from <https://rubryka.com/blog/miskyj-balkon/>
- Prato, D. & Prado, I. (2017). URBANISTYCHNA ANTROPOLOHIYA. City: History, Culture, Society(1), 11–43. doi:<https://doi.org/10.15407/mics2016.01.011>
- Rozental', G. (2003). Rekonstruktsiya rasskazov o zhizni: printsipy otbora, kotorymi rukovodstvuyutsya rasskazchiki v biograficheskikh narrativnykh interv'yu. Retrieved from http://www2.rsu.ru/binary/2630626_92.1392696619.17599.pdf

Skvyrskaya, V., & Khamfry, K. (bez daty). Odessa: «skol'zky» horod y uskol'zayushchyy kosmopolityzm. Otrymano z <https://cyberleninka.ru/article/v/odessa-skolzkiy-gorod-i-uskolzayushchiy-kosmopolitizm>

Sobolyeva, O., Ovsyuk, O., & Polek, T. (2017). Antropolohichne doslidzhennya lokal'noyi mis'koyi spil'noty Irpenya. *Ukrayinoznavstvo* (3 (64)), 214–231.

Khodorivs'ka, N. (2009). Smyslotvorni obrazy v uyavlennyakh pro poselennya. u Yakisni doslidzhennya v sotsi-olohichnykh praktykakh: navchal'nyy posibnyk (ss. 271–295). Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrainy.

Shtikhve, R. (1998). Ambivalentnost', indifferentnost' i sotsiologiya chuzhogo. *Zhurnal sotsiologii i sotsial'noy antropologii*, 1(1). Otrimano z http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/1998_1/Stichweh_1998_1.pdf

Etnologiya Odessy v istoricheskoy i sovremennoy perspektivakh. (2017). Odessa: Irbis.

Tetiana Tkhorzhevskaya, Kateryna Vynohradova

COURTYARD OF THE HOUSING AREA IN THE EYES OF THREE GENERATIONS OF ITS INHABITANTS

This article examines changeability/non-changeability of the notions of the common communicative area at the example of one courtyard in the housing area of Odesa. Since «present city life includes numerous and various cultural features, styles of life and forms of owning of city space» (Holston, Appadurai, 1996), and anthropology gives a possibility to explore how exactly «global processes reflect on the particular person's life and the whole communities on the macrolevel» (Prato, Pardo, 2013), it seemed possible for us to choose as an exploration object one «courtyard», meaning the space in between of multi-story houses.

XX century's second half known as the time of global urbanization, as a result of which at the beginning of the XXI century most of humanity turns out in the cities. Soviet modernization, including urbanization, was a part of those processes. USSR's dissipation and Ukraine's formation led to the change of many of every day's practices. All those processes influenced human societies and various local communities. We tried to find out how courtyard's inhabitants under all those complex processes changed their view on the notion of common space. Chronologically this research covers the period since first settlers in the new houses (1979–1980 yy.) until today (the research was set in the spring of 2018 y.).

Were used methods of profound themed interview and mental mapping, with the help of which are explored views of three age groups of surrounding houses at common space between them. That way lets to embrace inhabitant's understanding of the courtyard as the common space for the examined period.

The main research strategy is started by structuralists method of binary oppositions. For the analysis of changeability/non-changeability of the notions about the courtyard's common space were used binary oppositions collective/individual, activity/indifference, owned/foreign.

Noticed by us tendencies of development of the notions about the courtyard's common space directed from collectiveness to individualism, from activity to indifference, from commonality and «our» space to the obscurity of foreign and incomprehension of owning the space.»

Key words: Odessa, courtyards, Urban Anthropology.

РЕПУБЛІКАЦІЇ

* The part of the book ‘Order in the Streets. The Political History of Warsaw’s Public Space in the First Half of the 19th Century’ Detailed information is here https://storage.googleapis.com/flyers.peterlang.com/March_2020/978-3-631-80070-6_normal_English.pdf

¹ In a pre-industrial town or city, there were no distinctions between residential and manufacturing districts; workplaces were usually synonymous with dwellings. There were, of course, parts of the city associated with certain functions, e.g. plots of land allocated to the clergy alongside a church. Certain types of crafts were also situated in special places, such as tanneries by a river. However, this was a purely pragmatic division, unconnected with any deeper notions of urban planning. See the many socio-topographical works on ancient cities, such as J. Wiesiołowski, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania* (Poznań 1997).

² Y.-F. Tuan, *Space and Place: the Perspectives of Experience* (Minneapolis-London 2001) [original version 1977], p. 12.

³ Y.-F. Tuan, *Space and Place*..., pp. 17, 36–37.

⁴ Y.-F. Tuan, *Space and Place*..., p. 83.

⁵ Y.-F. Tuan, *Space and Place*..., p. 73.

DOI 10.15407/mics2020.08.097

УДК 94(438)

Łupienko Aleksander,

PhD (history), Instytut Historii PAN, Warsaw

DEFINITIONS AND THEORIES OF PUBLIC SPACE*

Space and Place

The “public space” of the book’s title is a term created by and for twentieth- century urbanism. In this book it refers to earlier centuries. In the nineteenth century, the concept did not yet exist; furthermore, the actual division of a city into functional units only began to appear towards the end of that century.¹ Insofar as public *places* (mainly squares and city streets) existed in earlier times, no overall distinction had been made between private and public *spaces*. Yi-Fu Tuan has made a specific distinction between both of these terms. For him, space is a shapeless environment whose centre is a moving observer. To quoting him: “Space assumes a rough coordinate frame centred on the mobile and purposive self.”² Moving and looking he is able to experience empirically (visually) phenomena in this space; the other senses simply enrich his impressions. A human, however, does not tolerate shapeless, formless phenomena, thus he or she imposes a framework on space, giving it a “geometric personality.”³ “All people undertake to change amorphous space into articulated geography,”⁴ Yi-Fu Tuan writes. Space that has been “tamed” and that lies within an imposed framework, from a simple clearing in a forest to a whole country, becomes a *place*. Hence Tuan believes that: “when space feels thoroughly familiar to us it has become a place.”⁵

⁶ C. Norberg-Schulz, *Existence, Space & Architecture* (London 1971), p. 27.

Christian Norberg-Schulz also discusses distinguishing a place from a “domain” in the context of the density of a network of paths. Describing the concept of (perceived) “existential space”, he states that “[...] we know the denser areas better because physically or intellectually we have ‘conquered’ them by means of more paths. The denser areas thus become *places*, although they may not have a clearly-defined boundary, whereas the other areas remain domains” [underlining – A. Ł.].⁶ It emerges from this that space (or a domain) is something limitless and undefined, while a place is something specific, defined and to some degree also tangible. In times past, certain specific, tangible places (e.g. public places) were delineated, but nothing as abstract as space was identified or described in a town or city. Even in the ostensibly abstract, mediaeval saying that “town air sets you free” (*Stadluft macht frei*) the word “space” was not used; only the more concrete, “material” word “air.”

Let us now move from the tamed, archaic term “place” to the word “space.” In his famous 1974 book *The Production of Space* (*La production de l'espace*), Henri Lefebvre conducted a perceptive analysis of the essence and development of space. Puzzling over the reason why up to then there had been no general theory of space (one covering its mental as well as its material aspect), he noticed that real, material space had slipped somewhat into the background since the time of Descartes. While in ancient and mediaeval times the concept of space was described in vague terms by various thinkers, the Renaissance had brought new, scientific studies of the rules of representing space in the form of the principles of linear perspective. Supposedly defining space, in his famous coordinate system Descartes *de facto* limited it (*res extensa*) to the field of mathematics, from which other sciences only then borrowed it. Hence, according to the author, today we talk about geographical space, economic space, sociological space and so on, and a general theory has not been developed.⁷ Lefebvre tried to create a theory based on the works of Hegel and Nietzsche and—in this case, more to the point—of Karl Marx. Lefebvre’s Marxist theory begins from the assumption that clean, uninhabited space does not exist, and in any case is invisible. Following Leibnitz, the author sets himself the task of studying occupied (inhabited) space.⁸ Inhabited space—before humans appear—is natural space. When humans appear in it, the space immediately becomes social space. An inherent feature of social space is its deformation by humans. It becomes a place of production and reproduction. Putting it another way, social space, including the urban space that interests us, is always a social product.⁹ The key statement is that space is not only a passive place for life and events, but expresses certain concrete social relationships. Every era has created its own space.¹⁰ It has done so using as a basis the space created by previous eras that it has then modified. For example, the state appropriates the space of certain lands; a certain social group dominates within the urban space, and so on. Even the very shape and siting of buildings, monuments, and roads have their own social significance.¹¹ Certain places in this space, creating the impression of transcendence and monumentality,¹² have a deep effect on the observer. Lefebvre calls such space absolute. He proposed that social space could serve the dominance of one social class over another.

⁷ H. Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford 1991), p. 8.

⁸ H. Lefebvre, *The Production of Space*, p. 169.

⁹ H. Lefebvre, *The Production of Space*, p. 26.

¹⁰ H. Lefebvre, *The Production of Space*, p. 31.

¹¹ H. Lefebvre, *The Production of Space*, p. 137.

¹² H. Lefebvre, *The Production of Space*, pp. 220–223.

Space and Hegemonic Practices

Such reasoning leads us to a statement that has great significance for the historical sciences. If space, as studied by historians, is never neutral or abstract, then we must ask the question of its role in the development of social relationships. Lefebvre's conclusions indicate that space, its appearance, form and function can express dominance. This was not a new conclusion, since Antonio Gramsci had drawn attention to it before the war. This Italian socialist philosopher, a prisoner of Mussolini's regime who died in 1937, was the first to point out the all-encompassing dominance exerted over the masses by privileged social groups. Gramsci wrote: "One might almost say that he [man-in-the-mass – A.L.] has two theoretical Consciousnesses, [...] one which is implicit in his activity [...] and one superficially explicit or verbal, which he has inherited from the past and uncritically absorbed."¹³ It should be added here that, according to Gramsci, traditional philosophy and religion build this consciousness.¹⁴ This is but a small fragment of this philosopher's thinking, written in prison, which inspired a constellation of left-wing thinkers and which still excites political scientists to this day.

We find a similar thesis on the special dominance of certain social groups in, for example, Guy Debord's theory of the spectacle. The object of criticism by the principal theoretician of the movement of situationists and letterists of the 1950s in France was post-war triumphalist capitalist society. In his book *La Société du spectacle* in 1967, he summed up his earlier ideas. In Debord's view, "Modern society has thus already invested the social surface of every continent—even where the material basis of economic exploitation is still lacking—by spectacular means. It can frame the agenda of a ruling class and preside over that class's constitution. And, much as it proposes pseudogoods to be coveted, it may also offer false models of revolution to local revolutionaries."¹⁵ Space, the value system, as well as human consciousness, have been taken over, as the writer claims, by the capitalist system of the production of consumer goods. Debord called the mechanism of affecting people's lives created in this manner the spectacle, since it monopolises people's attention and does not allow them to think of anything else. Urbanism, whose function is to alienate people and prevent rebellion, has also been harnessed to serve the spectacle. "Urbanism is the mode of capitalism appropriating the natural and human environment, which, true to its logical development towards absolute domination, can (and now must) refashion the totality of space into its own peculiar décor."¹⁶ "But the general trend toward isolation, which is the essential reality of urbanism, must also embody a controlled reintegration of the workers based on the planned needs of production and consumption."¹⁷ For Debord, one of the cures for the existing situation was the method of so-called *détournement*, reversing, which "restores all their subversive qualities to past critical judgements that have congealed into respectable truths—or, in other words, that have been transformed into lies."¹⁸ This was supposed to depend on changing the function of places that had formerly existed, in line with the needs of the masses and their awareness.

¹³ A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks* (London 1995), p. 641. See: <http://abahlali.org/files/gramsci.pdf> [accessed: 5 April 2018].

¹⁴ A. Gramsci, *Prison Notebooks*, p. 770.

¹⁵ G. Debord, *The Society of the Spectacle*, trans. Donald Nicholson-Smith (New York 1994), p. 37.

¹⁶ G. Debord, *Society...*, p. 122.

¹⁷ G. Debord, *Society...*, p. 122.

¹⁸ G. Debord, *Society...*, p. 145.

¹⁹ Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (London-New York 2001) (originally published 1985), specifically chapter 3: *Beyond the Positivity of the Social: Antagonisms and Hegemony*.

²⁰ See M. Domosh's "gender" article on "micropolitics" playing out on the streets of New York City in the nineteenth century in "Those 'Gorgeous Incongruities.' Polite Politics and Public Space on the Streets of Nineteenth-Century New York City", *Annals of the Association of American Geographers* (1998), vol. 88, No. 2, pp. 209–226.

²¹ R. Beck, *La place publique dans les villes, lieu des conflits, XIXe siècle in: La Place Publique Urbaine du Moyen Age à nos jours*, eds. L. Baudoux-Rousseau, Y. Carbonnier, Ph. Bragard (Arras 2007), pp. 123–131.

²² I take this definition from J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków* (Kraków 2003).

Others, inspired partly by Gramsci's works to write about hegemonic practices, were Chantal Mouffe and Ernesto Laclau. In their famous work *Hegemony and Socialist Strategy* they described hegemonic practices performed by various social subjects with the aid of "articulation"; that is, discursively changing the identity of other subjects. Without going into the details of this theory, we can say in summary that Gramsci's Marxist theory has lived to see modern creative reinterpretations.¹⁹

These theories are of course imbued with ideology, but the conclusion on various forms (including spatial) of dominance remains valid. When applying these theories to the nineteenth century, we need to add some nuance to this assessment. Urban space in the first half of the nineteenth century was not totally controlled or dominated. City streets saw demonstrations protesting against legal norms and customs. These could be large marches, riots, the erection of barricades, as well as barely-noticeable minor opportunistic demonstrations (called micropolitics by Patricia Mann).²⁰ An example of a street confrontation was the issue of smoking tobacco on the streets of Berlin in the nineteenth century. The authorities banned it in 1832 and breaking this ordinance in any way was treated as an attack on the state. Therefore, during the 1848 revolution, there were those who smoked ostentatiously in the streets, thus showing their defiance of the monarchy.²¹ State control over space was just developing, but, as we shall see, observers of events in Warsaw's open public spaces at that time were under the great influence of the relative effectiveness of actions taken by the Russian (and their subordinate Polish) city authorities and their services.

"Public", the Public Sphere and its Political Dimension

The prescriptions quoted above refer to urban space, buildings and squares; in other words, the ingredients of the *de facto* public space. It is now time to focus on the second element of this term. The adjective "public" has a longer history. It is a term of ancient provenance, deriving directly from the Latin *publicus*, which in turn came from the Greek *koine*. To examine its definition, we need to turn to Roman law, which made a distinction between what was private and what was public (there was a division between private and public law). The adjective *publicus* thus had various definitional nuances,²² the main ones being:

- defining those things that pertained to the state, including the treasury. The state itself was called *res publica*. Public, that is, belonging to the state, were the law (*ius publicum*), the land (*ager publicus*), and also officials, buildings, etc.;
- naming objects designated for public use (*res publico usui destinatae*), e.g. the forum, but also buildings such as theatres, baths, etc.;
- defining finally those things that were open and widely disseminated (information).

Thus “public” meant everything that referred to, or was connected with, some office or institution, as well as what took place openly before witnesses, in a generally accessible place. These definitional nuances were also known in the period we are examining. In the nineteenth-century press, the word “public” appears most frequently in the following contexts: “public order” (the first definition), “public buildings” (the second definition), as well as most often “public charity, approbation, distinction, a public view, something displayed in public, for public consumption” (the third definition). Furthermore, the noun “the public” used to describe an often-unspecified group of people who are observers, an audience, and often the target of things taking place in public, derives from the third definition of the adjective “public.” Today, we associate this word mainly with the theatre, but in the past, it referred to different audiences in addition to the public as the body of citizens of a city or country.

In her philosophical work, Hannah Arendt accepted and criticised this role of “the public.” An eye-witness to the tragic example of society’s passivity during the Third Reich in Germany, she sought its causes in the inertia of the public sphere, in the widest sense of the word. The term “public sphere” also belongs to a more recent period and it has replaced the older, more specific terms: “public affairs” and “policy.” In Arendt’s view, modern times have brought with them passivity in the public sphere, while the golden age of the public sphere idealised by her was the time of the city-states of ancient Greece. Public space—*polis*, *agora*—is a place for “action” (i.e. influencing other people, which Arendt places in opposition to “labour”—satisfying biological needs, or “work”—trades).²³ City-states provided people with the opportunity to lead two parallel lives: a private life and a public life between which “there is a sharp distinction.”²⁴ Private life, whose mainstay was the home, was a place for satisfying essential physical needs (“reproduction of the workforce”, as the sociology of the city describes it), for where there is necessity, there can be no freedom,²⁵ including forcing by means of violence, and ordering instead of persuading was characteristic of life beyond the *polis*, for the home and family life, where the head of the household wielded unquestioned despotic power. Nevertheless, this despotic rule over physical needs was essential for creating the free public sphere of the *polis*.²⁶

In Greece, *isonomy*, equality, was based not on the fact that people were born free, but that the state removed natural inequality. Equality did not belong to the people but was an attribute of the *polis*.²⁷ This public sphere, not democratic of course, was the ideal state structure, where citizens (but not all inhabitants) jointly created policy. According to Arendt, this ideal has been warped in modern times when so-called social space has replaced the public sphere. Characteristic of that space was the concept of an assembly of people not as a group of unique individuals, whose ability to “act” was conditioned by their rule over domestic arrangements, but as a kind of harmonious whole. The model for this was the Christian vision of the human race as a body (*corpus*) joined by an apolitical family link (brothers and sisters), where concern for the immortality of human achievements in the public memory was replaced by concern for the immortality

²³ H. Arendt, *The Human Condition* (Chicago-London 1998) (originally published 1958), p. 7.

²⁴ H. Arendt, *Condition...*, p. 24.

²⁵ H. Arendt, *On Revolution* (New York 1963), pp. 57–58.

²⁶ H. Arendt, *Condition...*, pp. 28–31.

²⁷ H. Arendt, *On Revolution*, p. 23.

²⁸ H. Arendt, *Condition...*, pp. 53–56.

²⁹ H. Arendt, *Condition...*, p. 46.

³⁰ H. Arendt, *Condition...*, p. 84.

³¹ H. Arendt, *Condition...*, p. 159.

³² A. Wąsowicz, “Nowe tendencje w badaniach placów antycznych: agora”, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (1992), R. 40, No. 3, pp. 275–281.

³³ H. Arendt, *Condition...*, pp. 126–127.

³⁴ J. Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Cambridge 1991) (originally published in 1961 as *Strukturwandel der Öffentlichkeit*).

³⁵ J. Habermas, *Transformation...*, p. 3.

³⁶ J. Habermas, *Transformation...*, p. 7.

³⁷ J. Habermas, *Transformation...*, pp. 30–31.

of the soul.²⁸ Another model was the rigorous feudal division of the community into estates based on social status. The most important feature of this transformation was the empowerment of all members of society (a certain social promotion for women, a gradual move away from slavery), which led to an opening to the public gaze in the private sphere of the home and all that that entailed, as well as of what was essential for survival. “Society is the form in which the fact of mutual dependency for the sake of life and nothing else assumes public significance, and where the activities connected with sheer survival are permitted to appear in public.”²⁹ In other words, the social sphere has taken over the public sphere. Activity gradually began to disappear from the public sphere, accompanied by the rise of work. In the ancient *polis*, wealth and possessions served above all to allow one to be independent from work, seen as satisfying human needs, in order to spend time on public affairs.³⁰ Modernity has brought us the cult of work in order to increase our wealth, while displaying passivity in public affairs. This process was already apparent in the Middle Ages, when the public square was a market place, somewhere to present in public the process of production.³¹ Experts on the *agora* agree with this interpretation. Aleksandra Wąsowicz notes that the *logos* (the word) ruled the ancient *agora*, whereas in a mediaeval market place it was the stall (trade).³²

The French Revolution in turn gave birth to the dogma of man’s innate equality, which the state was meant to protect. This gave the state a convenient pretext to interfere in the ancient sovereign privacy of the home. The nineteenth century was already the age of work, where the need to satisfy physical needs, the need to work for a living,³³ became a constituent element of life, and we began to perceive society as a community of employers and employees, and the ideal of the free citizen of the Greek *polis*, who does not have to work and who is a fellow-competitor in the public political debate, had been consigned to the past. The eminent theoretician of democracy and the public sphere is Jürgen Habermas. He has a different focus in his by now classic work on the subject of the modern public sphere.³⁴ In Arendt’s view, the private domestic sphere was shown as the domain of the head of the household’s despotic power, as something transitory, while the public sphere was the place of rivalry between equal citizens and something that was not transitory.³⁵ Thus had it been in ancient times. The Middle Ages had brought a new, rather curious type of public sphere, namely the representation of power. The highest authority was God, the king was his vassal, and at the same time the highest ruler of a country’s lands. Feudal lords represented this authority as a state of affairs: they did not hold these positions temporarily, but they were a permanent embodiment of authority.³⁶ An interesting process began to take place from the sixteenth and seventeenth centuries. On the one hand, the court took over the whole representation of power, which from the eighteenth century began to privatise itself³⁷ (it remains somewhat isolated from the state in the way that the privy purse is separate from the state treasury); on the other hand, the state became impersonal with the development of a complex network of government offices, with their associated bureaucracy. In Habermas’s view, the modern public

³⁸ J. Habermas, *Transformation...*, p. 19.

³⁹ J. Habermas, *Transformation...*, pp. 51–56.

⁴⁰ J. Habermas, *Transformation...*, p. 27.

⁴¹ J. Habermas, *Transformation...*, p. 28.

⁴² J. Habermas, *Transformation...*, p. 33.

⁴³ J. Habermas, *Transformation...*, p. 27.

⁴⁴ The writer proposes the example of Alphonse de Lamartine. See R. Sennett, *The Fall of Public Man* (Cambridge 1977).

⁴⁵ This argument becomes even more relevant in the era of improving methods of social control, thanks to advances in technology.

⁴⁶ See K. Miciukiewicz, *Pomiędzy sferą publiczną a przestrzenią publiczną w mieście*, in: *Sfera publiczna. Kondycja - przejawy - przemiany*, eds. J. P. Hudzik, W. Woźniak (Lublin 2006), pp. 213–232.

sphere was created in these conditions. The tide of material goods as the domain of private domestic finances became a public matter.³⁸ A tide of publicly-available information also appeared in the form of ephemeral writings and later the press. In the eighteenth century, it was already the mature bourgeoisie that disposed of these goods (a bourgeoisie whose roots the author seeks in the small group of renaissance humanists), and which was conscious of itself and opposed to the authorities.³⁹ Here we are getting close to a key statement: the public sphere of the bourgeoisie was the “sphere of the opinion of private individuals coming together in public.”⁴⁰ We need to emphasise the adjective “private”, given that every “bourgeois” was economically independent of the authorities. He controlled his own finances as private property and not, as in the Middle Ages, an earthly fiefdom. His wealth was a place of private autonomy and relaxation between his public duties, as well as the source of his independence from daily heavy work, and it was “apolitical.”⁴¹ In result, it was possible that rational and critical public debate, nourished and matured in French literary salons and English coffee houses, where there was an opportunity to express views irrespective of one’s social status, could become the phenomenon of the eighteenth century.⁴² In order to take part in such a discussion, one had to have free time. Thus the bourgeois public opinion was born, which was opposed to all forms of domination and tyranny. It was these “private individuals coming together in public”,⁴³ who became the engine of democratic change. Without this support in the form of a private, self-sufficient financial base, there was no possibility of free political discourse. The weak spot of society today, as Habermas summarises it, is its lack of just such a mature public sphere. Opinions are not born out of serious discourse, but are adopted, with the help of the mass media, by citizens worn out through daily work. The characteristics of such a public sphere are: 1) a small number of people expressing their views and enormous numbers of recipients (similar ideas can be found in the works of Richard Sennett, according to whom it was precisely in the nineteenth century that the high-profile personality of a leader dominated the crowd);⁴⁴ 2) an inability to make a counter-argument (*vide* television); 3) any broader debate being controlled by a variety of institutions; 4) citizens not being autonomous units, as at every stage of life they are under state control (where they work, how they bring up their children, etc.).⁴⁵

The conclusions to be drawn from Habermas’s theories in the context of public space is, firstly, the requirement to shape it “for communication.”⁴⁶ In other words, this space should serve for the public expression of views or conversation. In Habermas’s work, the principal spaces for this kind of communication were cafés. In this book, whose subject is open, urban space, there is no room for a deeper development of the issue of public interiors. However, interpersonal communication in open, urban space is also an instructive subject of research. A positive example of this is Speakers’ Corner in Hyde Park, London, where anyone may speak out in public. A negative example, however, to a certain extent was the nineteenth-century reconstruction of Paris. During the time of Napoleon III, a great network of open streets was created, which did not foster interpersonal communication, unlike earlier secluded squares that had been conducive

⁴⁷ K. Miciukiewicz, *Pomiędzy...*, pp. 214–215. It has been customary in professional literature to see this as preventative moves against street disturbances; in Napoleon III's day, urban barricades became a thing of the past, although this could also have been due to the beneficial effects of increased public works at the time; see David H. Pinkney, *Napoleon III and the Rebuilding of Paris* (Princeton NJ 1972), pp. 35–36.

⁴⁸ K. Miciukiewicz, *Pomiędzy...*, p. 220.

⁴⁹ D. Niczyporuk, *Przemiany przestrzeni publicznej na przykładzie Lublina*, in: *Wokół socjologii przestrzeni*, eds. A. Majer, P. Starosta (Łódź 2004), p. 147.

⁵⁰ Carl Schmitt, *The Concept of the Political*, trans. George Schwab (Chicago-London 2007), originally published in Hamburg in 1933 as *Der Begriff des Politischen*.

⁵¹ C. Schmitt, *Concept...*, p. 28.

⁵² C. Schmitt, *Concept...*, p. 37.

⁵³ C. Schmitt, *Concept...*, p. 38.

⁵⁴ Chantal Mouffe, *Agonistics. Thinking the World Politically* (London-New York 2013), p. 7.

to such contact.⁴⁷ Camillo Sitte (about whom more later) emphasised this aspect in his main work of 1889, although his arguments were aesthetic and not political. Another inference we can draw is the issue of the openness of public space and its accessibility to all.⁴⁸ Any appropriation of parts of it, any exclusion of individuals from it on the grounds of social class or skin colour, testify to the crisis described by Habermas. Public space, precisely as the “bourgeois” forum for political discussion, should be accessible, communal and independent of everyone, as well as clearly distinguishable from private space. This requirement can seem like a pious hope, especially since a larger city, which is after all what Warsaw was in the first half of the nineteenth century, “creates” an anonymous public space, in which it is difficult to exchange opinions on the street.⁴⁹ Nonetheless, the ideal of the inclusivity (openness) of public space should be taken into account.

At the end of this section, I would like to refer to yet another source of thinking about public space. This is Carl Schmitt's *The Concept of the Political*.⁵⁰ This scholar, lawyer and political scientist, tainted afterwards by collaboration with the Nazis and removed from political influence after 1945, created in 1933 a theory of “the political” that helps us to understand the process of creating nineteenth-century national groupings, but also reveals some mechanics of the aforementioned public sphere. In Schmitt's currently widely-commented vision, we find a description of a political operational method within a state and between states. Schmitt wrote on “the political” under the influence of his own thoughts on the subject of supranational agencies between the wars, however his conclusions will help us to understand what happened in public space during the nineteenth century. Describing the concept of “the political”, he pointed out that for a state to function properly there must exist a defined enemy in the sense of a political opponent. “The enemy is solely the public enemy, because everything that has a relationship to such a collective of men, particularly to a whole nation, becomes public by virtue of such a relationship.”⁵¹ The state thus allows people to form themselves into differing blocs, whose rivalry produces what Schmitt calls the “political entity”, or “unity.” “The political does not reside in the battle itself [...], but in the mode of behaviour which is determined by this possibility, by clearly evaluating the concrete situation and thereby being able to distinguish correctly the real friend and the real enemy.”⁵² This emerges from the statement that differences between people and states are inevitable, while the political allows human groupings to co-exist. “The political can derive its energy from the most varied human endeavours, from the religious, economic, moral, and other antitheses. [The] [...] motives can be religious, national (in the ethnic or cultural sense), economic, or of another kind, and can effect at different times different coalitions and separations.”⁵³ Chantal Mouffe, whom we have already met, also drew inspiration from this thinking. Her vision of a properly-functioning democracy is based on an agonistic model in which “[a]dversaries fight against each other because they want their interpretation of the principles to become hegemonic, but they do not put into question the legitimacy of their opponent's right to fight for the victory of their position.”⁵⁴ As we

shall see, the political as a feature of the public sphere was also a feature of public space in Warsaw after 1815, in which there was a rivalry between individuals and groups with differing political visions.

The Influence of Public Space on People

Psychology also studies the effect of space on the human psyche. A pioneering work in this field is Kevin Lynch's often-quoted *The Image of the City*. The writer studied open, urban spaces (in other words, public space) using several specific US cities. On the basis of a number of interviews with the inhabitants of these cities, he tried to establish which elements of the urban infrastructure were especially meaningful to people, came easily to mind, and were remembered. He also asked them to draw from memory places that they often visited. Starting from the assumption that inhabitants are not merely external observers of the urban spectacle but also part of it,⁵⁵ he concluded that particular elements of urbanism and their location have specific connotations for people. In other words, when seeing certain places and parts of the town (towers, walls, roads, etc.), people unconsciously assign a certain meaning to them. Thus, the aim of urbanism is the creation of a clear and legible space that will have a positive influence on the inhabitants' psyche.

From an analysis of the interviews and resultant descriptions, the author has proposed that there are five types of elements that define a city.⁵⁶ These are: *roads*, meaning all permanent features that people do not see as boundaries but as lines of communication (streets, paths, motorways in drivers' eyes); *verges*, which are linear elements that are not roads and which often delineate certain spaces (a wall, a row of trees, the routes of motorways in pedestrians' eyes); "districts", meaning areas that can be entered, and which in some way differ from the surrounding areas (districts, characteristic streets); "junctions", meaning intersections or a concentration of characteristic elements at one location (road junctions, metro stations); and finally "landmarks", which are external, unique and distinctive elements, often associated with roads (towers, masts, a group of buildings). Later in the book, Lynch suggests how we might want to mould these elements in order to create understandable, harmonious and memorable arrangements, what he calls "imageability." The point is to endow the ever-changing city⁵⁷ with certain features of continuity and coherence,⁵⁸ even a poetic character,⁵⁹ so as also to ensure that all decisions taken in such a city have coherence.⁶⁰

The author was not a pioneer in speaking of the poetry of public space. Camillo Sitte, whom we have already met, was already seeking aesthetic beauty and picturesqueness in urban planning at the end of the nineteenth century. This Austrian architect, urban planner and well-known theoretician, who died in 1903, suggested in his main work, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*,⁶¹ a change in the principles of planning urban space. He produced a critique of contemporary, nineteenth-century methods of laying out new streets and plots, turning to the "ancient" ability to create artistic urban values. He most criticised the cult of open space in a city,⁶² based on thoroughfares that were re-scaled in terms of width, a

⁵⁵ K. Lynch, *The Image of the City* (Cambridge-London 1966), p. 2.

⁵⁶ K. Lynch, *Image...*, pp. 47–48.

⁵⁷ K. Lynch, *Image...*, p. 2.

⁵⁸ K. Lynch, *Image...*, p. 112.

⁵⁹ K. Lynch, *Image...*, p. 118.

⁶⁰ K. Lynch, *Image...*, p. 119.

⁶¹ The original German publication dates from 1889, and the quotation here is taken from a French translation: C. Sitte, *L'art de bâtir les villes* (Paris 1996).

⁶² C. Sitte, *L'art...*, p. 35.

⁶³ C. Sitte, *L'art...*, p. 108.

⁶⁴ C. Sitte, *L'art...*, pp. 112–113.

⁶⁵ C. Sitte, *L'art...*, pp. 59–60.

⁶⁶ C. Sitte, *L'art...*, p. 145.

⁶⁷ C. Sitte, *L'art...*, p. 22.

⁶⁸ C. Sitte, *L'art...*, p. 24.

⁶⁹ C. Sitte, *L'art...*, p. 120.

dense network of straight streets, frequent four-way or even larger intersections (leading to traffic jams), as well as the current tendency to demolish structures near monumental buildings, thus “opening them up.” Likewise, large, open city parks found no favour with him; instead, he preferred small enclosed gardens within the walls of specific plots.⁶³ The second, most important thing that Sitte criticised was removing current city space from public life and depriving people of contact with art (currently locked up behind museum walls).⁶⁴ In his view, current squares were designed mechanically,⁶⁵ soullessly symmetrical, with monuments and buildings always situated in the centre, precisely on the lines of pedestrian thoroughfares. A deeper reason for this was, according to Sitte, rising land prices in cities and the need to create structures with the greatest floor area and the broadest façades. Thus, the preferred horizontal projection of new buildings was rectangular, or, as Sitte put it, “convex.”

He contrasted the current “convexity” of structures with the ancient “concavity”, that was nothing more than buildings on newly-designed accessible public squares.⁶⁶ The virtue of the ancients, and also of people from the Middle Ages and the Renaissance, was their sense of harmony and scale;⁶⁷ they created squares that were not too large, they laid out enclosed streets (with buildings tightly packed on either side, with small junctions of no more than three streets), as well as artfully-located monuments and fountains in the squares. The reason for the last of these was, according to Sitte’s interesting hypothesis, the lack of paved streets in ancient cities.⁶⁸ For on an unpaved road, the ruts and tracks of people and horses could always be very clearly seen. Monuments and fountains were located precisely in places not affected by these tracks, which was usually on the edge of squares, where they did not collide with the flow of traffic. The actual shape and proportions of squares were worked out gradually *in natura*, without an initial rigid plan, which made them irregular; but this irregularity turned out not be noticeable. This gave the fabric of ancient European cities artistic values.

Sitte concluded his thoughts with his own conception for rebuilding the famous Viennese Ring, which would have changed this broad, cavernous and almost shapeless street into a system of intimate, connected squares, each of which would have been organically linked with specific imperial buildings, such as the parliament, the theatre, or city hall. In conclusion, it is worth mentioning Sitte’s idea that a city is a kind of work of art, which every day has an influence on the masses, just as the theatre influences the upper classes.⁶⁹ This thought links Sitte’s and Lynch’s theories and is a common feature of something that I would call the psychological school of urban studies.

The Theatricality of Public Space

The influence of space on man is linked to the issue of its theatricality. The idea of the city as theatre is present in human culture at least dating back to the appearance of the motif of the city as a stage set for Greek theatre. The theatre and the city had been intertwined for centuries. The sixteenth century, for example, saw the development of illustrations of two dramatic settings: tragedy and comedy.

⁷⁰ See T. Zarębska, *Teoria urbanistyki włoskiej XV i XVI wieku* (Warszawa 1971), p. 95.

⁷¹ G. L. Gorse, “A Classical Stage for the Old Nobility. The Strada Nuova and Sixteenth-Century Genoa”, *The Art Bulletin* (1997), vol. 79, No. 2, pp. 301–327.

⁷² F. J. D. Nevola, “‘Per Ornato Della Città’. Siena’s Strada Romana and Fifteenth-Century Urban Renewal”, *The Art Bulletin* (2000), vol. 82, No. 1, pp. 26–50.

⁷³ F. J. D. Nevola, “*Per Ornato....*”, p. 30.

⁷⁴ F. J. D. Nevola, “*Per Ornato....*”, pp. 32–33.

⁷⁵ F. J. D. Nevola, “*Per Ornato....*”, p. 31.

⁷⁶ G. L. Gorse, “A Classical Stage...”, p. 307.

⁷⁷ G. L. Gorse, “A Classical Stage...”, pp. 303–304.

⁷⁸ E. Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life* (Edinburgh 1956). See also U. Hannerz, *Exploring the City: Inquiries Toward and Urban Anthropology* (New York-Chichester 1980), chapter six: *The City as Theatre: Tales of Goffman*, pp. 202–242.

The writer was Sebastiano Serlio, an Italian theoretician of architecture and urbanism. A “tragic” setting depicts a street in an Italian town, whose frontages consist of regular buildings with arcades, somewhat uniform in style (classical form, full of pathos); a “comic” setting is in turn the opposite: here stylistic and spatial chaos rule, the buildings are of different heights—it is a little mediaeval gothic town. Both settings can be found in the second volume of his main treatise and are still interpreted variously to this day.⁷⁰

The opposite also was true: treating, perceiving and even designing the city or town as theatre. A city’s main squares were often designed in their entirety on a single drawing board (more on this in the chapter on the history of public space), like a plan for a stage set, although spaces that developed over years were also affected by a process of stylistic homogenisation in order to make them appear more coherent and monumental, and make an impression on passers-by. An example of streets that over decades became a “theatre” for performances by the commercial aristocracy and a hallmark of their towns include the Strada Nuova in Genoa⁷¹ and the Strada Romana in Siena.⁷² In Siena’s heyday in the fifteenth century, there was a special office called the *Ornato*⁷³ (the “beauty”) whose officials were responsible for actively influencing the appearance of the town’s principal through the arterial road called the Strada Romana, the route for pilgrimages to Rome. On the one hand, they could compel the owners of buildings standing along this thoroughfare to carry out essential repairs to their façades, or to remove bays jutting over the road thus spoiling its appearance; while on the other hand, they could financially support those who had decided to renovate their property.⁷⁴ Furthermore, it was at this time that modern “statutory” zoning for commercial activities was developed: all “dirty” or “unworthy” trade and industry was relegated to the outer suburbs, while the more “elegant” trades (goldsmiths or textile dealers) received inducements to move into the ground floors of houses along the pilgrimage route.⁷⁵ All of this indicates that people then were conscious of the visual effect that a group of buildings lining a road could produce. A hundred years later, the Strada Nuova in Genoa was completely rebuilt. The old aristocracy, returning to power in the sixteenth century, broke with the mediaeval Italian trend for creating enclosed, separate districts of buildings belonging to specific families in favour of an open-space street plan,⁷⁶ although it did not abandon private, family ownership of some streets. In the design of these roads’ outer walls, echoes of Sebastiano Serlio’s previously-mentioned urban theatrical settings could be seen, as well as the principles of the three unities of time, place and action, taken from Aristotle’s theory of drama.⁷⁷ As we shall see, the theme of caring for the appropriate appearance of central streets was also evident in nineteenth-century Warsaw. This line of thinking led, for example, to a prohibition on Jews owning properties on principal streets.

The path from the theatricality of urban space in ages past leads to the twentieth-century theory of the theatricality of human relationships and of daily life in general. The theoretician of the “theatre of daily life” is Erving Goffman, author of the famous book *The Presentation of Self in Everyday Life*.⁷⁸ Among the conclusions to be drawn from it is that all of us have façades, just like buildings. It is our external

⁷⁹ E. Goffman, *Behavior in Public Places. Notes on the Social Organization of Gathering* (New York 1966), p. 25.

⁸⁰ E. Goffman, *Behavior...*, p. 56.

⁸¹ E. Goffman, *Behavior...*, p. 84.

⁸² E. Goffman, *Behavior...*, p. 49.

⁸³ E. Goffman, *Behavior...*, p. 204.

appearance and manner. We create this façade to help other people to assess a situation quickly, which is how the author has named a single or multiple interaction between two or more people. This definition is nothing more than the rules of the game; in other words, the principles on which interactions should be based, whether we are dealing with a police official, with someone who has found our hat, or perhaps with our boss. Occasionally, a whole team of people works to define a situation (the author provides an example of bank employees' typical behaviour). According to Goffman, we reflexively try to decode another person quickly. The need for this arises precisely in a public space, where we are surrounded by strangers about whom we know nothing and where there is no possibility to learn much about them quickly. The mechanics of this definition of a situation greatly simplify this task. Goffman has also analysed the behaviour of people in open public spaces, where he conducted this research among the community of a psychiatric hospital (on the assumption that violating appropriate behaviour allows us better to know its rules), or in the small-town atmosphere of the Shetland Isles. His more interesting conclusions can be summarised in a few points: 1) Each culture has various definitions of appropriate behaviour in public, and appropriate dress and outward appearance belong to the behavioural canon of Western culture,⁷⁹ along with peaceful, non-aggressive behaviour. 2) We are obliged to display a minimum of *engagement* with a situation, i.e. reacting to signals from others as well as focusing on doing something while being observed by others.⁸⁰ Similarly, we are obliged to remain silent when we are not taking part in an interaction, even if there are others taking place all around us, for silence shows respect. 3) Looking at someone can be seen as assessment, even if that is not our intention; the author recommends so-called *civil inattention*⁸¹—initially noticing someone and then diplomatically not paying attention to him or her. 4) The author calls circumstances accompanying what is taking place on the street, such as smoking tobacco, or the kind of outfit we are wearing and so on, “subordinate involvement.” Here, history recognises a series of restrictions connected to this, for example limitations on a woman's freedom to walk along streets in the nineteenth century, depending on the time of day and the company, while at the same time permitting spitting in public...⁸² 5) Generally speaking, women to this day are bound by greater formality and decorum on the street, which appears in more complicated dress and less public leeway for the outfit (or hairstyle) to be in disarray.⁸³

Later in the book, Goffman describes the conclusions drawn from an analysis of the circumstances of the spontaneous starting up of conversations on the street and the terms of their development. Thanks to this, we can understand that even something supposedly so incidental and spontaneous as behaviour in a public place is limited by unconscious rules, which other passers-by can easily see us breaking. Summing all this up, at issue is the comfort of a safe participant in a city's public life, where everyone has the right not to be needlessly pestered on the street.

The issue of the “performative turn” in historical studies is linked to research into behaviour in public space. This line of inquiry is an attempt at a scientific study of the “unpolitical” aspects of a town or city's

⁸⁴ An example of this new approach is Peter K. Andersson's recent work *Streetlife in Late Victorian London. The Constable and the Crowd* (New York 2013).

⁸⁵ B. Jałowiecki, M. S. Szczepański, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej* (Warszawa 2002), p. 16. I have taken from these writers their rankings of schools of urban ecology.

⁸⁶ B. Jałowiecki, M. S. Szczepański, *Miasto...*, p. 20.

⁸⁷ B. Jałowiecki, M. S. Szczepański, *Miasto...*, p. 22.

⁸⁸ B. Jałowiecki, M. S. Szczepański, *Miasto...*, p. 25.

public space. Based on Goffman and others, we can study the influence of a great city on human behaviour, as well as the changing norms of public behaviour in a city, based on a new, more detailed analysis of existing historical sources.⁸⁴

Urban Space in Sociological Research

Sociology too studies urban space and its inhabitants. Within the framework of this relatively recent science, a special branch devoted to the city arose at the start of the twentieth century. The early days of this science were associated with the "Chicago School", including Robert Park, William Burgess and Roderick McKenzie, one of its most important works being Park's *The City* in 1915. These scholars treated the city as a natural space; a place for communal living, as well as for the rivalry of representatives of the human species. The line of inquiry that they created has been called social ecology, or urban ecology.⁸⁵ Given that these scholars were the pioneers of mature sociological thinking about the city, their school is also occasionally called the classical school of urban ecology. In their theories, the city is a constantly-growing human population, where there is an endless battle over centralised space arranged in concentric circles. Simplifying things, we might say that a city's inhabitants split themselves into groups linked by the biological principle of symbiosis. These groups are in competition with one another (although there are fleeting moments of co-operation) for the best space, of which there is not too much in a city. The objective is for one group to take and hold a space, and then repel a rival group. This leads to spatial segregation. These writers also described the mechanics of territorial invasion by an outside group leading to the expulsion, or absorption, of its current inhabitants ("succession").

As can be seen, this vision was strongly inspired by social Darwinism and was well adapted to the reality of the American capitalist economic model. However, it was quickly realised that the judgements passed by the Americans were too simplistic and tendentious. Hence, the "culturalistic school" was formed before the war,⁸⁶ its main proponent being Florian Znaniecki. It was a humanist school. The city, according to Znaniecki, lay in the sphere of people's joint experience and should be studied as such. This was in direct contradiction to the Chicago School's ideas: the city should be looked at through the eyes of its specific inhabitants; their backgrounds and views should be studied, not only the environment and the space itself.

Further lines of enquiry into urban ecology focused on the work of these two schools, detailing the results of their studies and developing ever more complex theories. Thus, Louis Wirth and Amos Hawley of the neo-classical school⁸⁷ did further research into population density, as well as symbiotic and commensal behaviour. Gideon Sjoberg⁸⁸ created historical types of cities (the pre-industrial city, the industrial city, etc.). I have already written about Henri Lefebvre. Here it is worth focusing on the work of Manuel Castells. This sociologist, who is considered as part of the structural-functional school, remarked in his book

⁸⁹ M. Castells, *The Urban Question: A Marxist Approach*, trans. A. Sheridan (London 1977) (originally published in 1972), p. 126.

⁹⁰ M. Castells, *The Urban Question...*, p. 127.

⁹¹ B. Jałowiecki, *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni* (Warszawa 1988), p. 36.

⁹² B. Jałowiecki, *Spoleczne...*

⁹³ B. Jałowiecki, *Spoleczne...*, p. 53.

The Urban Question that space is an “expression of the social structure”, and that every society can be seen as several methods of production’s historical way of expressing itself. Castells called the arrangement of the basic elements of social structure methods of production, and he listed three basic ones: economic, politico-institutional, and ideological. “The economic system”, writes Castells “is organised around relations between the labour force, the means of production, and non-labour”,⁸⁹ and based on property relationships and the process of labour. The politico-institutional system is based on relationships: domination—regulation and integration—repression. The ideological system “organises space assigning it a network of signs, whose signifiers are made up of spatial forms, and whose signifieds are ideological contents.”⁹⁰ To put it another way, each historical urban society is characterised by conflicts and transformations based on those three relationships with the economy and division of labour, with legal regulations and spatial domination, as well as with a system of spatial significance. These relationships are useful for studying space in the present-day US city as well as the centre of Warsaw during the Partitions.

Writing in *The Social Creation of Space* (*Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*) (1988) Bohdan Jałowiecki drew inspiration from Castell’s and Lefebvre’s ideas. This book is in some ways a continuation of Lefebvre’s sociological thinking. It is obvious to Jałowiecki that space is a social product and that each era creates its own space. The creation of space is of course constrained by specific barriers such as established social relationships, the level of technology available at a given time, and natural barriers, as well as value systems and cultural categories; in other words, ideology. Thus, space is created (not without conflict) by certain people within the reality of a specific era. It is the “creation of a living structure, a social group, which treats it as a means of preserving its structure.”⁹¹ Space created in this way “becoming a material setting of life and in turn conditions people’s behaviour by means of the quantity, quality and accessibility of places, where they can satisfy their needs.”⁹² Summing up, a city’s space does not develop automatically and is not merely an indifferent backdrop to social events. Its development is conditioned of course by the system of government and of political control, but—and this is different from Lefebvre—this space is not above all a tool of this dominance. These relationships are, in the writer’s opinion, “neither simple nor unambiguous.”⁹³

Specific spatial behaviours are also linked to space. Jałowiecki includes here: creating space, which I have already discussed; designating space, examples of which could be the style of a building being constructed and the use of existing space; and assimilating space, e.g. adapting space to new needs. We can also find in Jałowiecki a classification of urban space, which is interesting in the context of this book. Depending on the level of assimilation, he distinguishes: *personal* space, e.g. a home where we can interfere at the individual level; *living* space, which is the space in which an individual moves on a daily basis, in other words public space where there are few opportunities for interference; and finally *ecological* space, which is untamed, endless natural spaces which actually generate a feeling of danger. The degree of freedom of

behaviour represents another category. Here we can distinguish: *private* space with great freedom; *public* space with various restrictions; and *organisational-political* space, where behaviour is strictly controlled and where we find mainly prohibitions, e.g. military land, or certain land controlled by the state. The second category is of particular interest and brings into my deliberations one of the elements of the definition of public space, namely the issue of freedom of behaviour.

A more traditional classification can be found in Alexander Wallis. In his book *City and Space (Miasto i przestrzeń)* he divides space into open and closed, and almost the same division into institutional (in other words *de facto* private) and public space.⁹⁴ In the context of this book, the description of the processes taking place in the city centre appears to be of particular interest. The centre is an exceptional place, an indispensable space which emphatically distinguishes it from the rest of the city, precisely as a result of these processes. In addition to the exchange of information, formally in government offices and informally in clubs, we need to include the following processes: cognitive (interpersonal; important in times past, in an age of limited communications), the choice of values and decision-making (forming views, contact with other people's activities), social identification (a sense of community), social integration (of various social groups), and the social staging of prestige. I shall quote *in extenso* a description of the last of these: "The prestige of individuals, groups and great gatherings is staged in the centre in the most intense and comprehensive manner. This takes place daily and on special occasions through participation in encounters, walks, personal contact, meetings, through participation in premières, inaugurations, concerts, commemorations, festivals of thanks, processions, military tattoos, funerals, and public holidays. The city centre does as a rule have the best conditions for the successful staging of social prestige. Its architectural dimensions create a very meaningful setting for these processes."⁹⁵

It is also possible to follow the course of these processes using the example of the nineteenth-century city. Just as the outskirts of a city are often called "dormitory towns", "workplaces" and so on, so the centre, in the light of earlier comments, could be called the "city's living room." Wallis also points out another aspect of the centre, although in my view this is also a feature of public space: "the city centre [...] releases the individual from over-rigid social structures. It allows us for a moment to shed the role of family member, worker [...] or other formalised roles in favour of an anonymous role in a city square, a cinema or a department store. It permits the role of a neutral viewer, observer, loungeur, passer-by, or merely a man at a window."⁹⁶

Monumentality and Transcendence in Public Space

Returning to urban space as a stage, we should point out not only its theatricality, but what is connected with it: representativeness. The efforts mentioned above to beautify a city's appearance also possessed this dimension. As early as in antiquity the rulers of a city tried, through work on beautifying central space, to

⁹⁴ A. Wallis, *Miasto i przestrzeń* (Warszawa 1977), p. 97.

⁹⁵ A. Wallis, *Miasto...*, p. 213.

⁹⁶ A. Wallis, *Miasto...*, p. 218.

⁹⁷ See J. A. Chrościcki, “Przestrzeń ceremonialna w nowożytnym mieście”, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (1993), vol. 41, No. 2, pp. 213–224; idem, “«Viae Regiae» w środkowowschodniej Europie w XVII i XVIII wieku”, *Rocznik Historii Sztuki* (1987), vol. 16, pp. 267–282, on the subject of the role and appearance of this kind of public space.

⁹⁸ M. Eliade, *The Sacred and the Profane; the Nature of Religion*, trans. W. R. Trask (New York 1959), p. 20.

⁹⁹ M. Eliade, *The Sacred...*, p. 64.

¹⁰⁰ M. Eliade, *The Sacred...*, p. 25.

leave some trace of their glory. Let us recall the Roman forums constructed by successive emperors: Julius Caesar, Octavian Augustus, Trajan, and Nerva. Their beauty and monumentality mirrored the dignity of their founders' position; their size thus corresponded to the power of their founder. This space represented the ruler's splendour before his subjects, and after his death recalled his achievements for all time. During the Middle Ages and the modern era, a ceremonial space also developed in the city, in which something I would call “the performance spectacle in praise of the ruler” took place. The route along which the ruler would travel through the city walls to reach the palace or the cathedral was called a *Via Regia* or *Via Imperialis*.⁹⁷ Its route was strictly laid down. It was decorated specially for such an event. An example is the route from the Floriańska Gate through the market square to Wawel Castle in Krakow, or the “Royal Route” in Warsaw. The central section of that route was often decorated with triumphal arches and called the “Forum.” Such a route's specific function was limited to the stretch between the castle/palace and the cathedral, and was the setting for the heir to the throne's procession on foot to his coronation. The space changed for the occasion to a space sanctified by the ceremony of the coronation (*Via Sacra*). This staged spectacle, often based on a religious sub-text, was meant to arouse deep feelings of reverence for, and attachment to the ruler—God's representative on Earth. Examples of such routes can be found in Regensburg, Augsburg, Frankfurt am Main, Prague, Bratislava and Vienna.

Here it is worth turning to an anthropologist. Space is not homogenous,⁹⁸ claimed Mircea Eliade, who studied space perceived by religious people from different cultures throughout the world. He argued that there are numerous “interruptions and breaks”, which connect the world of transcendence (the spiritual world) with the temporal world. In the writer's view, establishing points of contact with transcendence in this way, whether with the help of holy sites, places of worship, or totem poles—the famous *axes mundi*, equates to an act of orientation in the formless space of the world. “The unknown space that extends beyond his world—an uncosmised space because it was unconsecrated, a mere amorphous extent into which no orientation has yet been projected, and hence in which no structure has yet arisen—for religious man, this profane space represents absolute nonbeing.”⁹⁹ The sacred space of homes and towns thus defined becomes on each occasion the centre of the world for the one establishing it. There can be a great many such centres and they allow us to find ourselves in the world.

The door that opens on the interior of the church actually signifies absolution of continuity. The threshold that separates the two spaces also indicates the distance between two modes of being, the profane and the religious. The threshold is the limit, the boundary, the frontier that distinguishes and opposes two worlds—and at the same time the paradoxical place where those worlds communicate, where passage from the profane to the sacred world becomes possible.¹⁰⁰

According to this, certain buildings in a city acquired different meanings and values for people. The public space at the heart of a residential town during a coronation procession became just such space.

¹⁰¹ W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko* (Warszawa 2001), p. 131 nn.

¹⁰² W. Ostrowski, *Wprowadzenie...*, pp. 60, 272.

¹⁰³ J. A. Chrościcki, “«Viae Regiae»...”, p. 279.

¹⁰⁴ T. Tołwiński, *Urbanistyka*, vol. 1: *Budowa miasta w przeszłości* (Warszawa 1948), p. 283.

¹⁰⁵ R. Ziskin, “The Place de Nos Conquêtes and the Unraveling of the Myth of Louis XIV”, *The Art Bulletin* (1994), vol. 76, No. 1, pp. 147–162.

We know this kind of sacred public space, sacred irrespective of what took place in it, from ancient Egypt (for example, the space between Luxor and Karnak¹⁰¹), and Greece (the sacred land in Delphi called the “navel of the world”).¹⁰² During the first half of the nineteenth century, religious belief was still so strong that the sacred space in a city was visible and deeply-felt. An example from Warsaw are the various Roman Catholic rituals in open public spaces. These include the procession on the feast of Corpus Christi and funeral processions. The space in front of churches was also treated as something quantitatively different from its surroundings. Despite the fact, as we shall see, that sacred space was also used for demonstrations of a political nature, in the Warsaw of that time we can see the junction of immanence and transcendence.

The Problem of Representation in Public Space

This does not change the fact that over the centuries, the transcendent aspect of urban space became less important. The authorities’ religious dimension was disappearing due to changes in thinking, a trigger being the new philosophy of government during the Enlightenment. The monumentality of the triumphal routes of the seventeenth and eighteenth centuries (the *Viae Triumphales* of absolutism)¹⁰³ no longer represented divine harmony, nor a return to the splendour of ancient times (as in the Renaissance), but the clear, naked power of temporal authority. This type of process could be already seen at the court of Louis XIV. It was acknowledged then that French achievements, including in science, had overtaken the achievements of antiquity. The greatness of Versailles was the embodiment of, if I can put it like this, the private power and greatness of the king, whether or not supported by the Glory of God. The goal of its construction was “to give expression to the idea of a great monarchic state, at the height of its fame and development, and to the representation of a great French monarch.”¹⁰⁴ This ruler, this “Sun King” was to receive homage in this temple. Another example, taken out of context, is the rectangular Place Vendôme (formerly the Place de Nos Conquêtes) in Paris, whose initial purpose had been to crown the route from Versailles to Paris, as well as an architectural setting (emphasising the splendour of the ruler) for ceremonies involving ambassadors. A hidden function for this space was to draw the diplomats’ attention away from the real centre of Paris, so disliked by the king.¹⁰⁵

Here we arrive at yet another important aspect of public space. This is the issue of representation. As we can see from the statements above (see section 1.6) each public space has its creators whom it usually glorifies. The streets of medieval and Renaissance self-governing Italian urban communities were the apple of the local authorities’ eye for that reason. The impression that the town centre made, its main streets and squares (public space today), was a testament not to the people nor to the leaders with whom those communities fought, but to the city élite and the patricians. The reason for this was that these social groups were the creators of public space; they constructed splendid residences in the best parts of town; they were

¹⁰⁶ C. Mead, “Urban Contingency and the Problem of Representation in Second Empire Paris”, *Journal of the Society of Architectural Historians* (1995), vol. 54, No. 2, pp. 138–174.

¹⁰⁷ C. Mead, “Urban Contingency...”, p. 157.

¹⁰⁸ C. Mead, “Urban Contingency...”, p. 160.

able to dominate this space and thus control its appearance, if only by means of established law; and they were the ones who actually gave the most money to the construction of the public buildings that contributed to creating public space. They promoted themselves through public space. Given that people have an innate tendency to present themselves in the best possible light, we can say that public space served to display either collective (as in the case of the quasi-democratic urban communities), or individual (as in the case of the ruler and benefactor) splendour, glory and wealth.

An article by Christopher Mead, inspired by the work of Habermas discussed earlier, describes further changes in the question of representation.¹⁰⁶ Paris, which in the Middle Ages was vast, underwent an especially large number of changes over time. As their strength grew, the French kings tried to put their stamp on the city, funding monumental and unified façades on sites that created public spaces. This process began as early as the sixteenth century, and inspiration was drawn from Italy. Between 1508 and 1512, unified façades of bourgeois houses, underpinned with ground-floor arcades, were built on the Pont Notre-Dame, leading to the Île de la Cité.¹⁰⁷ The years 1552–1554 saw similar investment on the bridge at the southern end of the island. After these beginnings, the seventeenth century saw an explosion of royal funding and investment in public spaces, starting with the Place Royale (the Place des Vosges today, 1605–1612), where the king stipulated in legal terms the appearance of the façades of the newly-developing regular city square using a rectangular template. This law was the beginning of a parting of the ways in the development of building exteriors and their interiors, and different laws began to govern each of them. The unified construction of the two city squares developed during Louis XIV’s reign—the previously mentioned modern-day Place Vendôme and the circular Place des Victoires—also covered private apartments. Firstly, both were supposed to glorify the person of the king, and for both of them the architect, Jules Hardouin-Mansart, used the “royal” approach to the façades. They consisted of an arcaded plinth, the central section decorated with high pilasters rising to a height of two stories (the so-called giant order), a composition known in Paris from the recently-completed eastern façade of the royal residence, the Louvre. The fate of the buildings around the Place Vendôme was rather complex; they eventually became residences of the bourgeoisie. In this manner, a façade representing and assigned to some extent to the highest orders (the king), was somewhat democratised, enriching the portfolio of Parisian architectural forms.¹⁰⁸ To complete this picture, it is worth recalling that the rebuilt Place des Vosges (thus without colonnades, among other features), designed originally for middle-class dwellings, eventually became an aristocratic haunt.

The next stage in this development took place in the nineteenth century. The royal giant order had not been in use for several decades when, in 1853 and 1854, during the great rebuilding of Paris, a façade of this type was used by the architect Jacques Ignace Hittorff to decorate the buildings flanking the enormous circular Place de l’Étoile. A few years later, in 1858, the all-powerful *préfet* of the Seine approved just such a (formerly royal) style to be used in middle-class, bourgeois apartment blocks

¹⁰⁹ T. Tołwiński, *Urbanistyka...*, p. 28.

¹¹⁰ See D. Hayden, *The Power of Place. Urban Landscapes as Public History* (Cambridge 1977). In this book, Hayden tries to recall the life work of ethnic minorities and its material vestiges in a city or town. However, her arguments can also be applied in the context of vestiges of the nineteenth century.

¹¹¹ J. M. Chmielewski, *Teoria urbanistyki* (Warszawa 2001), p. 28.

¹¹² J. M. Chmielewski, *Teoria...*, p. 29.

around the Place Saint-Michel. Then it was a simple step to using such a façade along the Avenue de l'Opéra in 1860, and then to make it a permanent motif when applying the finishing touches to apartment blocks along Parisian boulevards. Hence, the façade became a part of public space, and thus independent of the private space of the apartment within. This phenomenon grew during the nineteenth century throughout Europe; beautiful façades contributing to the beauty of city streets developed independently of what lay behind them. By the twentieth century Tadeusz Tołwiński was complaining about this, describing nineteenth-century façades as “shining masks behind which nestle the same domestic poverty and narrow stuffiness of the workshop as in the rest of the city.”¹⁰⁹

Summing up, we need to ask ourselves if only great, monumental buildings, beautiful apartment blocks and statues create public space. They provide it with its distinguishing features and they come to mind whenever we try to recall a city that we have visited. However, we should be aware that city space is also created by “ordinary”, simple buildings. They often do not imprint themselves on the collective memory, but they can in fact be important to the identity of some groups and individuals. They are the ones quickest to fall victim to the wrecking ball during intensive urban renewal, yet they can live for a long time in the memory of their residents, and if only for that reason they are worth remembering.¹¹⁰

Public Space in the Light of Urbanism

Finally, it is time to quote what urbanism—the branch of science that devised the concept—has to say about public space. The actual concept of “space” takes on different meanings in different contexts. Space can be mathematical (abstract), social, cultural, natural, material, lived in, or also absolute in the philosophical sense. Here I would emphasise a basic distinction between abstract space—the idea that develops in the human mind—and real space in its physical embodiment (i.e. everything that exists objectively). Other attributes of space derive from this main distinction. Space in terms of urbanism is definitely material space and is divided into types, depending on its features. Thus, there is a division by function (living space, work space, etc.), and by accessibility (private space, public space, and also semi-private and semi-public).

According to Jan Maciej Chmielewski, urban space is “an arrangement of public, communal and private spaces [...]”, in which private space is the preserve of the family, communal space of a specific social group, and “public space can be described as space that creates conditions for and encourages indirect interaction between individuals and social groups.”¹¹¹ He goes on to add that communal space is the preserve of defined social groups, and public space is the preserve of the city authorities.¹¹² This definition inevitably contains expressions and aspects that I have already quoted when describing the adjective “public”: general accessibility, communality, and connection with the state.

In its urbanist sense, public space:

- is material (as opposed to idealised) space;
- is man-made natural space, hence anthropogenic and cultural space;
- is space that has been developed as a result of the social creation of space (see section 1.6.); in other words, it is space created by humans with an aim in mind in an urbanised setting, usually in town;
- is man-made economic space (it required money to develop), hence an economic category;
- represents a public benefit, hence is subject to different laws from private benefit; this benefit has to be considered from the perspective of consumption (usage) and not the laws of private possession; it cannot be excluded in terms of consumption (usage), i.e. it is accessible to all; and uncompetitive in that economic rules do not apply, thus costs incurred in terms of its consumption do not cover development costs;
- is an optional benefit in terms of consumption; in other words, a benefit which we use when we want (at least in theory);
- is space whose usage is linked to the development of external effects and whose social expression are a city's image or its inhabitants' identity; also, the cultural benefits of material heritage (monuments, etc.) are located in this space;
- is space of inter-personal contact and interaction, as well as a place that attracts people from outside.¹¹³

Urbanism adds something to my conclusions. Here the emphasis is on the cost of creating public space, on the different laws that govern its development and its changes, as well as on its salutary influence on the community that, often through the state, decides to create such space.

Summing up these introductory thoughts, we need to point out that research has viewed public space differently. The lines of inquiry and examples of thinking about space, about the public as well as about zones and public space mentioned here are, of course, simply subjective choices on the part of the writer. Those lines of inquiry that emphasise that urban space is social, not neutral, space attract our attention. In particular, urban space as a place where political rivalries (in the widest sense of the term, as Carl Schmitt and others have defined it) play out, as well as access to it and the actions of various social actors, have transpired to be key in these deliberations. Another approach to the issue is the interpretation of space in terms of its form (aesthetics) and artistic connotations, hence the research carried out by art historians. These aspects will be taken into account in this work, although they will be somewhat less important to the central argument. Finally, these lines of inquiry, whose goal is to discover answers to questions on the interpretation of space and its influence on people's minds and behaviour, are also interesting, but require a different type of research and a different approach to the sources.

¹¹³ T. Markowski, "Przestrzeń publiczna wobec procesu metropolizacji", *Urbanista* (2007), vol. 51, No. 3, pp. 10–15.

РЕЦЕНЗЦІЇ, ОГЛЯДИ, ХРОНІКА

Анісімов Олександр,

*дослідник міста, студент магістерської програми 4Cities.
Бакалавр НаУКМА (Політологія)
a11940144@unet.univie.ac.at
<https://orcid.org/0000-0001-7229-2290>*

Марія Франовська,

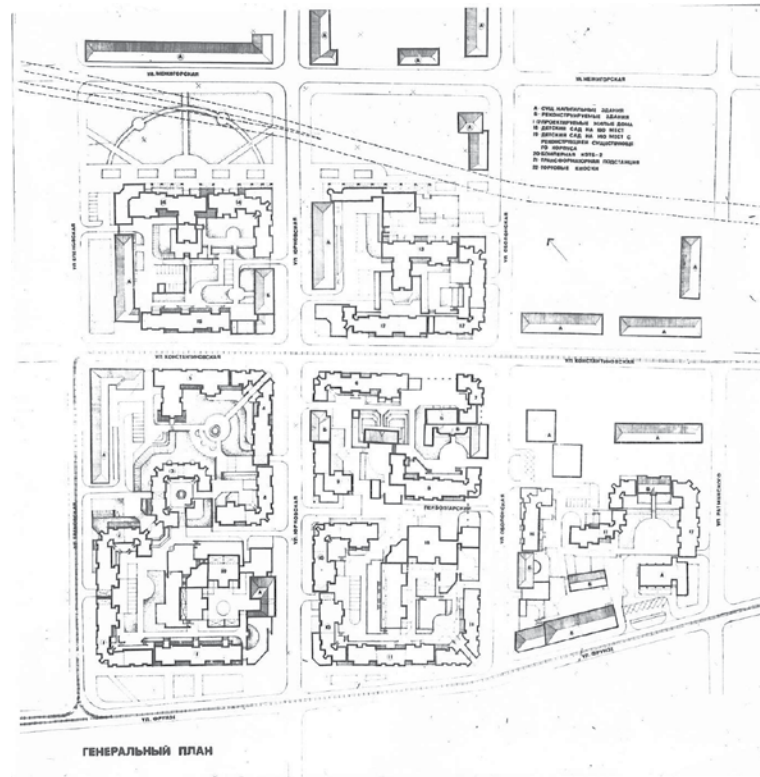
*соціальна дослідниця, засновниця дослідницької платформи Локус.
Бакалавр НаУКМА (Соціологія)
mariafranovska@gmail.com*

УЧАСНИЦЬКИЙ СЕМІНАР З ДОСЛІДЖЕННЯ «4КВАРТАЛІВ»: ЗАДУМ І РЕЗУЛЬТАТИ

У цьому звіті ми показуємо головні результати і складнощі, що виникли в роботі над польовим дослідницьким семінаром з нетипового проєкту житла 1980-х. 4 квартали на Подолі – недосліджений простір пізнього соціалізму на Подолі в Києві, позиції щодо значимості якого різняться. Щоб створити умови для виникнення фахової дискусії про це середовище, ми розробили інтегрований підхід, де поставили наголос на думках жителів, які давали основу для роздумів дослідників над архітектурою простору. Учасники семінару проводили інтерв'ю з місцевими жителями й вивчали критичну літературу щодо проєкту забудови, щоб знайти відповіді на запитання про значимість авторства та символізм просторів. Ми обговорюємо можливості та обмеження методу учасницького дослідження, який може бути цікавим соціальним науковцям у роботі з міськими просторами.

7 і 8 вересня 2019 року команда Розуміти Радянський Поділ і Локус провела дводенний учасницький семінар з пізньорадянської забудови на Подолі. Це 4 квартали, обмежені вулицями Оленівською, Межигірською, Кирилівською, Введенською. Семінар став черговим кроком у дослідженні спадщини і значимості архітектурного виробництва 1980-х, яке ми розпочали у 2018 році (див. МІКС 2019, № 6).

© Олександр Анісімов, Марія Франовська, 2020

Півтора десятка будівель, зведені у 1986–1992 рр. і які складно періодизувати в архітектурі нашого регіону, належать до недослідженої епохи й інформація про них донедавна була недоступною для громади і дослідників. Архів матеріалів зберігається в авторів проекту.

Текст про квартали, що вийшов весною у 6 випуску МІКС, пробував окреслити систему виробництва архітектури в пізній УРСР і виявити якості архітектурного проєкту, що обґрунтували б його подальше дослідження. Намагаючись поглибити розуміння теми, ми сформуливали нові запитання:

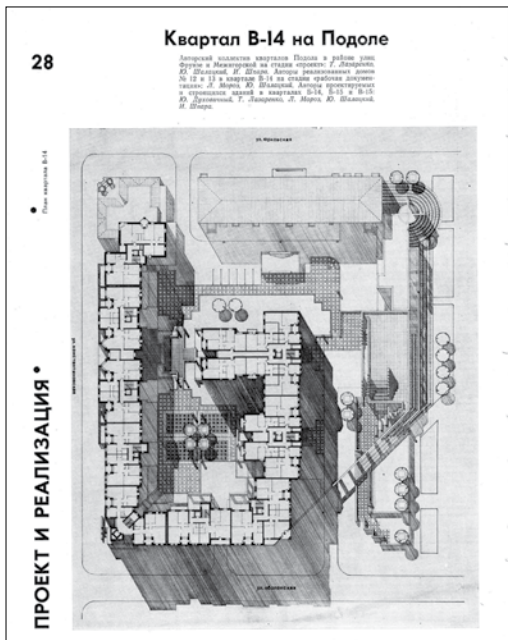
- Якими були інституційний, соціальний і культурний контексти створення проєкту 4квартали?
- Чим 4квартали були і є для ра-

дянської й української архітектури? Чи доцільне використання терміна “постмодернізм” у нашому випадку?

- Як жителі проживають це середовище сьогодні? Чи є зв’язок між специфікою забудови та їхнім стилем життя?

Методологія і її застосування на семінарі

Щоб відповісти на ці запитання, ми сформулювали два завдання семінару: (1) спробувати вписати постмодерні квартали в український архітектурний та мистецький дискурс 1980-х і (2) зрозуміти сучасну мову опису кварталів жителями. Для розв’язання першого завдання ми запросили лекторів і організували дискусії між учасниками, для другого – розробили і провели інтерв’ю-екскурсії з жителями.

Нам було важливо, щоб учасники семінару й жителі були суб'єктами цього дослідження. Учасники брали на себе ролі дослідників, експертів і студентів, у певні моменти навчаючись, а в певні— навчаючи одне одного й нас. Жителі теж не лишалися осторонь, а брали активну участь у процесі, показуючи дослідникам власний квартал і вказуючи на недоліки й хороші місця. Проте ми не планували використовувати формат *participatory action research* і не розраховували на зміни середовища/спільноти через дослідження.

Щоб позначити місце кварталів у мистецтві й архітектурі, нам необхідно було зрозуміти контексти створення архітектурної концепції, виявити засади теорії постмодернізму і знати варіації реалі-

зації цих ідей на практиці. Для цього з нами працювали Оксана Баршинова (історик мистецтва, викладачка в НА-ОМА, завідувачка відділу мистецтва ХХ – початку ХХІ ст. Національного художнього музею України) та Світлана Шліпченко (PhD філософії, керівниця Центру Урбаністичних Студій і редакторка серії книжок «Урбаністичні студії»). Також для підготовки запропонували учасникам ознайомитися з наявними публікаціями про цю архітектуру в журналах «Архитектура СССР», «А+С», «МІКС».

Ми побудували дискусію навколо радянського українського постмодернізму в архітектурі спершу у зв'язку з мистецьким контекстом: як розвивалася українська «Нова Хвиля», якими були зв'язки між Спілками художників і архітекторів, студентів НАОМА. Першою знахідкою стало розуміння, що новий «просторовий поворот» у публічному мистецтві Києва відбувся вже у 1990-х, тож нових форм спільної роботи між мистцями й архітекторами в 1980-х знайти важко, це все ще було виконання тематичних мозаїк/скульптур у слабкому зв'язку з архітектурним проєктом. Незрозумілими поки що залишилися стосунки між спілками й наявністю спільних проєктів, навіть на рівні конкурсних завдань чи підпільних виставок, що не висвітлювалися офіційною пресою і могли йти проти канонів соцреалізму.

Наступним кроком була спроба виявити форми діалогу з міжнародною архітектурною течією. Учасники шукали асоціативні й інтелектуальні зв'язки між проєктами архітекторів постмодерністів і критиків та українським радянським контекстом, рішеннями й умовами будівництва. У цьому полі

через три виміри: приватний простір квартири, напівпублічний простір прибудинкової території, двір та публічний простір вулиці і скверу. Це дало змогу інформантові краще пригадати всі важливі об'єкти та зміни, що сталися за час його життя тут, а дослідникам – зафіксувати більше різноманіття об'єктів. Інтерв'ю-екскурсія дає можливість *in situ* фіксувати специфіку описання реальності: люди-

ми зрозуміли, що перейняття постмодернізму в УРСР було кількаторівневим: як інструмент критики й нової ґрунтовної позиції проти типової забудови, як інтелектуальна позиція автора, який міг створювати індивідуальне архітектурне середовище, і як метод потрапити в міжнародну течію, з'єднатися зі світовим контекстом.

Ключовим методом дослідження мови опису була інтерв'ю-екскурсія. Житель кварталу мав розробити маршрут екскурсії для дослідників. Екскурсія проходила на вигадувала назви для просторів/об'єктів, щоб пояснити учасникам якусь подію з минулого, прив'язати емоцію, яка в неї виникає в тому чи іншому місці, або вказати на межі відповідальності між різними акторами. Також це дає змогу фіксувати об'єкти, на які вказували найбільше, на фото і чітко зв'язувати мовлення з предметним оточенням у процесі розшифрування. Разом з учасниками ми провели 9 інтерв'ю-екскурсій із фото- та відеозаписом.

Під час інтерв'ю та подальших дискусій ми відчули, що вже маємо низку гіпотез, які хочеться занотувати, поділитись із спільнотою, а згодом — повернутись у подальших дослідженнях. Тому головним підсумком семінару стала матриця дослідницького поля навколо 4кварталів. Створили ми її за допомогою внутрішньої фокус-групи: дослідники ділились своїми думками, ідеями, гіпотезами; погоджувались та суперечили одне одному, помічали системні білі плями: у знаннях, методології, точках насичення, дослідженості теми.

Матриця отримала дві вісі: (1) що ми зрозуміли / не зрозуміли про 4квартали з точки зору архітектурної та мистецької теорії; (2) що ми зрозуміли / не зрозуміли про 4квартали відносно проживання і ставлення до кварталів жителів. Це стало хорошим інструментом виявлення питань, на які ще необхідно дати відповіді.

Що (не)вдалося або рефлексії над методом

Працюючи в умовах відсутності дискусії між інтер- і трансдисциплінарністю, ми зосереджувалися на тому, як поєднати різні фахові точки зору й водночас вийти за межі академічних дисциплін. Вдалося обговорити у досить критичному ключі місце архітектурного проєкту «4квартали» в І(і)сторії української архітектури. Філософи, архітектори й соціальні науковці мали унікальну нагоду як у конфлікті, так і синергії виробити нові позиції.

Натомість робота з мешканцями виявила слабкості короткого семінару — хоча архітектори і соціальні науковці були в одних командах, ми не мали нагоди осмислити наші ставлення до відповідей жителів. Чи збереження практик жителів важливіше за збереження архітектурної цінності? Як оцінити якість утопічної й абстрактної орієнтації проєкту, що був змінений жителями для зручного використання? Ці питання залишилися до подальшого обговорення в інших форматах.

Варто також зазначити, що нам було важко втримати освітній і дослідницький баланс програми. Незважаючи на чудові теоретичні лекції про мистецтво і архітектуру часу для обговорення методів і підходів соціального дослідження було обмаль. Загальний фреймворк виявився складним для навчального формату: велика кількість досить спеціалізованих завдань у полі дала можливість спробувати «робити», але не розбирати, чому обрані саме ці методи і які вони мають обмеження.

Важливим і, на наш погляд, досить цікавим ефектом була реактуалізація ідентичності жителів. Вони опинилися тет-а-тет з дослідниками, яким з певної причини цікаве збудоване середовище кварталів. Мешканці запитували себе: «Чим викликаний інтерес до будівель?», «Чи я не знаю чогось про місце, де я живу?»

Знаючи про певні складнощі такого учасницького семінару тепер, ми вважаємо його ще більш необхідним в українському контексті: пробувати нові форми і перетворювати їх на нові стандар-

Що ми зрозуміли про квартали з точки зору архітектури/теорії

Що ми зрозуміли про квартали з точки зору жителів

Місто: історія, культура, суспільство

Що ми не зрозуміли про квартали з точки зору архітектури/теорії

Що ми не зрозуміли про квартали з точки зору жителів

Рефлексія щодо результатів інтерв'ю
з жителями кварталів

ти – це справді виклик. Тим не менш, відповідати на цей виклик необхідно як для осучаснення дослідницького інструментарію, так і для побудови інституцій, що відповідають вимогам складного контексту. Дякуємо команді та всім учасникам і зичимо успіхів майбутнім дослідницьким проектам у міському середовищі.

Anisimov Oleksandr, Maria Franovska

PARTICIPATORY SEMINAR ON THE STUDY OF “4BLOCKS”

In this report, we highlight the key results from the field research seminar on an unconventional housing project built in the late 1980s. 4blocks on Podil is an under-researched urban space of late socialism in the Podil area in Kyiv, although the discussion about its value and significance is ongoing. To tackle this issue we developed an integrated approach and placed an emphasis on the voices of citizens that could provide a basis for the re-evaluation of architecture in the future. Participants of the seminar conducted interviews with locals and assessed critical papers concerning the built project to find preliminary answers to the questions concerning the role of the author, quality, and symbolism of the environment and ability of buildings to withstand time. We comment on the possibilities of the method as well as shed light on the key difficulties social scientists could face while utilizing it to research urban spaces elsewhere.

Key words: 4blocks, Kyiv, Podil, housing.

Константінова Вікторія,

Науково-дослідний інститут історичної урбаністики, Бердянськ,

VNKonst@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1557-5213>

Лиман Ігор,

Бердянський державний педагогічний університет, Бердянськ,

Lyman@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-9349-8500>

УРБАНІСТИЧНИЙ ПРОЕКТ «ЯКА ТВОЯ ІСТОРІЯ?»

Повідомлення присвячено проекту «Яка твоя історія?», що реалізується Запорізьким науковим товариством ім. Якова Новицького за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку і який сфокусований на популяризації історії трьох українських міст (Запоріжжя, Бердянськ і Мелітополь).

Ключові слова: міська історія, проект, Запоріжжя, Бердянськ, Мелітополь.

Навесні 2020 р. запущений проєкт «Яка твоя історія?», що реалізується Запорізьким науковим товариством ім. Якова Новицького за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Проєкт сфокусований на популяризації історії трьох міст (Запоріжжя, Бердянськ і Мелітополь).

Запорізьке наукове товариство ім. Якова Новицького, яке реалізує проєкт, засноване ще 5 вересня 1997 року, коли було ухвалено його статут і обрано голову правління – Анатолія Бойка, який і був ініціатором та «локомотивом» створення цієї інституції¹. Тоді ж організовані Бердянське і Мелітопольське відділення товариства, очолені Ігорем Лиманом і Сергієм Пачевим. За 23 роки Запорізьке наукове товариство ім. Якова Новицького з його відділеннями у Бердянську і Мелітополі напрацювали неабиякий масив досліджень з місцевої міської історії, які й покладені в основу проєкту.

Менеджером проєкту «Яка твоя історія?» став Петро Бойко, відповідальним за наукову експертну підтримку – керівник Запорізького наукового товариства ім. Якова Новицького Сергій Білівненко.

¹ Лиман І., Константінова В. (упорядники) (2011). Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок. Запоріжжя. 376 с., іл.

Локальним координатором у Бердянську є Вікторія Константинова, у Мелітополі – Алла Крилова. Усі активності проєкту проходять у тісній співпраці із науково-дослідним інститутом Історичної урбаністики.

Серед завдань проєкту – підтримка проведення в Запоріжжі, Бердянську і Мелітополі низки партисипативних історичних виставок і фестивалів, а також створення мереж інноваційних і активних громадян.

Важливою складовою проєкту є виявлення, копіювання, систематизація та популяризація джерел з міської історії, з акцентом на кіно- та фотодокументах. Двома головними шляхами отримання цих документів є:

співпраця з архівними установами;

співпраця з містянами.

Виявлені фотодокументи будуть покладені в основу пересувних історичних виставок, які впродовж часу реалізації проєкту виставлятимуться в різних локаціях Запоріжжя, Бердянська й Мелітополя, а після завершення проєкту експонуватимуться вже стаціонарно.

На основі кінодокументів планується підготувати низку фільмів, які демонструватимуться, зокрема, на відкритих майданчиках під час заходів проєкту.

Розробляються тематичні екскурсії та квести, а також інтерактивна історична настільна гра, мета якої – об'єднати людей навколо цінностей та історії їхньої батьківщини.

Передбачається, що наприкінці проєкту в Запоріжжі, Бердянську й Мелітополі будуть проведені історичні фестивалі, складовими програм яких стануть лекції з урбаністичної проблематики, практики з містянами, діяльність кінотеатрів під відкритим небом, екскурсії навколо локацій фестивалів, велоекскурсії трьома містами, квести «Вгадайте місце за фотографією» тощо.

Відвідувачів усіх заходів заохочуватимуть приносити фотографії, документи, листи та інші речі, пов'язані з історією громади, які будуть експонуватися під час пізніших заходів. При цьому братиметься письмовий дозвіл на експонування цих історичних пам'яток.

Заходи проєкту супроводжуватимуться усними опитуваннями та анкетуванням їхніх відвідувачів.

З огляду на карантин й на логіку планування проєкту на першому етапі його підготовчі активності відбуваються в онлайн-площині.

У Бердянську одразу після завершення (послаблення) карантину заплановане поєднання вищевведених активностей проєкту із презентаціями щойно виданих монографій з міської історії «Між зерном і нафтою, від Азовського моря до Кавказу: портові міста східного Причорномор'я кінця XVIII – початку XX століття»² і «Грецька громада та консули Греції у Бердянську XIX – початку XX століття»³.

Частину оригіналів джерел з міської історії, отриманих від містян у ході проєкту, планується передати на зберігання до фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного, решта ж зберігатиметься у зібраннях Запорізького наукового товариства ім. Якова Новицького та Науково-дослідного інституту історичної урбаністики. При цьому оцифровані копії, знову ж таки, за наявності необхідних письмових дозволів, будуть розміщуватись для вільного доступу на сайтах цих товариств та НДІ.

References

Lyman, I., Konstantinova, V. (uporyadnyky) (2011). *Naukova shkola profesora A.V. Bojka: personaliyi ta do-robok*. Zaporizhzhya.

Harlaftis, G., Konstantinova, V., Lyman, I., Sydorenko, A., Tchkoidze, E. (eds) (2020). *Between grain and oil from the Azov to the Caucasus: the port-cities of the eastern coast of the Black sea, late 18th – early 20th century*. Rethymnon, Crete.

Lyman, I., Konstantinova, V. (2020). *Greczka gromada ta konsuly Grecyi u Berdyansku XIX – pochatku XX stolittya*. Melitopol: Vydavnychyj budynok Melitopolskoyi miskoyi drukarni.

² Harlaftis G., Konstantinova V., Lyman I., Sydorenko A., Tchkoidze E. (eds) (2020). *Between grain and oil from the Azov to the Caucasus: the port-cities of the eastern coast of the Black sea, late 18th – early 20th century*. Rethymnon, Crete. xxxi + 534 p.

³ Harlaftis G., Konstantinova V., Lyman I., Sydorenko A., Tchkoidze E. (eds) (2020). *Between grain and oil from the Azov to the Caucasus: the port-cities of the eastern coast of the Black sea, late 18th – early 20th century*. Rethymnon, Crete. xxxi + 534 p.

Konstantinova Victoria, Lyman Igor

URBAN PROJECT “WHAT IS YOUR HISTORY?”

Abstract: the report is dedicated to the project “What is your history?”, which is been implementing by Zaporizhzhia scientific society named after Yakiv Novytskyi with the support of the U.S. Agency for International Development. The project is focused on promoting the history of three Ukrainian cities (Zaporizhzhia, Berdyansk and Melitopol).

Key words: city urban history, project, Zaporizhzhia, Berdyansk, Melitopol.

